Afrim HOTI

Kërkime Arkeologjike

Përmbledhje me artikuj shkencorë
(2001-2021)

Archaeological Research
(Collection of scientific articles)
(2001–2021)
II



Botimet jozef, 2026

KËRKIME ARKEOLOGJIKE
Përmbledhje me artikuj shkencorë
(2001-2021)
Archaeological Research
(Collection of scientific articles)
(2001–2021)
II

Nga Afrim HOTI

ISBN e kolanës: 978-9928-942-63-0

Redaktor shkencor: Afrim HOTI

Përgatiti për shtyp: Muzeu Arkeologjik Durrës
Nën kujdesin e z. Alban Ramohitaj
©: Muzeu Arkeologjik, Durrës

Në kopertinën e parë: Tellus –Hyjnesha e Tokës
(fundi i shek. I – fillimi i shek. II mbas Kr. (Foto: A Hoti)

Botimet Jozef, 2026
ISBN: 978-9928-942-64-7

Përmbajtja / *Contents*

Parathënie / *Foreward* 5
60 vjet nga zbulimi i amfiteatrit / *60 years since the discovery of the Amphitheatre*……..7
ARTIKUJ / *ARTICLES* 19
I - Konteksti historik dhe arkeologjik mbi amfiteatrin dhe qytetin e Durrësit 21
Inquadramento storico e archeologico dell'anfiteatro e della citta di Durazzo..... 49
II - Il contributo di prof.ssa Sara Santoro allo sviluppo delle ricerche archeologiche a Durazzo..... 53
Kontributi i prof. Sara Santoros në zhvillimin e kërkimëve arkeologjike në Durrës 60
III - Të dhena mbi kulturën bizantine në amfiteatrin e Durrësit. (Gërmime të viteve 1966-2000) 75
Dati sulla cultura materiale bizantina dell'anfiteatro di Durazzo (scavi degli anni 1966-2002) 86
IV - Notizie preliminari sul rinvenimento di un deposito di grossi ragusei nell'anfiteatro di Durazzo (in collaborazione con Paolo Bobbio) 89
Informacion paraprak mbi zbulimin e një thesari monedhash raguzane (grosse) në amfiteatrin e Durrësit (në bashkëpunim me Paolo Bobbio) 103
V - Aspekte të përhapjes së krishterimit në provincën e Epirit të Ri..... 108
Aspects of the spread of early-christianity in the province of Epirus Nova 118

VI - L'Ilirico sudoccidentale nei secoli IV-VII 120
Iliria Jugperëndimore në shek. IV-VI..... 137
VII - Durrësi antiko-mesjetar dhe bregdetet e tij 140
Ancient and Medieval Durrës and Its Coasts 147
VIII - Aspekte të kulturës higjeno-sanitare në Dyrrachiumin antik 148
The hygiene and sanitary aspects in antique Dyrrachium……
IX - Zgërdheshi dhe Kruja, dy qytete të vazhdimësisë ilire-arbërore 158
Zgerdhesh and Kruja: Two Cities of Illyrian-Arbëresh Continuity 169
X - Spatheione të Dyrrahut 172
Gli spatheia di Dyrrachium 180
XI - Të dhëna arkeologjiko-historike për Dyrrachiumin gjatë shek VII-IX 187
Dati storici-archeologici per il Durrachium durante il VII-IX secolo. 199
XII - Dyrrachioni bizantin dhe territori i tij. (shek. VI-VIII) 201
Il Durrachium bisantina e il suo territorio (VI-VIII sec.)..... 211
XIII - Il patrimonio archeologico del museo e della città di Durrës 214
Trashëgimia arkeologjike e muzeut dhe qytetit të Durrësit .. 233
XIV - Harta arkeologjike e qytetit të Durrësit dhe planifikimi urban 238
La mappa archeologica della citta' di Durazzo e la pianificazione urbana
GËRMIME / *THE EXCAVATION*..... 249
XV - Dyrrachion. Gërmime 251
Dyrrachion. The excavations 251

Parathënie

Botimi i këtij vëllimi të ri mbi kërkimet arkeologjike në qytetin e Durrësit dhe prapatokën e tij, është vazhdim i përmbjedhjes me të njejtin titull, publikuar në gjysmën e parë të këtij viti.

Në fushën e antikitet të vonë dhe mesjetës, veç gërmimeve në monumente të tillë si: kështjella dhe macellumi bizantin, janë eksploruar edhe disa nekropole të peridhës mesjetare, që hedhin dritë në aspekte jetësore të banorëve të qytetit të Durrësit, gjatë kohës së ngjizjes së kulturës bizantino-arbërore

Midis artikujve, interes kanë edhe trajtesat specifike mbi Arkondinë dhe Themën e Durrësit, pak të njohura deri më sot në studimet tona arkeologjike. Përshtatjet dhe ndërtimet e reja, të kryera në godinat kristiane, që në dekadat e para të krijimit të Arkondisë, na dëshmojnë për një lidhje të ngushtë me prodhimet e plastikës dekorative arkitektonike longobarde, madje, kjo e fundit, e përfaqësuar nga ekzemplarë me vlera të larta artistike.

Është për t'u vënë në dukje se, në disa fasada dhe interiere të kishave janë inkastruar elemente të plastikës dekorative arkitektonike longobarde që i kanë ndryshuar atyre imazhin, duke i dhënë tipare të kishës perendimore. Kjo influencë konstatohet, jo vetem në arkitekturë por, edhe në praninë e bizhuterive, objekteve të qelqit, etj.

Që nga viti 2002 e në vazhdim nga realizimi i projektit: "Progetto Durrës", në bashkëpunim me Universitetin e Parmës e të Chieti-Peskarës, është bërë një punë e frytshme për përpilimin e hartës së rrezikut arkeologjik të qytetit të Durrësit. Dorëzimi i këtij studimi në organet e pushtetit lokal, ka ndikuar pozitivisht për frenimin e ndërtimeve pa kriter.

Në përputhje me tematikën e disa konferencave dhe simpoziumeve ndërkombëtare, të zhvilluara në Tiranë dhe jashtë shtetit: Parma, Chieti-Peskara, Vienë, etj., problematikat e studimit kanë qenë të ndryshme,shpesh here edhe specifike në trajtimin e tyre. Në këto rrethana është dashur edhe bashkëpunimi me studjues dhe arkeologe të tjerë të huaj nga Universitetet të Cincinatit (USA), Kembrixhit, etj. Frut i nivelit të studimëve të përbashkëta kanë qenë pjesmarrjet në simpoziume dhe kongrese jashtë hapësirës shqiptare dhe publikimet në disa revista mjaft të njohura ndërkombëtare si në: Hesperia, "Journal of Roman Archaeology", etj.

Midis trajtesave, një vëmendje të veçantë i është kushtuar botimit të artikujve që i shërbyen platëformës së re të ekspozitës së muzeut të ri arkeologjik të Durrësit. Duke qenë autor dhe drejtues i platformës shkencore të këtij muzeu, gjatë viteve 2003-2015, është punuar intesivisht për përgatitjen e materialeve në funksion të ekspozitës (faza e dytë, periudha antike e vonë dhe e mesjetës).

Si drejtues i projektit për arkeologjinë e shpëtimit në qytetin e Durrësit, gjatë viteve 2000-2007, janë organizuar rreth 30 fushata gërmimesh emergjente. Nga këto gërmime, është bërë e mundur të zbulohen dhe të vihen në mbrojtje shtetërore disa monumente të trashëgimisë kulturore të qytetit. Duke hartuar dokumentacionin e nevojshëm për këto zbulime të reja, një pjesë e mirë e rezultateve të arritura janë përfshirë në këtë botim.

Krijimi i kolanës, me përmbledhje të artikujve shkencorë, si pjesë e veprimtarisë kërkimore shkencore të Qendrës Muzeore Durrës, e ka rritur interesin për njohjen e trashëgimisë kulturore të qytetit antiko-mesjetar të Durresit. Botimi i vëllimi të katërt, besoj se nuk është i fundit, por duhet të vijojë me publikimin e veprave të tjera të kësaj gjinie

60 vjet nga zbulimi i amfiteatrit

Aty nga fundi i shek. XVII, sikundër shumica e amfiteatrove romake, edhe amfiteatri i Dyrrahut, u braktis. Ky monument është përmendur së fundmi në burimet historike të fillimit të shek.XVI, nga Marin Barleti. Që prej atëhere, nuk njihet asnjë referencë e shkruar, dhe amfiteatri, gradualisht, u zhduk nga vëmendja e studiuesve.

Marrja e gurëve gëlqerorë dhe e mermerit të amfiteatrit për ripërdorim duhet të ketë filluar nga mesi i shek.V. Fakti që kapela i shpëtoi marrjes së materialit ndërtimor, flet për lënien e kësaj zone, si një hapësire kulti nga periudha e antikitetit të vonë e deri në shek.XVII.

Për të gjetur ndonjë mbetje të monumentit, erdhi me librin e Barletit në sqetull, edhe arkeologu i njohur britanik Artur Evans (maj 1877), por nuk konstatoi asnjë gjurmë të strukturave të tij.

Të dhënat e vetme që kishte arkeologu Vangjel Toçi për ekzistencën e amfiteatrit, ishin dy pllaka që paraqisnin ndeshje gladiatorësh, të zbuluara nga L.Heuzey dhe H. Daumet (prill 1861).

Gjashtëdhjetë vjet më parë, në truallin e lagjes "Kala", kazma e arkeologut të shquar Vangjel Toçi, ra në gjurmët e Amfiteatrit, ndërkohë që i gjithë qyteti, por, edhe mbarë komuniteti kulturor shqiptar përjetoi një event të rëndësishëm. (Fig.1)

Gjashtëdhjetë vjet më parë, bota kërkimore arkeologjike, jo vetëm ajo shqiptare, por edhe mbarë europiane, përjetoi një ngjarje të veçantë. Epigrafisti i njohur francez, Lui Robert, që erdhi personalisht për të vizituar amfiteatrin, "zbulimet arkeologjike në Durrës, ia atribuoi zellit dhe veprimtarisë të Vangjel Toçit". ("Bull. Epigraphique", 1970, fq. 396-398)

Një pjesë e opinionit shkencor të asaj kohe e quajti "të pamundur" që, një arkeolog të zbulojë një nga amfiteatrot më të mëdhënj të botës antike. Por, falë vullnetit të tij dhe të punës së palodhur të stafit të muzeut, arkeologu Vangjel Toçi, mundi të përpunojë metodat për gërmimin, studimin dhe propogandimin e këtij monumenti.

Për zbulimin e amfiteatrit, gjatë viteve të gërmimit, dhanë ndihmesë specialistë të përzgjedhur, arkeologët: Fatos Tartari, Hava Hidri, Halil Myrto e Ilia Toçi; kimisti-restaurator Frederik Stamati, specialistë të monumenteve të kulturës: Fabian Miraj, Spiro Koçi e Fredi Shuko; restauratorët skulptorë: Nelo Lukaçi, Gravil Priftuli e Qazim Kërtusha; piktorët: Nikolet Vasia, Liljana Çika e Myrvete Dajlani; fotografi Agim Kavaja dhe punonjësit e muzeut: Qamile Zguro, Xhevdet Haxho, etj. (Fig. 2, 3, 4)

Historiku i gërmimëve.

Në maj të vitit 1966, pasi arkeologu Vangjel Toçi bëri të mundur identifikimin e monumentit, ai i drejtoi gërmimet, (1966-1980), duke lëvizur një numër të madh shtëpiash moderne dhe otomane, nga hapësira që mbulonte shkallaren dhe pjesën më të madhe të galerive të anës veriore e perëndimore të amfiteatrit. Befasues ishte zbulimi i Kapelës kristiane, ku ruhej i vetmi mozaik mural në Shqipëri. Ndër materialet arkeologjike të gjetura në këto gërmime ishin: Qeramika, qelqi, një thesar me monedha bizantine dhe objekte të tjera.

Gërmimet e mëtejshme nga viti I983 deri ne vitin 2000 janë realizuar nga Lida Miraj. Këto fushata përfshijne gërmimet në pjesën perëndimore të galerive dhe zbulimin e shkallareve e të galerive të pjesës verilindore. Në këtë anë të strukturave u bë e mundur edhe zbulimi i kishës B. (Fig. 2)

L.Miraj ka publikuar një analizë të gjatë të arkitekturës së amfiteatrit, duke nxjerrë në pah, pozicionin dominues që zinte ky monument në planin urban të qytetit.

Ndërkohë, Moikom Zeqo, studjoi dhe publikoi afreskun e kishës B.

Pas gërmimëve për hapjen osteotekës, të përshtatur pranë Kapelës, materiali skeletor, u publikua nga Haki Bllaca dhe Aleksandër Dhima.

Pjesa më e madhe e varreve të zbuluara në arenë dhe përgjatë dyshemeve të galerive nga Vangjel Toçi dhe Lida Miraj, janë gjendur pa inventar.

Gërmimet sistematike në amfiteatër të nisura në vitin 2004 nga misioni arkeologjik italo-shqiptar, kanë vazhduar pa ndërprejrje deri më sot.

Në përbërjen e stafeve (në vitet 2004-2014, me bashkëdrejtues S.Santoro dhe A.Hoti dhe, në vitet 2017-2026, S. Antoneli – E.Metalla) janë përfshirë një grup specialistësh italo-shqiptarë (arkeologë, arkitektë, topografë, gjeodetë, gravimetristë, etj.). Fushatat e gërmimëve, të përqëndruar në pjesën jugore të monumentit, kanë evidentuar hyrjen jugore të amfiteatrit, strukturat e galerive të sipërme, rrënojat e një ambjenti të kohës antike të vonë dhe disa varre të periudhës mesjetare. (Fig.5)

Rilevimi arkitektonik

Dokumentacioni i trashëguar nga autori i zbulimit përbëhet nga vizatime, midis të cilave dhe një planimetri e zonës përreth kapelës A, në shkallën 1:20. (Fig.6)

Një rilevim për monumentin ka publikuar Koço Miho në librin e tij "Amfiteatri i Durrësit", botuar më 1984.

Planimetria e kompletuar e amfiteatrit është publikuar nga Lida Miraj më 1986, që përfshin strukturat e zbuluara deri në

atë kohë. Një plan i detajuar i zonës rreth kishës A, është publikuar nga Reshat Gega më 1998.

Planimetri tjetër, duke përdorur Total Station, në shkallën 1:50, është realizuar nga Kim Bowes. (Projekti "Amfiteatër 2002" i QNASH.)

Me shumë vlerë kanë qenë edhe punimet rilevuese, ato topografike, të gjeodezisë, të gravimetrisë etj. të realizuara nga stafi i misionit arkeologjik italo-shqiptar, duke plotësuar një dokumentacion që kish munguar deri më sot.

Synimet restauruese.

Në kuadër të projekti "Amfiteatër 2002" i QNASH, specialisti Roberto Nardi nga ICROM, i cili ekzaminoi mozaikët dhe afresket e kishës A, arriti në përfundimin se niveli në rritje i lagështirës në kishë, ka shkaktuar një kristalizim të madh të kripës, çka i rrezikon mozaikët dhe afreskët.

Konstatimi tjetër i tij ka të bëjë me rrezikun e madh që i vjen amfiteatrit nga rrjedhja e ujrave sipërfaqësore që zbresin nga kodra dhe ai i rrjedhjeve nëntokësore. Nga një vlerësim paraprak, duket që amfiteatri paraqet një mikrozonë hidrologjike, muret e tij vuajnë nga niveli i lartë artificial i lagështirës. Raporti i tij mbyllet me rekomandimin që të hartohet një projekt drenazhimi për zbrazjen e ujrave të ndenjura të amfiteatrit në kanalizimet e sotme, përreth zonës së amfiteatrit.

Mbresa dhe episode

Kam patur privilegjin ta njihja personalisht arkeologun Vangjel Toçi dhe të ndiqja gërmimet e tij. Kjo për faktin se, gjatë viteve 1968-1972, kur kryeja studimet e larta për histori në Universitetin e Tiranës, gjatë seminareve në auditore, më kërkohej të jepja informacione rreth fushatave që ishin ndërr-

marrë për zbulimi i këtij monumentit madhështor të arkitekturës romake.

Në kujtim të atyre viteve, unë kam parë disa rezultate dhe dëgjuar nga bisedat me Vangjel Toçin, informacione të ndryshme

Sipas Vangjelit, para zbulimit, te banorët rrëfeheshin gojëdhëna të ekzistencës të strukturave të vjetra dhe të nënkalimeve që ekzistonin nën shtëpitë e tyre.

Një bisedë interesante me të ishte fakti se si ai rastësisht zbuloi strukturat e amfiteatrit!

Pas një dite me rrebesh të dëndur shiu, në oborrin e një banese të lagjes Kala, papritmas, u gëlltit dhe ra thellë në një gropë-humnerë një trung fiku, Ishte nuhatja intuitive e arkeologut Toçi, që hamendësoi, këtë gropë gjigante, me një nga hapësirat e segmenteve të galerive.

Ka edhe episode të tjera që tregojnë mbi personalitetin e Vangjel Toçit. Kështu, gjatë atyre viteve, në çdo themel që hapej në qytet, qarkullonte gojë më gojë shprehja e zakonshme popullore: "Kujdes ruhuni, se po vjen Vangjeli!"

Vangjel Toçi i publikoi rezultatet në një artikull në Revistën "Monumentet" Kërkesat e kohës për botimin e amfiteatrit dhe materialeve të gjetura ishin të mëdha. Ai kishte besim se, për këtë vepër të arkitekturës romake, do të përgatiste për botim një vëllim të veçantë. Megjithë njohuritë e tij arkeologjike, shfrytëzimi i literaturës të specializur për studim, ishte një premisë për të realizuar një publikimin cilësor të amfiteatrit.

Ardhja e një ftese (një bursë 6-mujore), si shenjë mirënjohje dhe besimi, e akorduar nga një Institucion prestigjoz arkeologjik i huaj, ishte një gëzim i madh për të. Por, fatkeqësisht, burokracitë dhe egot e sëmura, e penguan atë, çka e frenuan në një farë mënyre për studimet e mëtejshme.

Interesant ishte edhe fakti se si një zbulim i një objekti kulti u bë shkas për thyerjen e tabusë së ndalimit të fesë. Në Shqipërinë e atëhershme ateiste besimtarëve u ishte privuar e drejta e ushtrimit liturgjik, por kapela bizantine, e zbuluar në amfiteater, u kthye në një vend peligrinazhi, ku turistë kristianë dhe jo vetëm, pas vizitës, rregullisht, linin qirinj në ambjentet e kishës

Autoritetet shtetërore të atëhershme i inkurajuan dhe i mbështetën me fonde financiare gërmimet arkeologjike. Shtetëzimiet dhe prishja e shtëpive, pronë private, u bënë në zbatim të ligjit të vitit 1961 "Mbi nëntokën muze të qytetit të Durrësit", në bashkëpunim me autorin e zbulimit, dora-dorës me shumë maturi e kujdes. Për të plotësuar kërkesat e zgjerimit të gërmimeve, u prishën vetëm ato shtëpi që ishin brenda segmentit perimetral të amfiteatrit. Jashtë këtij perimetri, qoftë edhe disa metra distancë, banesat e qytetarëve nuk u preken.

Sot, pas 60 vjetësh

Amfiteatri është shndërruar aktualisht në një nga sitet më të begatë turistikë të vendit tonë, një nukël kulturor ndër më të vlerësuarit në segmentin turistik Tiranë-Durrës

Tanimë, 60 vjet më vonë, përveç gërmimëve arkeologjike, që po vazhdojnë, amfiteatri ka mbetur në udhëkryqin e projekteve menaxhuese që, ende nuk po gjejnë terren për t'u zbatuar. Një projekt që të trajtojë problematikat e konservimit, restaurimit, rijetëzimit dhe të integrimit të strukturave të këtij monumenti, në harmoni me arkitekturën modern, ku të përfshihen, institucione dhe specialistë vendas dhe të huaj, që kanë dhënë kontribut për zbulimin e studimin e amfiteatrit, do të ishte një zgjidhje e dobishme.

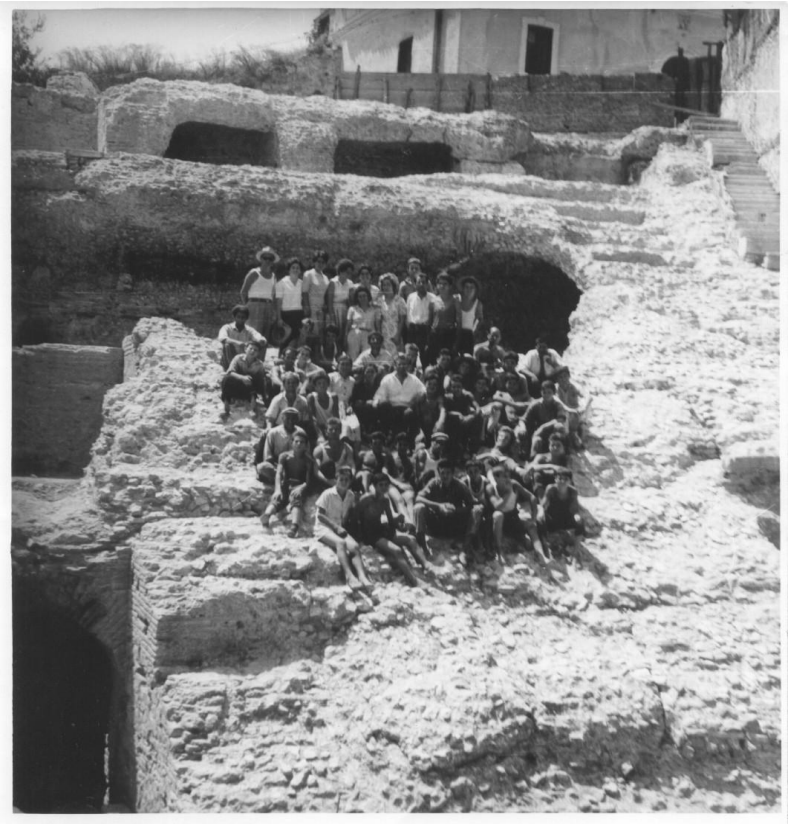


Fig.1.Vangjel Toçi me stafin e gërmimeve në amfiteatër. Viti 1969. (Foto A.Kavaja).

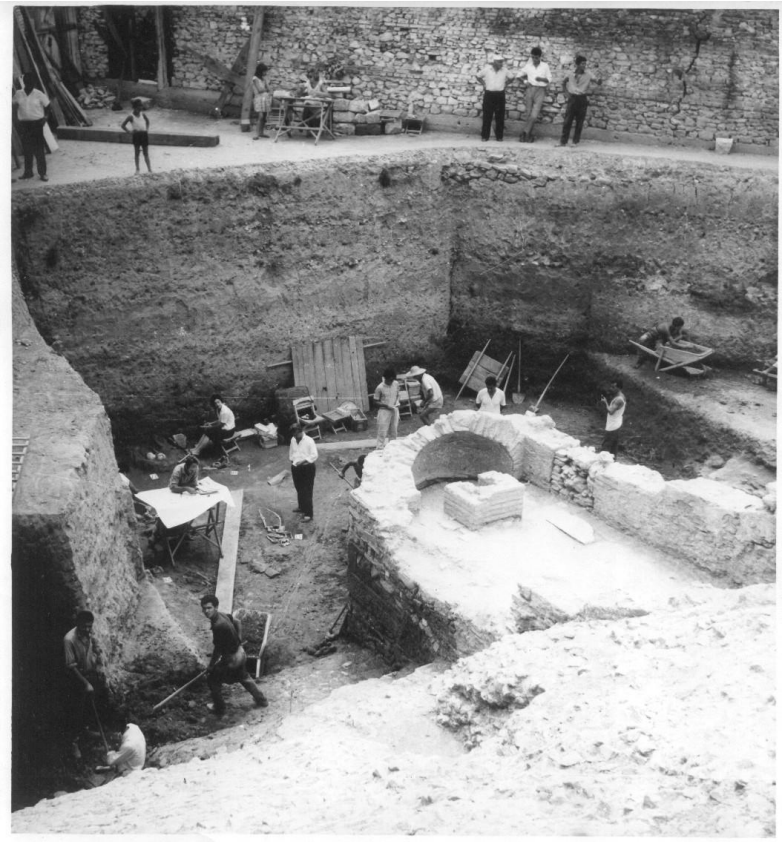


Fig.2. Gërmime pranë Kapeles bizantine. Vangjel Toci me stafin e tij. Viti 1969. (Foto A.Kavaja).



Fig.3. Vangjel Toçi dhe asistenti i tij, Ilia Toçi, në një nga galeritë e amfiteatrit – Viti 1969. (Foto A.Kavaja).

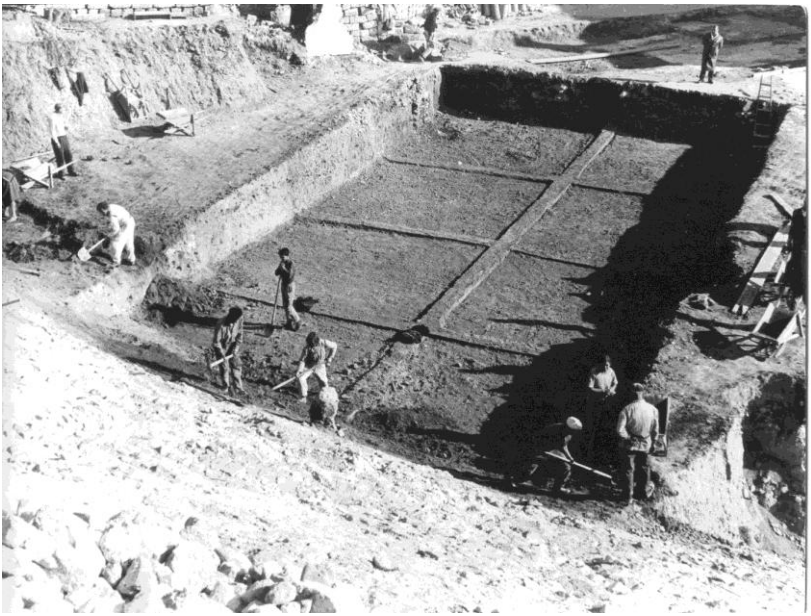


Fig 4. Pamje nga gërmimet në amfiteater. Përballë kuadrateve, Vangjel Toci. Viti 1968. (Foto A.Kavaja).



Fig.5. Gërmimet arkeologjike italo-shqiptare të vitit 2005 (Foto A. Monti).

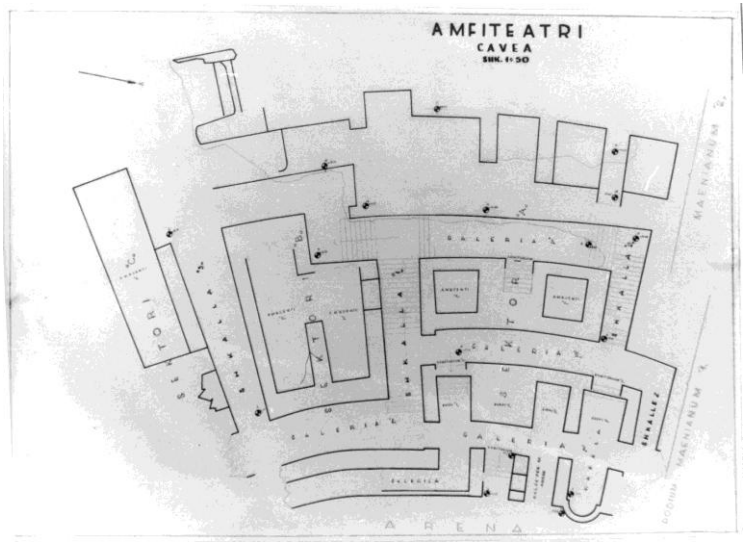


Fig.6. Një nga planimetritë e gërmimëve në amfiteatër. Viti 1971

ARTIKUJ
ARTICLES

I

KONTEKSTI HISTORIK DHE ARKEOLOGJIK MBI AMFITEATRIN DHE QYTETIN E DURRËSIT[1]

I. Vështrim historik dhe arkeologjik

Që nga ndërtimi e deri në fazat e fundit të transformimit gjatë epokës otomane, amfiteatri iu nënshtrua një procesi të gjatë duke ndjekur rrjedhat e evolucionit historik të qytetit[2]. Brenda këtij monumenti të madh, si në kohën e zbulimit të tij, ashtu edhe në gërmimet pasuese, është pasqyruar një stratigrafi e larmirtë dhe një material i bollshëm arkeologjik.

Pasuria e materialit në fazat e pasbraktisjes lidhet me vend-ndodhjen qëndrore të monumentit, pranë portës kryesore të qytetit, në një lagje që, me shumë gjasa, ka shërbyer si për aktivitet tregtar ashtu edhe për qëllime banimi.

Gërmimet e viteve 2004-2005 zbuluan, përveç strukturave të monumentit, një situatë stratigrafike komplekse, ndryshe nga ajo që ishte vërejtur në fushatat arkeologjike të viteve të

[1] Marrë si tekst nga: HOTI, A. -Inquadramento storico e archeologico dell'anfiteatro e della citta Dyrrachium, ("Dyrrachium I, Anfiteatro di Durazzo. Studi e Scavi 2004-2005, Annali Scuola Archeologica Italiana Atene "LXXXIII, serie III, 5, Tomo II, 2005, pp. 723-731 ISSN: 0067-0081723-731

[2] Zbuluesi i amfiteatrit, V. Toçi, në komunikimin e tij të parë për zbulimin, e daton monumentin midis fundit të shek. I dhe fillimit të shek. II: TOÇI 1971, 40-41. Mbulimi i plotë e monumentit, sipas hulumtimëve tona mund të ketë ndodhur në fundin e shek. XVI: BOWES-HOTI 2003.

mëparshme, të përqendruar veçanërisht në zonën e arenës, ku njësitë stratigrafike ishin të përziera.

Ndryshimi i stratigrafisë në sektorët e gërmimeve të fundit, përveç të tjerave, edhe me aluvione të spostuara nga shpati i kodrës, me sa duket, nga puna intensive ndërtimore e gjatë dy shekujve të fundit në këtë zonë të qytetit.

Në gërmimet e V. Toçit, të kryera kryesisht në pjesën veriore të tij, disa gjetje që i atribuohen periudhës së vonë helenistike, kanë qenë sporadike dhe mund të interpretohen si rezultat i transportit së dherave nga sheshi i ndërtimit të monumentit ose nga zhvendosja e strukturave shkëmbore nga shpatet e kodrës mbi të cilën mbështetej monumenti[3].

Fazat e transformimit të seksionit jugor të amfiteatrit, (më pak i ruajturi, që është duke u gërmuar), lidhen me historinë e vetë qytetit nga periudha paleobizantine e në vijim. (Fig. 1)

Periudha antikitetit të vonë ishte harku kohor i një impulsi e shkëlqimi të madh për Dyrrhachiumin, një qytet i denjë për të qenë një rezidencë mbretërore, aq sa, në vitin 533, perandori Justiniani I i ofroi mbretëreshës ostrogote, Arnalasuntha mikpritje në shtëpinë më të bukur të asaj kohe[4].

Materialet nga kontekstet stratigrafike të mëvonshme hedhin dritë mbi marrëdhëniet e Dyrrahut me qytetetet Adriatikut e të Jonit dhe kontaktet me Afrikën e Veriut.

Me gjasa, pas ndalimit të lojërave me gladiatorë, në amfiteatrin e Dyrrachiumit, gjatë mbretërimit të Theodosit, filloi zhveshja sistematike e pllakave që mbulonin shkallët e caveas, të dyshemesë së arenës dhe të galerive, si dhe ndërtimi i varreve

[3] Këto janë një numër fragmentesh qeramike, disa prej të cilave janë prodhime lokale, që datojnë midis fundit të shek. II dhe fillimit të shek. I para Kr.

[4] PROC., B. Goth., V, II, 24 (Loeb).

dhe objekteve të kultit të krishterë, në galeritë e brendshme dhe në arenë.

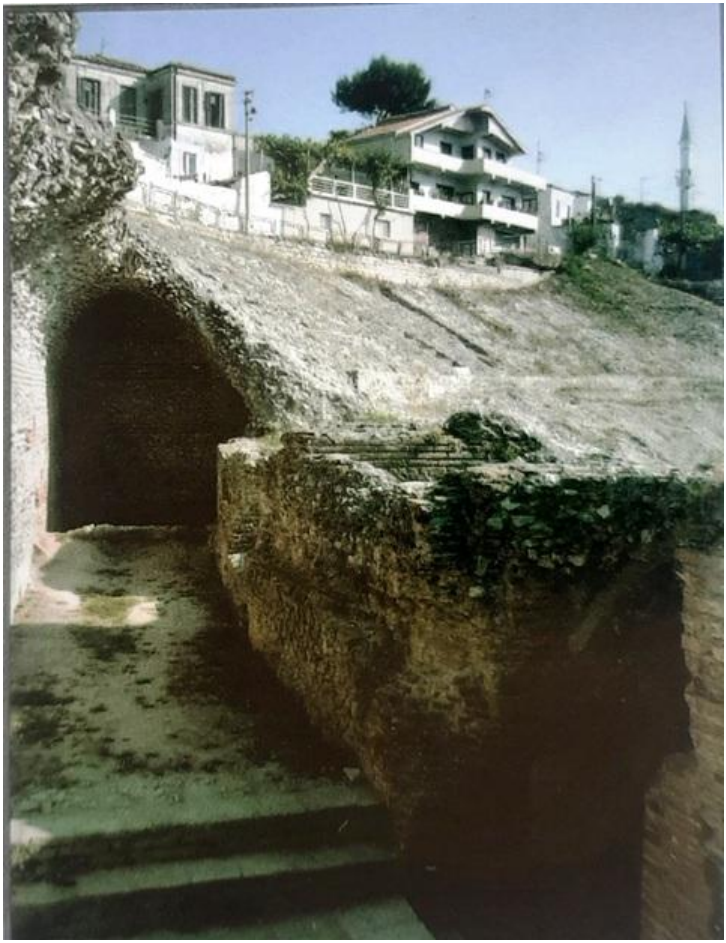


Fig. 1. Një nga hyrjet e amfiteatrit (Foto: A. Hoti)

Ky proces i transformimit nga monument për spektakle në një qendër fetare dhe funerale, ndodhi gradualisht, gjatë një periudhe të gjatë kohore, një dukuri e zakonshme, sikundër ndodhi edhe në amfiteatrot e tjerë romakë të Mesdheut. Procesi

i transformimit shkon krah për krah me shdrimin e Dyrrahut nga një qytet pagan, provincial romak, në një qytet tipik kristian-bizantin

Por, fillimi i këtij transformimi ende nuk është plotësisht i qartë. Nëse marrim në konsideratë përmbajtjen e një mbishkrimi në latinisht, (kombinuar me disa shkronja greke *'biling'*, çka vërehet në rajonin e Ballkanit apo në monedhat e kësaj periudhe[5]) në një gur varri të datuar në gjysmën e dytë të shek. V, mund të supozojmë, se gjatë kësaj periudhe, varrimet e para të krishtera, ishin shfaqur në arenë dhe se të varrosurit këtu, i përkisnin aristokracisë së qytetit. Megjithatë, ky datim ende nuk është e sigurt: ky gur me mbishkrim, gjetur në kapelën A, mund të jetë vendosur aty në një kohë të mëvonshme, si një ripërdorim.

Kapela A, në anën perëndimore të amfiteatrit, ndoshta është përshtatur në të njëjtën kohë me nekropolin e fundit të shek. V, por datimi i kishëzës, si në aspektin e structures, ashtu edhe të dekorimit, është i diskutueshëm[6].

Në Kapelën B, e ndërtuar në një kohë më të vonë, në anën lindore, përballë kapelës A, varrimet datojnë në peridhën otomane, në çerekun e parë të shek. XVI. Ndërhyrjet e fundit përshtatëse në strukturat e amfiteatrit, ende të dukshme si rrënoja, datohen në mesin e shek. XVII, ku në perimetrin perëndimor të strukturave të sipërme. disa kthina, u përdorën për ushtrinë osmane

II. Periudhat dhe fazat në amfiteatër

Duke kombinuar të dhënat nga kërkimet e mëparshme, gërmimet italo-shqiptare të viteve 2004-2005, dhe informacionin historik dhe arkeologjik mbi qytetin, mund të për-

[5] MIRAJ 1991, 273-274.
[6] BOSCHETTI - CORRADI et al. c. s.

caktojmë gjerësisht periudhat e evolucionit të monumentit dhe hapësirës territoriale urbane, të ndarë në periudha e faza.

1. Periudha romake (fundi i shek. I - fundi i shek. IV pas Kr.) përputhet me harkun kohor nga ndërtimi i amfiteatrit, deri në ndalimin e lojërave me gladiatorë. Kontekstet stratigrafike të kësaj periudhe u formuan gradualisht.

Faza e parë: fillon me ndërtimin e amfiteatrit (midis fundit të shek. I dhe fillimit të shek. II pas Krishtit) dhe përfundon në vitin 286 pas Kr.[7], me përfshirjen e Dyrrhachiumit në ndarjen e re administrative të Dioklecianit.

Nga gërmimet e V. Toçit, në fakt, janë gjetur monedha të perandorëve Hadrian dhe Antoninus Pius, duke supozuar se lorjat me gladiator organizoheshin gjatë atyre mbretërimeve. Në këtë fazë, përveç amfiteatrit, u ndërtuan edhe ndërtesa të tjera publike të rëndësishme (Termat, Ujësjellësi etj.), (Fig. 2) të cilat ndryshuan pamjen e qytetit si rezultat i transformimeve të rëndësishme ekonomike që solli rritja e prodhimit dhe e tregtisë vendase. Një dukuri e tillë dëshmohet arkeologjikisht nga prania e konsiderueshme e amforave të transportit (Dressel 17 dhe 20 dhe Beltran IIa etj.) [8]

Punishtet e qytetit prodhonin tjegulla dhe tulla, dhe ndoshta enë tavoline (imitime të qeramikës italike sigillata); ndërsa firmat italike të llambave, si Felix, Fortis dhe Festi, kishin degë në Dyrrachium. (Fig. 3) Tregëtia e qytetit u orientua drejt Adriatikut verior dhe në qendrat të Egjeut (qeramikë, qelq, etj).

Qyteti duket se ka qenë pjesë e një rrjeti kontaktesh të qëndrueshme edhe me qendrat e Azisë së Vogël, ishujt e Egjeut, Atikën, Afrikën e Veriut, Gadishullin Iberik[9] dhe sigurisht me

[7] HOTI 2003a, 27.

[8] SHEHI 2003, 212-216, TARTARI 2004, 43-97.

[9] SHEHI 2003, 214. Enët prej qelqi imitojnë modele italike (për kremëra) ose forma të qeramikës sigillata që përdoren si urna. Gjithashtu, me origjinë ko-

qytetet përgjatë Rrugës Egnatia (Scampis, Lychnid, Thesaloniki, Amfipoli, Pella, Edessa, Filipi, etj.).



Fig. 2. Pamje e pjesëshme e Termave Publike, shek. I mbas Kr.
(Foto: A. Hoti)

Prania e tregtarëve romakë në Dyrrachium, përveçse e përmendur në letrat e Ciceronit është, është dokumentuar epigrafikisht në një stelë funerare të tregtarit nga Ankona (Γάιος Καισίος, Αγοχουνσίτη)[10]. Epigrafia funerare dëshmon gjithashtu për një grup qytetarësh të rangjeve të ndryshme shoqërore: magjistratë dhe zyrtarë të nivelit të lartë, monumentet funerare

rintiane, të gjetura edhe në Apolloni, Butrint dhe Bylis, janë llambat që mbajnë vulat KARPOU, POSFOROU, KALISTOU dhe FLAVOU.

[10] L'arte albanese, 88, n° 355.

të të cilëve shpesh porositeshin nga tregje të largëta (Athinë, Romë, Prekones, etj.).



Fig. 3. Furrë për pjekje qeramike, shek. I mbas Kr. (Foto: A. Hoti)

Në këto mbishkrime përmenden edhe profesionistë të ndryshëm: shkrimtarë, muzikantë, rrobaqepës, zdrukthtarë, etj. Në qytet kishte shumë të huaj, që vinin, nga Dalmacia, Azia e Vogël ose Lindja, midis të të cilëve, dhe ata që praktikonin kultin e Mithras. Në ambjentet e qytetit, përveç ilirishtes, fliteshin shumë gjuhë, ndërsa latinishtja zyrtarja ishte më e përdorshmja.

Faza e dytë (fundi i shek. III - fundi i shek. IV pas Kr.). Me reformën administrative të Dioklecianit, Dyrrachium u bë qendra kryesore e provincës Epirus Nova dhe mori një rol gjithnjë e më të rëndësishëm në zonën e Adriatikut të Poshtëm dhe atë Joniane.

Zbulimet e fundit të mbetjeve të ndërtesave të shek. IV, të elementëve të dekorimit arkitektonik dhe produkteve artiza-

nale[11] nga inventari i varreve, tregojnë nivelin e zhvillimit të kësaj periudhe[12].

Gjatë mbretërimit të Kostandinit të Madh dhe periudhës që pasoi atë (313-370), u shfaqën varret e para të krishtera të tipit dhomëza me mure të pikturuara nga brenda, me simbole të krishtera.

Nga fillimi i shek. V, u përdorën edhe sarkofagët e zbukuruar me simbole të krishtera, disa prej të cilëve me mbishkrime greke.

Në nekropolet e kësaj periudhe, ndërtohen gjërësisht varre me çati tjegullash, por edhe varre me gropë të thjeshta[13]. Simbolet e krishtera shfaqen gjithashtu në objektet e inventarit të varreve: fibula të tipit kryqiformë (fundi i shek. - fillimi i IV pas Kr.), llamba terrakotë, të zbukuruara me Chrismon (shek. IV), por edhe tokëza, gjerdanë dhe unaza. Enët afrikanë sigillata të importuara midis viteve 280 dhe 350, dhe imitimet e tyre, paraqisnin gjithnjë e më shumë elementë dekorativë ungjillorë, ndërsa në një kupë paraqitet imazhi ballor i Krishtit[14].

Inventarët e varreve përfshijnë gjithashtu monedha, vegla pune dhe armë. Këto të fundit janë zbuluar gjithashtu edhe në rrethina të qytetit, në varrezat rurale të Mali i Robit, Shkallnur, Koxhas, Gosë e Vogël, etj. [15].

2. Periudha Bizantine (fundi i shek. IV - fillimi i shek. XIV). Nga studimi i të dhënave arkeologjike dhe burimeve historike, është e mundur që kjo periudhë e gjatë të ndahet në disa faza:

Faza e parë (fundi i shek. IV - fundi i shek. V): nga mbretërimi i Theodosit I (379-395) deri në atë të Arkadit I (485-491).

[11] TARTARI 2004, 100
[12] HOTI - METALLA - SHEHI 2004 b. 1981, 119.
[13] HOTI 1996.
[14] HOTI 1996.
[15] HOTI 1996; TARTARI 2004.

Kjo është fazë e re ndërtimesh: pas katastrofës së tërmetit të vitit 346, u ngritën fortifikimet në shpatin verior[16], u bënë ndërtime të reja në qendër[17] dhe u rindërtuan ndërtesa të tjera të dëmtuara nga tërmeti[18].

Pranë amfiteatrit dhe përrreth qendrës të qytetit, janë zbuluar elementë arkitekturorë dekorativë (kolona, kapitele imposte e plinta të dekoruara), të cilat mund t'i përkasin godinave të adhurimit, ndoshta një grupi ndërtesash peshkopale[19]. Në këtë zone janë zbuluar monedha perandorake bizantine, amfora nga Samos, llamba nga Thasosi, qeramikë nga Fokea dhe qelq, kryesisht të importuara.

Faza e dytë (fundi i shek. V - fundi i shek. VI). Eshtë faza që përfshin mbretërimin e Perandorit Bizantin Anastasius I (491-518), i cili lindi në Dyrrachium, (fig. 4) dhe Justinianit I (527-565). Megjithëse relativisht e shkurtër, eshtë një fazë zhvillimi intensiv për qytetin dhe territorin e tij. Situata e re e krijuar nga migrimi i popujve i detyroi të dy perandorët të ndërmerrnin një program të madh fortifikimesh. Për më tepër, ndërtesat e dëmtuara nga tërmeti i vitit 522 pas Kr. u rindërtuan ose u restauruan. Dyrrachium (tanimë i quajtur Dyrrachion) mori pamjen të një qyteti tipik të krishterë[20], i fortifikuar dhe me një grup ndërtesash peshkopale.

Fortifikimet, me perimetër 4, 400 m dhe lartësi 12 m, u ndërtua në përputhje me parimet e arkitekturës bizantine[21] Ato rrethonin qytetin, duke përfshirë 120 hektarë, të ndarë në tre

[16] Pjesa shtesë e fortifikimit "Kepi Pali" ka të ngjarë t'i përkasë gjithashtu kësaj faze: KARAISKAJ 1981, 119.
[17] HOTI 1996. Ndërtimet e kësaj kohe i kanë themelet 1. 20 m. mbi nivelin e termave romake.
[18] SANTORO 2003 b, 191-198; HOTI-METALLA - SHEHI 2003 b, 514-519.
[19] HOTI 1996.
[20] I njëjti transformim ndodhi edhe në qytete të tjera paleokristiane në provincë, si Bylis dhe Scampis: HOTI 1997 b, 107-108.
[21] GUTTRIDGE - HOTI - HURST 2001, 395-402; HOTI 2005, 53.

pjesë: kështjellën e sipërme, kështjellën e poshtme dhe qendrën urbane me ndërtesat peshkopale.



Fig. 4. Perandori Anastasi I, skicuar nga një monedhë e viteve 507-512 (Skicoi: M. Dajlani)

Muret e fortifikimit (fig. 5) u ndërtuan me tulla dhe llaç gëlqereje të përzier me copëza tullash, një teknikë e njohur kjo, në murin e jashtëm të Kostandinopojës, ndërtuar gjatë mbretërimit të Anastasit I [22].

Kishat dhe bazilikat paleobizantine paraqesin një gamë të pasur elementësh dekorativë arkitektonikë, të importuar direkt nga atelietë e Prokonnesit[23]. Ato përfaqësohen me kisha të

[22] Burimet raportojnë se, gjatë mbretërimit të Anastasit I u ndërtuan 66 vepra ndërtimore, por kalaja e Dyrrahut dallohet ndër ndërtimet më të rëndësishme ushtarake në hapësirën bizantine: CHRYSOS, 1981, 98. Përveç monogrameve të Anastasit I, në muret fortifikuese të qytetit janë gjetur tulla me monogramet e Justinianit I, duke dëshmuar se, edhe ky perandor ndërhyri në ndërtim: HOTI - KOMATA 2004, 21-22.

[23] HOTI 2005, 56.

thjeshta me një nef dhe një absidë, siç është kapela e amfiteatrit, dhe bazilikat (Durrës, Arapaj, Gjuricaj) [24].

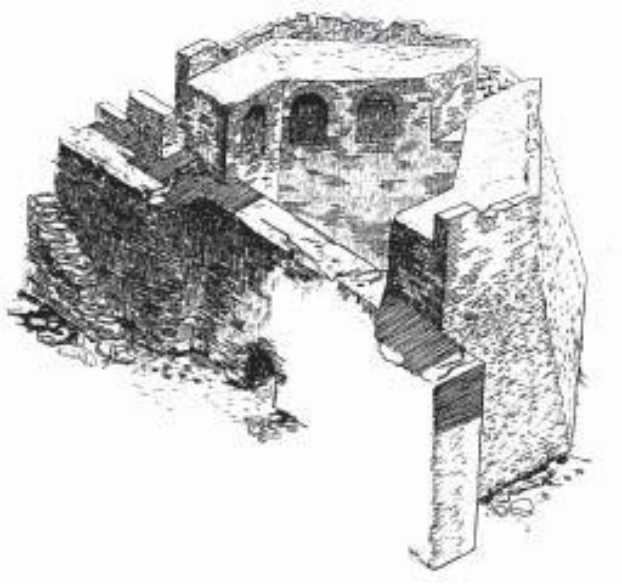


Fig. 5. Kulla C, shek. VI (Skicoi: M. Dajlani)

Në nekropolet e krishtera të kësaj faze, varret janë të stilit kapuçin ose varre të thjeshta. Praktika e përfshirjes të sendeve në varr është e rrallë dhe mjaft e kufizuar për sa i përket materialeve (unaza dhe tokëza) [25].

Për portet e Epirus Nova, kjo ishte një periudhë komunikimesh të shumta tregtare thuajse në të gjithë qendrat e mëdha portuale të Mesdheut[26], çka dëshmohet nga monedhat peran-

[24] HOTI 2005, 54-55.
[25] TOÇI 1971.
[26] Gjatë kësaj faze, rrugët detare ishin: Korkyra-Patra-Korint-Dyrrahun-Brindisi-Otranto; Dyrrhachion-Olcinium-Salona, HOTI - KOMATA 2004.

dorake bizantine[27], qeramika egjeane dhe palestineze, qelqi i importuar, etj. [28]

Faza e tretë (shekujt VII-VIII). Krahasuar me fazat e mëparshme, kjo është një kohë me zhvillime të kufizuar, andaj dhe ato pak ndërtime të e reja modeste, nuk e ndryshuan fizionominë e qytetit[29]. Shumica e ndërtesave nga periudha e vonë antike vazhduan të funksiononin edhe në fillim të mesjetës së hershme: muret bizantine të qytetit, Macellumi, (Fig. 6) kapela e amfiteatrit, kisha e Shën Anargyroi (Kozmai dhe Damiani), e përmendur qysh në mbretërimin e Anastasiusit I dhe, së fundmi, në vitin 714. [30]

Ashtu si në pjesën tjetër të perandorisë, edhe në Dyrrah, në shek. VII, vihet re qarkullimi i kufizuar i monedhës, duke reflektuar krizën e përgjithshme të sistemit. Via Egnatia, duke qenë nën kontrollin e drejtpërdrejtë të sllavëve dhe avarëve, thuajse kishte pushuar së qeni si arter i tregtisë perandorake. Në këto rrethana pati një tkurrje të qartë në sistemin e shkëmbimit dhe qarkullimit të monedhës në të gjithë territorin jugperëndimor të Bizantit[31] Pavarësisht kësaj, qyteti vazhdoi të mbijetojë. Siç dëshmojnë gërmimet arkeologjike: qyteti u prek më

[27] HOTI - MYRTO 1991. Numri i madh i monedhave të zbuluara tregon impaktin e tregtisë dhe gjithashtu faktin se qyteti duhet të këtë qenë i sigurt për të mbrojtur pasuritë e tij monetare, Andaj dhe mbretëresha gote Arnalasunta, e zhvendosi thesarin e saj në Dyrrah (përkohësisht) të sjellë nga Ravenna: CHRYSOS 1981, 98.

[28] HOTI - KOMATA, 2004

[29] Në qytetin e Dyrrhachion dhe qytete të tjera mesjetare (Lissus, Kanina, Pulcheriopolis, etj.), duke filluar nga shek. VII është vënë re se për rindërtimet, por edhe për ngritjen e ndërtesave të reja, prodhimi i materialeve të ndërtimit ishte shumë i kufizuar. Në këto rrethana pati një ripërdorim të gjerë të tyre: HOTI 1999.

[30] HOTI 1996.

[31] Tkurrja, e përkeqësuar nga situatat rajonale, filloi të vihej re në fund të mbretërimit të Justinianit I dhe arriti kulmin e saj nën mbretërimin e Konstancit II (641-668) dhe deri në fund të shek.VII: HOTI-MYRTO 1991.

pak nga kriza e migrimi i popujve, duke u integruar më lehtë në formacionet e reja politike dhe institucionale të krijuara rishtazi nga perandoria bizantine.



Fig. 6. Maçelum, fillimi i shek. VI mbas kr. Foto e vitit 1988 (Fotograf: Agim Kavaja).

Në fillim të shek. VIII, ndoshta më herët, administrimi i rajonit të Dyrrahut ishte organizuar sipas modelit të ri "Arkondia e Dyrrahut", Krahinë Autonome nën juridiksionin e së cilës ishin edhe rrethinat e afërta. Në disa burime bizantine Arkondia e Dyrrahut përmendet si një ndarje administrative, më e rëndësishmja në fasadën bregdetare të Adriatikut lindor.

Porti i Dyrrahut, gjatë kësaj kohe, ishte baza më e madhe ushtarake e flotës bizantine në Adriatik. Arkondia e Dyrrahut, një territor i kufizuar me kufij konvencionalë, përbëhej nga

qytetarë vendas, tashmë "proto-arbërorë". Për shkak të pasigurisë nga “Dynja e Popujve”, banorë nga zonat përrreth ishin vendosur rishtaz në Dyrrah, për një jetë më të sigutë[32].

Vendbanimi i fortifikuar (i ashtuqujtur "Castra") u përhap edhe në Arkondinë e Dyrrahut: si një formë e reduktuar e një qyteti të mbyllur brenda Akropolit, fenomen ky, që ndeshet edhe në zonën e Egjeut (Amfipoli, Cristoupolis)[33].

Pavarësisht këtyre tkurrjeve, hapësinore dhe demografike, qytetet të Arkondisë (Croia, etj), vazhduan të importonin produkte bizantine, jo vetëm nëpërmjet trafikut detar, por edhe në segmente të shkurtëra rajonale, degë të Via Egnatia)[34].

Nga tregjet perandorake vinin stoli të ndryshme: fibula, tokëza, gjerdanë, e prodhime të tjera të argjendarisë tipike ballkano-bizantine[35].

Faza e katërt (shekujt IX-XI). Roli i qytetit u rrit pas themelimit të Themës me të njëjtin emër (811-815). Pozicioni i favorshëm gjeografik i rajonit Arbanon, ripërdorimi i Via Egnatia, forcimi i kontakteve me vendet perëndimore dhe rishfaqja e monedhës bizantine[36], bënë të mundur një fazë të re zhvillimi.

---

[32] Nga aktet e koncileve ekumenike të shekujve VII-VIII, por edhe nga gërmimet arkeologjike, është vërtetuar se në rajonin e quajtur Arbanon, përveç Dyrrahut, kishin mbijetuar edhe qendra të tjera urbane: Lissus-Ellισσός, Kroia - Kruja, Pulcheriopolis - Prolεσχεριουπολις, Aulona, etj. HOTI 2005.

[33] 51 HOTI 2005.

[34] HOTI - KOMATA, 2004.

[35] Repertori i artizanatit bizantin përfshin gjithashtu një numër të konsiderueshëm enësh argjendi dhe ari, si ato të gjetura në fshatin Vrap (12 km larg Tiranës). Enët e zbukuruara me motive të ndryshme u gjetën së bashku me togëza rripi të datuara në vitet 559-665: BALINT 2000.

[36] Rritja e qarkullimit të monedhave bëhet më e dukshme nga mbretërimi i Teofilit (829-842) e në vazhdim. Në katalogun e monedhave nga kjo fazë, që ruhen në Muzeun Arkeologjik të Durrësit, monedhat e Teofilit pasohen nga

Fillimi i kësaj faze shënohet nga ndërtimi i ndërtesave të mëdha fetare të krishtera.

Burimet historike tregojnë se midis viteve 813 dhe 826, në Dyrrah u ndërtua një manastir. Disa elementë arkitektonikë (kapitele, pilastra, fragmente frizash me zbukurime gjeometrike dhe bimore) të gjetura rastësisht në qytetin e Durrësit, nuk përjashtonë faktin që ato t'u përkasin rrënojave të këtij manastiri.

Pranë Kullës C të mureve bizantine, është zbuluar një bazilikë (ndoshta Bazilika e Shën Nikollës, e njohur nga burimet) me tre nefe, të ndara nga arkada, që datohet në shek. IX.

Gërmimet arkeologjike në qendër të qytetit kanë konstatuar një ndërtesë fetare shumë të madhe, ndoshta katedrale, nga e cila janë gjetur element arkitektonikë, fragmente afreskesh dhe materiale qeramike që datojnë në shek. IX-XI.

Nga fundi i shekullit të X, burimet historike përmendin gjithashtu kishën e Shën Andreas dhe "Manastirin e Detit".

Zhvillimi ekonomik i qytetit çoi në themelimin e një fortifikimi shtesë pranë "Kepit të Palit" (Porti i dytë ushtarak i Arkondisë), ku banorët ndoshta kishin mbërritur nga zonat e brendshme të rajonit, ndoshta të shtyrë nga pushtimi bullgar, i cili la disa gjurmë në disa emra vendesh (Carina, Gërdec, etj.)[37] Gjatë kësaj periudhe ishin në qarkullim në tregun e Dyrrahut: prodhime të qeramikës [38] dhe zbukurimet bizantine: unaza, gjerdanë, byzylykë, vathë, mjete liturgjike, etj. [39] Pas theme-

ato të Vasilit I (5 copë), Leonit VI (30 copë), Romanit I (3 copë), Konstandinit VII, Nikiforit II (3 copë), Fokës (3 copë), Gjon I Tzimiskes (11 copë), Basilit II (12 copë): HOTI - MYRTO 1991

[37] KEDRENUS, 550.

[38] Qeramika e gjetur në Dyrrah, Kroia, Lissos dhe Pulcheriopolis përfaqësohet nga enë të prodhimeve të ndryshme: midis tipeve të reja, janë veçanërisht amforat të tipit Otranto me dy variante: HOTI 1999.

[39] HOTI 1995.

limit të Themës[40] riorganizimi politik, administrativ dhe kishtar përshpejtoi rrethanat për transformimin përfundimtar të Dyrrahut në një qytet bizantino-arbëror, ndër më të rëndësishmit në pjesën perëndimore të perandorisë.

Ndër kohë, kronikat bizantine do përmendin qytetin dhe feudalët e tij të fuqishëm, të cilët vinin nga familjet më të njohura arbërore. Emri Albeinje shfaqet për herë të parë në këtë territor, në Bishti i Pallës.[41] Formimi i shtresës feudale të qytetit, i lidhur ngushtë me traditat vendase, ndikoi drejtpërsëdrejti me procesin e formimit të kulturës arbërore.

Dyrrahu ishte qendra kryesore për formimin jo vetëm të unitetit ekonomik dhe shoqëror, por edhe kulturor dhe gjuhësor të rajonit të Arbanonit. Lëvizjet e para antibizantine, të udhëhequra nga Peter Dailan (1041-1042) dhe George Maniakes (1042-1043), të zhvilluar në qytet, u mbështetën nga shu-mica e banorëve të rajonit të Arbanonit.[42]

Faza e pestë (fundi i shek. XI - fillimi i shek. XIII).

Pas betejës midis normanëve të Robert Guiscard dhe ushtrisë bizantine të perandorit Alexius I Komnenos në vitin 1081[43], qyteti përjetoi një periudhë të re zhvillimi, aq sa gjeografi arab Abu Abdullah Al'Idriz, e përcaktoi atë si "... një qytet i madh me shumë banorë".

Zhvillimi tregtar dhe rritja e prodhimit u shoqërua me një shtim të qarkullimit të monedhave bizantine[44].

---

[40] CONSTANTINI VII PORPHYROGENITI, De Thematibus Occidentis, sive Europae- liber II, in Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae, Tomus primus, Venetiis, Ex Typographia B. Javarina 1729, 21.
[41] LUKA 1969.
[42] Historia 2002, 220-221.
[43] ANNA COMNENA, Alexias, I,14; III,12; IV,1-2,6-7; V,1; VI,7.
[44] HOTI 2003 a, 48.

Në këto vite, dy lagje janë të evindetuara pranë bregdetit të qytetit: njëra e quajtur lagje venedikasve dhe tjetra e amalfitane.

Banorët italikë kishin gjithashtu kishat e tyre: Sant'Andrea u përkiste venedikasve dhe Santa Maria amalfitanëve[45].

Tregtia e Durrësit, dhe qendrave të tjera bregdetare (Shufadaja, Pirgu, Spiranica), me qytetet në anën tjetër të Adriatikut menaxhohej, veçanërisht nga venedikasit, të cilët transportonin produkte të importuara nga atje, nëpërmjet Via Egnatia, në Selanik dhe Kostandinopojë. Duke i shkëmbyer ato me mallra ekzotike, më pas, tregtarët italikë i dërgonin në Venedik dhe prej andej në Evropë.

Gjatë kësaj faze, falë këtyre kontakteve, elementë të kulturës arkitekturore romane e perëndimore u futën në Durrës dhe qendrat e tjera bregdetare të Arbërisë. Ky proces ishte veçanërisht i dukshëm pas pushtimit të Durrësit nga normanët, në vitin 1081.

Faza e gjashtë (fillimi i shek. XIII - fundi i shek. XIV). Në fillim të kësaj faze, Durrësi u organizua si Dukat Venecian. Kur Republika e San Marcos ishte nën sundimin e Dukës Peter Xian, Dukati i Durrësit qeverisej nga Manfredi i Venedikut (1210-1213)[46].

Megjithatë, në vitin 1213, despoti i Artës, Mihal I Engjëlli (Michael I Angeli), arriti ta merrte qytetin nga venedikasit[47]. Me mbërritjen e vëllait të tij, Theodhorit, në vitin 1216, qyteti mbeti

[45] Në fillim të shek.XI, juridiksioni i peshkopatit të Durrësit shtrihej nga Tivari në Vlorë. Por pas vitit 1022, selitë peshkopale të Diokleas, Ulqinit dhe Tivarit u shkëputën nga kjo peshkopatë dhe u ribashkuan me peshkopatën kryesore katolike të Raguzës. Në vitin 1054, peshkopatat e Diokleas, Tivarit, Ulqinit, Shkodrës, Pultit dhe Drishtit njohën përfundimisht autoritetin kishtar të Romës. Historia 2002, 225, 248, 263.

[46] Acta I, 129-130.

[47] Acta I, 140. ACROPOLITES, XIV,10.

nën kontrollin e Despotatit të Artës deri në vitin 1253, Ndërkohë ndikiminet Venedikut në jetën ekonomike të qytetit vazhduan pa ndërprerje[48].

Tre vjet më vonë, në vitin 1256, gjatë mbretërimit të Theodhor II Dukas Laskaris, (1254-58), kur Perandoria e Nikesë ishte zgjeruar në territoret ballkanike, (duke përjashtuar Selanikun), u pushtua edhe Durrësi[49].

Midis viteve 1257 dhe 1258, flota e Manfredit të Hohenstaufen, Mbretit të Siçilisë, e komanduar nga Admirali Philip Kinard, zbarkoi në bregdetin shqiptar dhe mori Durrësin, Vlorën, Speranzin dhe Beratin[50].

Gjatë kësaj periudhe të trazuar, qyteti megjithatë gëzoi njëfarë zhvillimi ekonomik: Para tërmetit të vitit 1273, në Durrës kishte rreth 25,000 banorë. Popullsia, e mbetur pas termetit katastrofal, gjeti strehë në Berat dhe në Itali[51].

Në shkurt të atij viti, u shpall bashkimi i Regnum Albaniae me Mbretërinë e Siçilisë, nën sundimin e Charles I të Anzhuinëve[52] dhe Anzhuinët e Napolit morën Durrësin. Për të forcuar

[48] Në vitin 1249, Nicholas More u emërua konsulent venecian në Durrës. Historia 2002, 269.

[49] ACROPOLITES, XLIX,38; LXVI-LXXX

[50] Acta I, 245, Manfredi vendosi një qeveri ushtarake në Durrës, duke emëruar, si kapiten të qytetit, Andrea Vranën, i cili vinte nga një familje feudale lokale e njohur. Pas vdekjes së Manfredit në Betejën e Beneventos (1266), francezi Charles i Anzhusë e detyroi ta njihte atë si mbretin e ri të Siçilisë

[51] PACHYMMERES V, 7.

[52] MONTI 1940, 50. Ndryshe nga Manfredi, një kundërshtar i Papës, Karli i Anzhu ishte një mbështetës i Papës. (Historia 2002, 240-241). Në vitin 1210, filluan të mbërrinin misionarë dominikanë dhe françeskanë. Ndërhyrja e tyre çoi në ndërtimin e disa kishave romane-gotike në Durrës dhe rrethinat e tij (Rodon, Çetë, etj.). (Historia 2002, 249). Një kronikë nga viti 1240 përmend dy manastire në Durrës, njëri i dominikanëve dhe tjetri i françeskanëve: shih LORENZO DA S. CROCE 1720, 256. Në këto vite, Francesco da Durazzo përmendet gjithashtu si autor i shkrimeve kishtare latine: SPINA 1995.

mbrojtjen e qytetit, ata ndërtuan një kullë të re në anën jugore të bregdetit, të lidhur me murin bizantin të qytetit. Në pjesën e sipërme të kalasë ndodhej një fortesë, ku ishin vendosur garnizonet e qytetit[53]. Tensionet politike të asaj periudhe u përkeqësuan edhe nga ndërlikimet fetare: Karl Topia (1350-1385), megjithëse princ i Arbërisë, i njohur si adhurues i Papës, në principatën e tij ishte gjithashtu mbrojtës i kishës dhe manastireve ortodokse.



Fig. 7. Karl Topia (pikturë nga Kostandin Shpataraku)

[53] Acta I, 319; 410.

Në vitin 1338, familja Topia u shpall "sunduese" e qytetit bregdetar, dhe disa vite më vonë (1368), Karl Topia u quajt "Zot i Durrësit" (Il Padrone di Durazzo)[54] (Fig. 7)

III. Periudha Veneciane (1392-1501)

Pas pushtimit të Korfuzit në vitin 1389 dhe, duke përfshirë më vonë edhe kështjellën e Butrintit, venecianët arritën gjithashtu të merrnin në kontroll fortesën dhe qytetin e Durrësit. Me një dekret zyrtar në prill të vitit 1392, princi arbëror Gjergj Topia ia dorëzoi qytetin Republikës së San Markos. Një vit më vonë, forcat veneciane depërtuan në Lezhë dhe më pas në Ulqin dhe Tivar, duke përfunduar kështu zotërimin e Arbërorëve të të gjithë bregdetit Adriatik[55].

Qeveritarët venecianë ishin nga anëtarë të familjeve të shquara si Contarini, Moro dhe Barbarigo, të cilët kishin blerë prona dhe bagëti jo vetëm në Durrës, por edhe në Vlorë dhe Butrint, dhe kishin filluar shfrytëzimin sistematik në bujqësi.

Në Durrës dhe Vlorë në vitin 1401, dokumentohet gjithashtu prania e komuniteteve hebraike të dedikuara për tregti dhe aktivitete financiare[56]. Për të forcuar sistemin e fortifikimit të qytetit, venecianët kryen restaurime (të njohura nga teknika e ndërtimit në blloqe guri paralelopipedë) dhe modifikime në kështjellën e Sipërme dhe të Poshtme, duke ndërtuar kulla të reja, përfshirë kullën e rrumbullakët, e njohur si "Torra", (Kulla A), me një strukturë tipike të shek. XV[57] (Fig. 8).

Në fillim të shek. XV, u planifikua të hapej një kanal në anën lindore të qytetit, si pjesë e projekteve hidraulike për të lidhur gjirin e Kepit Pali me Urën e Dajlanit. Më parë Repu-

[54] Acta I, 816.
[55] Acta II, 467.
[56] Ibidem.
[57] HOTI 2003a, 69-70.

blika kishte hapur një kanal në Butrint. Por në Durrës, projekti nuk u materializua mbasi kishte kosto të lartë[58].



Fig. 8. Kulla Veneciane, shek. XV (Foto: A. Hoti)

Për të inkurajuar tregtinë, përveç monedhave veneciane të njohura në Mesdhe, u prenë edhe monedha të reja (gazzettes) me legjendën: DALMAT ETALBAN[59].

Bashkëjetesa civile rregullohej me statute, jo vetëm në Durrës dhe Vlorë, por edhe në qytete të tjera. Por gjatë sundimit të familjes Topia (1368-1392), Statutet e Durrësit ishin zhkukur Gjashtë vjet më vonë (1398), 35 artikuj të këtyre statuteve u rigjetën dhe u ruajtën në manastirin françeskan të qytetit[60]. Në këto dokumente, përmenden si të pranishëm në Durrës, artizanë të ndryshëm: vazobërës, lëkurëpunues, këpucarë, kasapë etj. Një rëndësi të vecantë kishte prodhimi i kripës, i cili ishte monopol,

[58] Acta II, 481.
[59] HOTI 1988.
[60] Acta II, 676

i garantuar dhe i liçensuar me peshore publike dhe vula që u vinin thasëve të transportit.

Kripa dhe peshku ishin produktet që eksportoheshin në tregjet e Adriatikut, veçanërisht në Ankona, Venedik dhe Raguzë, së bashku me grurin, verën, mëndafshin, djathin, dyllin, bagëtinë. Ndër eksportet e kërkuar ishin dhe kuajt e famshëm. Importet përbëheshin nga materiale të çmuara (pëlhura, armë, bizhuteri dhe qelq), por edhe sende për përdorim të përditshëm dhe shtëpiak, që vinin nga Venediku, e Raguza[61], dhe qytete të tjera italiane. Enët e glazuruar të prodhuar në Venedik ishin shumë të vlerësuar në tregun e Durrësit[62]. (fig. 9)



Fig. 9. Portret femre në një vazo të shek. XV (pikturoi A. Dedja)

[61] Në shek.XIII, Durrësi preu monedhat e veta, që.siç dëshmohet në mënyrë indirekte nga falsifikimet e bëra në Raguzë, duhet të kenë pasur një vlerë mjaft të lartë. HOTI 2003a, 12

[62] HOTI 1989.

IV. Periudha Osmane (1501-1912)

Sipas kronikanëve europianë të shek. XVI, qyteti i Durrësit, të cilin ata e quanin në mënyrë retorike "Kostandinopoja e Dytë", u pushtua nga turqit më 15 gusht 1501[63]. Pushtimi osman pati pasoja të rënda jo vetëm Durrësin, por në të gjithë Arbërinë.

Faza e parë (1501-1831/1840). Qyteti i madh dhe madhështor u tkurr gradualisht në 100-120 shtëpi dhe mbeti i tillë për një periudhë relativisht të gjatë[64]. Menjëherë pas pushtimit, u përurua xhamia e quajtur "Fatih" (I ndrituri), për nder të Sulltan Muratit II, i cili kishte marrë qytetin. Ndërkohë ndërtohet xhamia e përshtatur mbi rrënojat e një bazilike kristiane të shek. X-XI (muret e saj ndjekin perimetrin e kishës) me një plan të thjeshtë, të ndarë në një sallë lutjesh, portik dhe minare[65].

Aty nga mesi i shek. XVII filloi të riorganizohej Kisha Katolike. Episkopata e Durrësit kishte një numër dioqezash nën juridiksionin e saj: përveç asaj të Durrësit, Krujës, Arbërisë, Lisit (Matit), Bendës (rajoni i Shën Gjergjit, Tiranë) dhe Kunavisë (komunitetet në zonën midis Durrësit, Tiranës, Peqinit dhe Kavajës)[66].

Në shekujt XVI dhe XVII, qyteti u përfshi në njësitë e reja administrative-ushtarake osmane. Në fund të shek. XVII qyteti rifilloi një rol aktiv tregtar dhe detar, duke u bërë porti kryesor për Shqipërinë qendrore, ku vepronin rreth 100 tregtarë vendas (nga Shkodra, Elbasani, Voskopja, etj.), por edhe të huaj. Këta

[63] Otomanët kishin depërtuar për herë të parë në rajonin shqiptar gjatë mbretërimit të Sulltan Muratit I (1443), por kronikani turk Oruxh thotë se, kohë më parë, që në vitin 1384, forcat ushtarake të Timur Tash Pashës kishin arritur në portat e Durrësit: DASHI 1996, 69.

[64] HOTI 2003a, 38-39.

[65] MEKSI 1986, 2, 370.

[66] Një raport nga peshkopi katolik i shek.XVII në Durrës, Gerardo Gallata, rezulton se në dioqezën e tij, kishte një rritje të pronave tokësore të kishave dhe një përqindje e konsiderueshme të këtyre pronave dispononinfusha dhe pyje: Hylli i Dritës, 291.

të fundit kishin magazinat e tyre në këtë qytet dhe rigjallëruan marrëdhëniet ekonomike dhe tregtare, jo vetëm me pellgun Adriatik dhe Mesdhetar, por edhe me Evropën Qendrore.

Në shek. e XVII tregtarët venecianë dhe fiorentinë vazhduan të eksportonin mallra nga Shqipëria nëpërmjet porteve të Durrësit, Vlorës, dhe portit lumor të Lezhës. Gjatë vitit 1699, u eksportuan nga Durrësi në Venedik, 3,000 kuintalë dyll, 15,000 kuintalë lesh të cilësisë së lartë dhe një sasi e konsiderueshme lëkurash.

Tregtia në tokë, me karro, ndiqte rrugën e vjetër, Durrës-Elbasan-Ohër-Selanik[67].

Rëndësia e portit u rrit më tej në shek. XVIII, aq sa Durrësi u shndërrua port kryesor i Shqipërisë për tregtinë ndërballkanike, gjë që çoi në hapjen e disa konsullatave evropiane në qytet[68].

Për t'u shërbyer tregtarëve që vinin nga jashtë, por edhe për banorët vendas, në fund të shek. XVIII, u ndërtuan në qytet, dy banja publike[69].

Faza e dytë (1830/40-1912). Qyteti mbeti një qendër në stilin oriental, ku prania e artizanëve ishte mbizotëruese. Në mesin e shek. XIX, Durrësi kishte 87 dyqane, 64 depo, dhe disa konsullata dhe agjenci të huaja.

Reforma administrative e territoreve e Portës së Lartë, e vitit 1888, e rriti më tej rolin qëndror të portit të Durrësit, në jetën ekonomike të qytetit dhe të vendit.

---

[67] Historia 2002, 577, 599-600.

[68] Prodhimi shqiptar kishte tërhequr prej kohësh vëmendjen e shumë vendeve evropiane. Në vitin 1669, francezët themeluan zyrën e tyre konsullore në Durrës, dhe pas vitit 1718, Austria, Anglia dhe Venediku bënë të njëjtën gjë: HOTI 2003a, 39.

[69] Historia 2002, 712.

Porti i Durrësit transportonte (Fig. 10) drithëra për tregjet e Venedikut, Triestes dhe Dalmacisë, bagëti për Austrinë dhe Egjiptin, lëkurë dhe lesh për Venedikun, duhan për fabrikat e Milanos, dhe madje edhe fasule dhe brirë, ndërsa importonte edhe mallra të përpunuara, produkte bujqësore dhe lëndë të para (zink, kallaj, alumin)[70].

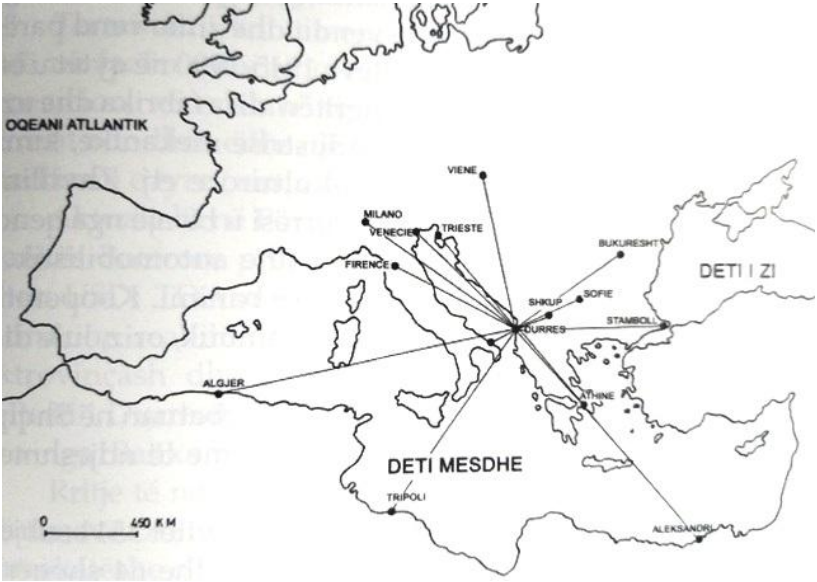


Fig. 10 Hartë e marrëdhëniet tregtare të Durrësit në fund të shek. XIX – fillimi shek. XX (skicoi: Myrvete Dajlani)

[70] HOTI 2003a, 41.

Bibliografia

ACROPOLITES G. 1903, Hronike Syngrafe, in Heisendberg A. (rec.), Georgii Akropolitae opera, Lipsiae.

Acta 1913-1918, L. Thalloczy L. - Jirecek C. - Sufflay E. (a cura di), Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Vindobonae.

BALINT C. 2000, 'Some Avar and Balkan Connections of the Vrap Treasure', in "From Attila to Charlemagne", (Catalogo della Mostra), New York, 180-187.

BOSCHETTI - CORRADI et al. c. s., C. Boschetti - A. Corradi - B. Fabbri - C. Leonelli - M. Macchiarola

A. Ruffini, S. Santoro, M. Speranza, P. Veronesi, 'Caratterizzazione archeometrica dei mosaici del'ninfeo della domus del Centenario', in S. Santoro (a cura di), Indagini diagnostiche e geofisiche e analisi archeometriche su muri, malte, pigmenti, colori, mosaici, c. s.

BOWES K. - HOTI A. 2003, 'An amphitheatre and its afterlives: survey and excavation in the Durrës amphitheatre', JRA 16, 380-394.

CHRYSOS E. 1981, 'Symboli stin Istoria tis Iperion', Iperotika Chronika 23, 27-32.

DASHI S. 1996, 'The Oldest Mosques in Albania', Perla 2, 41-75.

GUTTERIDGE A. - HOTI A. - HURST A. R. 2001, 'The Walled town of Dyrrachium (Durrës): settlement and dynamics', JRA 14-1, 391-410.

Historia 2002, AA. VV. Historia e Popullit Shqiptar I, Tiranë.

Hylli i Drites, (s. a.), Tirana 1943, Nr. 6-8.

HOTI A. - MYRTO H. 1991, 'Imperial Byzantine coins from Durrës', Iliria 1-2, 91-122.

HOTI A. 1988, 'The archaeological excavations of the year 1988 in the city of Durrës', Iliria XVIII 2, 271-272.

HOTI A. 1989, 'Glazed pots from the city of Durrës of the 10-th – 15-th cent.', Iliria XIX 1, 213-240.

HOTI A. 1995, 'Des croix medievales trouvees en Albanie', Iliria 1-2, 241-248.

HOTI A. 1996, 'Des donnees archeologiques sur le christianisme ancien a Dyrrachium: IVe-VIIe siecle', Iliria 1-2, 173-175.

HOTI A. 1997b, 'The archaeological data about the early Christianity in some regions of South Illyria', in 3-rd Annual Meeting of the European Association of Archaeologists (Ravenna 24-28 September 1997), Forli, 107-108.

HOTI A. 1999, 'Some features of the early medieval pottery in Albania (VII-XI centuries)', in VII e Congres International sur la Ceramique Medievale en Mediterranee (Thessaloniki 11-16 Octobre 1999), Athenes, 237-240.

HOTI A. 2003a, Durrësi - Epidamni - Dyrrahu, Tiranë.

HOTI A. 2003b, 'Il patrimonio archeologico del Museo e della citta di Durrës', in Progetto Durrës 2003, 129-148.

HOTI A. 2005, 'L'Illyricum Sudoccindentale durante il IV-VII secolo', in Gli Illiri e l'Italia (Atti del Convegno Internazionale di Studi, Treviso 16 ottobre 2004), Treviso, 53-73.

HOTI A. c. s., Gli scavi dell'anno 2004 nell'anfiteatro di Durazzo.

11) HOTI A. - KOMATA, D. Trade relations between the ancient towns of Albania and the Aegeus region during the IV-VII centuries, "Η ΚΑΒΑΛΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ" (20-23 Σεπτεμβρίου 2001), Καβαλα 2004, pp. 167-192.

HOTI A. - METALLA E. - SHEHI E. 2004b, 'Recentissimi scavi archeologici a Durazzo 2001-2003', in Progetto Durrës 2003, 401-435.

KARAISKAJ GJ. 1981, 500 Vjet Fortifikime në Shqipëri, Tiranë.

KEDRENOS S. 1838, Synopsis historion, t. I-II, Bonn.

L'arte albanese nei secoli, Catalogo della mostra, Museo nazionale preistorico etnografico L. Pigorini, Roma 1985.

LEAR E., 1830, Illustrations of the Family of Psittacidae, or Parrots.

LORENZO DA S. CROCE P. 1720, Registro della Provincia Osservante d'Albania.

LUKA K. 1969, 'Le nom Albeinje-Albani et l'extension de l'Arbanon au XIe siecle - debut du XII e siecle', in Konferenca e Dyte e Studimeve Albanologjike, vol. II, Tiranë, 155-160. Durazzo

MEKSI A. 1986, 'The periodization and typology of cult buildings in the 7th-15th cent.', Monumentet 2, 370.

MIRAJ L. 1991, 'Mbishkrime latine të Durrësit', Monumentet 1-2, 27-32.

MONTI G. M. 1940, 'La dominazione napoletana in Albania. Carlo I D'Angio, primo re degli albanesi', Rivista d'Albania, fasc. J, 27-32.

PACHYMMERES G. 1835, 'Syngraphikai historiae', in Bekkerus I. (rec.), Georgii Pachymeris de Michaele et Andronico Paleologis libri XIII, I-II, Bonnae.

REY L. 1925, 'Les Remparts de Durazzo', Albania I, 33-49.

SANTORO S. 2003b, 'Lo stato degli studi sull'urbanistica di Epidamnos-Dyrrachium', in Progetto Durrës 2003, 149-208.

SHEHI E. 2003, 'I rapporti commerciali di Dyrrachium e di altre citta dell'Illyricum del sud con i centri del Mediterraneo (III secolo a. C. - III secolo d. C.), in Progetto Durrës 2003, 209-220.

SPINA P. 1995, Frate Francesco da Durazzo "Il Beato", Oria.

TARTARI F. 2004, La necropole du I-er au IV-eme siecle de notre ere a Durrachium, Tiranë.

TOÇI V. 1971, 'Amfiteatri i Dyrahut', Monumentet 2, 40-41.

INQUADRAMENTO STORICO E ARCHEOLOGICO DELL'ANFITEATRO E DELLA CITTA

(Astratto)

1. Inquadramento storico-archeologico

l'anfiteatro ha vissuto un lungo processo di adattamento che fa parte dell'evoluzione storica della città. All'interno di questo grande monumento, sia all'epoca della sua scoperta che negli scavi successivi, è stata rinvenuta una ricca stratigrafia e abbondante materiale archeologico romano e medio-bizantino, come in nessun altro sito della città antica. L'abbondanza di materiale delle fasi più tarde è legata alla posizione centrale dell'edificio, in prossimità della porta principale della città, in un quartiere a probabile vocazione commerciale, oltre che abitativa.

Gli scavi degli anni 2004-2005 hanno messo in luce, oltre alle strutture del monumento, anche una situazione stratigrafica complessa, diversamente da quanto era stato constatato nelle campagne archeologiche degli anni precedenti, condotte

specialmente nell'area dell'arena, dove le Unita stratigrafiche erano poco mescolate.

Causa dell'alterazione della stratigrafia nei nuovi settori di scavo, prevalentemente composta da colluvi dalle pendici della collina, sono gli intensi lavori edilizi degli ultimi due secoli in questa zona della citta.

Nel corso delle indagini compiute fino ad ora non sono state evidenziate strutture precedenti la costruzione dell'anfiteatro.

Negli scavi di V. Toçi, condotti soprattutto nella sua parte settentrionale, I reperti riferibili al periodo ellenistico appaiono sporadici ed interpretabili come effetto di rimescolamento dovuto al cantiere di costruzione del monumento ed alla fluitazione dalle pendici della collina a cui il monumento si appoggia. Le fasi di trasformazione della parte meridionale dell'anfiteatro, la meno conservata e quella attualmente oggetto di scavo, sono legate alla storia della citta stessa nel periodo tardo antico, a partire dall'eta gota e bizantina, una fase di grande splendore di Durazzo, citta degna di essere una residenza regale, tanto che l'imperatore Giustiniano I nel 533 offri alla regina ostrogota Amalasunta ospitalita nella casa piu bella di Dyrrhachion.

I materiali dei contesti successivi illustrano le relazioni tra le citta bizantine dell'Adriatico, i contatti con l'Africa settentrionale, i legami commerciali tra la Puglia ed il regno di Arbanon nel X-XII secolo.

Si ritiene che dopo la proibizione dei giochi gladiatorii nell'anfiteatro di Dyrrachium, sotto il regno di Teodosio, sia iniziata la sistematica spoliazione delle lastre che coprivano i gradini della cavea, la pavimentazione dell'arena e quella delle gallerie ed anche l'inserimento, nelle gallerie interne e nell'arena, di tombe e di luoghi di culto cristiano. Questo processo di trasformazione di un monumento për spettacoli in un centro religioso e funerario, avvenuto gradualmente in un lun-

go lasso di tempo e un fenomeno assai frequente negli anfiteatri romani del Mediterraneo. Qui, esso va di pari passo con la trasformazione di Dyrrachium da citta provinciale romana ad una tipica citta cristiano-bizantina.

L'avvio di questa trasformazione non e completamente chiaro. Se prendiamo in considerazione il contenuto di un' iscrizione in lingua latina, ma con alcune lettere greche (commistione presente in area balcanica anche su monete di quell periodo) su una pietra sepolcrale datata alla seconda meta del V secolo, possiamo supporre che in questo periodo alla quota dell'arena fossero apparse le prime sepolture cristiane e che I defunti qui sepolti appartenessero all'aristocrazia della citta. Tuttavia, si tratta di una prova non certa: la pietra, trovata nella cappella A potrebbe essere stata sistemata qui in un momento successivo, come reimpiego.

La ricordata cappella A, sul lato occidentale dell'anfiteatro, e stata costruita forse nello stesso tempo di questa necropoli, alla fine del V secolo, ma la sua datazione, sia come struttura che come decorazioni, e controversa. In un momento certamente successivo fu costruita la cappella B, sul lato orientale, e l'Ossario a fianco della cappella A, le cui ultime deposizioni datano all'epoca turca, nel primo quarto del XVI secolo.

Gli ultimo interventi di trasformazione delle strutture dell'anfiteatro, ancora emergenti come ruderi, sono datati alla meta del XVII secolo quando sul perimetro occidentale delle strutture piu alte furono sistemati ambienti për i soldati dell'esercito ottomano.

2. Periodi e fasi dell'anfiteatro

Mettendo insieme i dati degli scavi precedenti, di quelli italo-albanesi del 2004-2005 e le informazioni storiche ed archeologiche sull'intera citta, si possono definire in linea di

massima i periodi dell'evoluzione del monumento e della citta, a loro volta articolati in fasi.

I. Il periodo romano (fine I - fine IV sec. d. C.) va dalla costruzione dell'anfiteatro alla proibizione dei giochi gladiatori. I contesti stratigrafici di questo periodo si sono formati gradualmente.

II. Il periodo Bizantino (fine IV-inizi XIVsec.). Dallo studio dei dati archeologici e delle fonti storiche e possibile articolare questo lungo periodo in varie fasi.

III. Il periodo veneziano (1392-1501) Dopo la presa di Corfu nel 1389 e quella successive del castello di Butrinto, i Veneziani riuscirono ad impadronirsi anche della piazzaforte di Durazzo.

Con un decreto ufficiale nell'aprile dell'anno 1392, il principe arberor Gjergj Topia consegno la citta alla Repubblica di San Marco. Un anno dopo I Veneziani penetrarono a Lezha e successivamente anche a Ulqin e Tivar, completando cosi il possesso di tutta la costa adriatica degli Arberori

IV. Il periodo ottomano (1501-1912) Secondo i cronisti europiani del XVI secolo, la citta di Durazzo, da loro definita retoricamente la seconda Costantinopoli, fu conquistata dai Turchi il 15 agosto del 1501. L'invasione ottomana ebbe conseguenze gravi non solo a Durazzo ma in tutta l'Arberia.

II

IL CONTRIBUTO DI PROF. SSA SARA SANTORO ALLO SVILUPPO DELLE RICERCHE ARCHEOLOGICHE A DURAZZO[1]

L'improvvisa scomparsa di Prof.ssa Sara Santoro ha colpito non solo il mondo accademico italiano, ma anche i suoi colleghi in Albania, gli amici e i collaborator presso il Museo Archeologico e l'Università "Aleksandër Moisiu" di Durrës (UAMD). Sara Santoro appartiene alla generazione degli archeologi italiani formatisi a cavallo tra gli anni 1960 e 1970. Dal 2003 al 2015 si è dedicata alla ricerca scientifica sul Dyrrachium antico e medievale[2]. Il prezioso contributo che ha portato allo studio del patrimonio archeologico di Durazzo, come coordinatrice del Progetto "Tempus IV CHTMBA L", in collaborazione con UAMD, ci invita ad onorare la sua memoria.

Ricordiamo con piacere una collega dinamica e sempre sorridente, ma allo stesso tempo rigorosa. Grazie alla sua visione moderna della ricerca, è stata anche molto impegnata in ambito europeo. Sara Santoro è stata ideatrice e promotrice della firma del primo accordo, e in più tempi, tra diverse università italiane, il Museo Archeologico di Durazzo e, in un secondo

[1] Tratto da: HOTI. A- Il contributo di Sara Santoro allo sviluppo delle ricerche archeologiche a Durazzo, Il polisemico significato della moderna ricerca archeologica. Omaggio a Sara Santoro, A cura di Marco Cavalieri e Cristina Boschetti Collection FERVET OPVS, 4, MVLTA PER ÆQVORA Volume I, Louvain-la-Neuve, Belgique. 2018 pp.51-60 ISBN: 978-2-87558-666-7; ISBN per la versione pdf: 978-2-87558-667-4.

[2] Santoro 2016

momento, l'Università "Aleksandër Moisiu" di Durrës[3]. Inoltre, grazie a lei è stato possible organizzare una serie di incontri internazionali tenutisi a Parma, Chieti e Pescara, dove i rappresentanti dell'Università "Aleksandër Moisiu" e l'Istituto di Archeologia hanno potuto apprezzare la sua generosa ospitalità. Come ricercatrice di grande talento, ha trasmesso e condiviso con i colleghi Albanesi esperienze e risultati dell'archeologia italiana.

Ha reso anche un prezioso contributo, in qualità di coordinatrice internazionale del progetto europeo "Tempus IV CHTMBA L", nell'ambito del "Master in beni culturali e gestione del turismo nei Balcani", che coinvolge undici università, tre delle quali albanesi: la "Aleksandër Moisiu", l'Università di Shkoder e quella di Prizren. Grazie all'adesione a tale progetto, la nostra Università è stata riconosciuta tra le istituzioni più avanzate a livello europeo[4].

Il contributo di Sara Santoro allo studio del patrimonio culturale di Durazzo

Il contributo di Sara Santoro allo sviluppo delle ricerche archeologiche Albanesi è ormai ben noto grazie ad una serie di monografie e articoli scientifici che sono stati pubblicati nel corso degli anni di attività in Albania. Il lavoro che ha svolto për il patrimonio della Durazzo antica e medievale è, senza ombra di dubbio, prezioso. Ricordiamo la creazione della Carta Archeologica, l'organizzazione di conferenze sulle ricerche archeologiche a Durazzo e il suo contributo për la pubblicazione della collana "Dyrrachium", oltre alla pubblicazione di numerosi articoli in riviste e atti di convegni (fig. 1). La ricca attività scientifica di Sara Santoro può essere suddivisa su tre

[3] Santoro, Buora 2003.
[4] Santoro 2013.

targets principali: la pubblicazione di scavi e materiali; gli articoli in riviste e atti di convegni; l'edizione di cataloghi di mostre e di contenuti da diffondere via web.

Pubblicazioni di scavi e materiali

Dal 2001 al 2004 Sara Santoro è stata responsabile scientifica del "Progetto Durrës" për conto dell'Università di Parma, in collaborazione con UNOPS PASARP (ONU) ed il Museo Archeologico di Durazzo, e con finalità volte alla salvaguardia del patrimonio archeologico della città [5]. L'elaborazione e la pubblicazione, nel 2007, della Carta Archeologica di Durazzo, realizzata sotto la sua direzione, assieme ad Alberto Monti, e in collaborazione con numerosi archeologi albanesi, costituisce ancora oggi il punto di riferimento, për gli studi relativi all'urbanistica della città antica [6]. La Carta Archeologica, oltre ad essere uno degli strumenti principali, për la conoscenza e la salvaguardia del patrimonio durazzino, può essere utilizzata anche come sintetico manuale delle evidenze archeologiche della città, ad uso degli studiosi, ma anche degli specialist in pianificazione urbana e dei costruttori.

Dal 2004 fu direttrice della Missione Archeologica Italiana a Durazzo, finanziata dal Ministero Italiano degli Affari Esteri e della Cooperazione Internazionale, prima come docente dell'Università di Parma e poi dell'Università di Chieti-Pescara (fig. 2). Ha diretto lo scavo dell'anfiteatro romano (2004-2013) della città di Durazzo in collaborazione con l'Istituto di Archeologia e l'Istituto dei Monumenti di Cultura d'Albania[7].

[5] Santoro 2003a; Santoro 2003b, 13-21; Santoro 2004; Santoro, Buora 2003; Santoro, Buora 2004.

[6] Santoro et al. 2003; Santoro et al. 2004; Santoro, Monti 2004.

[7] L'anfiteatro, scoperto inizialmente da Vangjel Toçi e poi indagato da altri archeologici Albanesi (1966-1971/1983-1987), rappresenta uno dei monu-

I primi scavi da lei diretti iniziarono nel 2004 e le campagne si susseguirono senza interruzione fino all'estate del 2013. Dopo numerosi anni di lavoro intenso, e di ricerche sul terreno, condotte durante i mesi estivi, assieme ai suoi collaboratori e i suoi student, anche albanesi [8], fu possibile scoprire nuove strutture, ubicate nei pressi della zona sud-occidentale dell'anfiteatro. Tali rinvenimenti si sono rivelati di grande interesse për la comprensione del sistema urbanistico e architecttonico dell'antica Dyrrachium [9]. In particolare, ricordiamo la pubblicazione, nell'ambito del volume "Dyrrachium I" dei materiali scoperti nell'anfiteatro, durante gli scavi eseguiti negli anni 2004-2005. Gli scavi e i rilievi topografici condotti sotto la sua direzione hanno permesso di identificare le dimensioni dell'anfiteatro che, con un asse maggiore di 116,60 metri ed un asse minore di 97,64 metri (arena: 59,70 x 40,74 metri), si caratterizza come il più grande dei Balcani[10].

Gli scavi effettuati nel settore a Sud-Ovest, oltre alle strutture del monumento trasformato in cava, hanno messo in luce gli adattamenti strutturali subiti dopo l'abbandono come edificio për spettacoli: tra le varie funzioni sono state identificate quelle di abitazione privata, nel corso del vi secolo. Sono stati inoltre rinvenuti una fornace dell'XI secolo, për la

mentti più importanti dell'archeologia e dell'architettura dell'antica Dyrrachium: Toçi 1971; Miraj 1982; Bowes, Hoti 2004.

[8] Citiamo, tra coloro che si sono susseguiti negli anni, Marco Cavalieri, Alberto Monti, Barbara Sassi e Cristina Boschetti, mentre Sara Santoro era docente presso l'Università di Parma; Sonia Antonelli e Marco Moderato, dopo il trasferimento all'Università di Chieti-Pescara.

[9] Santoro, Hoti, Sassi et al. 2008; Santoro, Hoti, Sassi 2012; Santoro 2012; Santoro, Antonelli 2016.

[10] Santoro 2016, 87.

lavorazione del vetro, assieme a numerosissimi materiali, che ben rappresentano le classi circolanti nel contesto[11].

Sara Santoro pose particolare attenzione alla conoscenza e allo studio del valore storico ed archeologico di Durazzo e, in particolare, agli aspetti legati all'espansione territoriale della città antica. Intraprese una serie di indagini volte a verificare lo stato di conservazione di tutti i siti archeologici della città e i risultati di questo lavoro pluriennale sono stati pubblicati nella Carta Archeologica di Dyrrachium, che fornisce informazioni complete e basate su criteri scientifici di tutti i siti di importanza archeologica della città[12].

Articoli in riviste e atti di convegni

Sara Santoro ha portato un notevole contributo scientifico, grazie alla sua attività nell'ambito dell'organizzazione e partecipazione a convegni internazionali (Fig3), (ricordiamo, tra gli altri, i numerosi eventi organizzati in Italia, Albania, Francia e Portogallo). In questo senso, tra le sue pubblicazioni, ricordiamo tra le altre, "Lo stato degli studi sull'urbanistica di Epidamnos-Dyrrachium"[13], "Una nuova immagine dell'urbanistica di Epidamnos-Dyrrachium. Dagli scavi e dalle ricerche del Dipartimento di Archeologia e della Missione Archeologica Italiana a Durrës"[14]. Ricostruendo il progresso delle trasformazioni urbanistiche, dal periodo arcaico, fino alla fine del tardo medioevo, è stata in grado di identificare le varie fasi e le trasformazioni della città.

[11] Santoro, Hoti, Sassi et al. 2008; Boschetti et al. 2008; Di Filippo et al. 2009; Santoro, Hoti, Sassi 2012; Santoro 2016.
[12] Boschetti et al. 2008; Di Filippo et al. 2009; Santoro, Sassi 2010.
[13] Santoro 2003c.
[14] Santoro, Sassi, Hoti 2010.

Sulla base delle dinamiche dello sviluppo urbano, a partire dal period illirico, Sara Santoro ha posto le basi për l'identificazione di un nucleo preclassico e precoloniale, localizzandolo nella zona collinare della città moderna (collina di Dautaj, di Kokomane e di Xhamalla). Dopo la costruzione della polis greca, il centro della città si sposta invece nella parte bassa, intorno all'odierno porto[15]. La città romana e la rete stradale erano organizzate, come di consueto, seguendo uno schema ortogonale, mentre la cinta muraria grecoromana e quella bizantino-ottomana si sono sovrapposte, secondo una dinamica di stratificazione piuttosto ben documentata anche presso altri centri urbani dell'Est mediterraneo. Ella leggeva l'evoluzione urbanistica di Durazzo come strettamente legata agli sviluppi della società antica, riflettendo fenomeni quali i movimenti della popolazione, l'urbanizzazione, l'economia di mercato e la romanizzazione[16]. Nel 2012 dedicò particolare interesse anche agli studi nel campo dell'arte dell'antica Durazzo. Riferendosi ai dati relativi ai mosaici romani scoperti da Vangjel Toçi, Sara Santoro fu in grado di riscriverne la seriazione cronologica e stilistica, valorizzandoli come una significativa risorsa storico-documentaria për l'antica Durazzo[17].

Profuse un impegno particolare anche all'interpretazione dei risultati raggiunti durante gli scavi all'interno dell'antico foro. La connessione individuate tra foro e magazzini portuali testimonierebbe come, durante il periodo tardoantico, Dyrrachium fosse un centro importante për gli scambi commerciali dell'Adriatico meridionale[18].

[15] Ibid.
[16] Ibid.
[17] Hoti, Shehi, Santoro 2012.
[18] Santoro, Hoti, Sassi 2009; Santoro 2010.

Edizioni di cataloghi di mostre, produzione di materiale për il web

Nell'ambito del "Progetto Durrës" sotto gli auspici di Sara Santoro, durante l'anno 2006, fu organizzata un'importante mostra fotografica iti nerante che, dopo l'inaugurazione a Durazzo, fu poi portata a Parma, Roma e Varsavia. In questa mostra si presentavano diversi aspetti della cultura e della storia antica e medioevale della città[19].

Un ruolo importante nella diffusione dei risultati e delle linee del progetto è stato giocato dalla creazione, presso l'Università di Parma, del sito web "Progetto Durrës" che, pubblicato on line in tre lingue (italiano, inglese e albanese) ha visto nel tempo un considerevole numero di accessi e l'interesse di molti autorevoli lettori

(http://www.progettoDurrës.unipr.it/).

Una figura centrale për l'archeologia di Durazzo

Un particolare merito le va inoltre riconosciuto, in qualità di curatore della collana "Dyrrachium". Sfortunatamente Sara Santoro non ha potuto vedere la pubblicazione dei volumi "Dyrrachium''I-III", dei quali aveva curato e consegnato alla stampa le edizioni e dei quali detiene la piena titolarità, in veste di curatore. (Fig. 4)

La sua prematura scomparsa ha lasciato inediti alcuni importanti manoscritti sui quali stava lavorando. Tuttavia, il suo maggior lascito in Albania è rappresentato da quanto portato alla luce nell'area dell'anfiteatro e da quanto è conservato presso il Museo Archeologico di Durazzo. Una parte importante di

[19] Agrosi et al. 2003.

questo patrimonio è consegnato in eredità ai suoi colleghi italiani e Albanesi për ulteriori studi.

Il lavoro scientifico che Sara Santoro ha condotto in relazione al territorio di Dyrrachium rimarrà për sempre un importante punto di riferimento. Ella verrà ricordata con grande riconoscenza, për la sua opera condotta con dedizione, in qualità di appassionata ricercatrice di antichità romane e della storia antica di Dyrrachium. Sara Santoro ha lavorato intensamente, për quindici anni, për lo sviluppo dell'archeologia di Durazzo, lasciandoci un patrimonio di studi e ricerche. Sia come personalità dell'archeologia italiana, che come docente e ricercatrice occupa un posto d'onore nel mondo degli studi albanesi.

Kontributi i prof. Sara Santoros në zhvillimin e kërkimëve arkeologjike në Durrës[20]

Vdekja e papritur e prof. Sara Santoros tronditi jo vetëm botën akademike italiane, por edhe kolegët e saj në Shqipëri, miqtë dhe bashkëpunëtorët në Muzeun Arkeologjik dhe Universitetin Aleksandër Moisiu të Durrësit (UAMD).

Sara Santoro i përket brezit të arkeologëve italianë, të arsimuar midis viteve 1960 dhe 1970. Ajo përkushtoi gjatë viteve 2003-2015 të punës së saj kërkimit shkencor për Dyrrachiumin e antik dhe mesjetar[21].

[20] Marrë nga: HOTI, A.-Il contributo di Sara Santoro allo sviluppo delle ricerche archeologiche a Durazzo, Il polisemico significato della moderna ricerca archeologica. Omaggio a Sara Santoro, A cura di Marco Cavalieri e Cristina Boschetti Collection FERVET OPVS, 4, MVLTA PER ÆQVORA Volume I, Louvain-la-Neuve, Belgique. 2018 pp.51-60 ISBN: 978-2-87558-666-7; ISBN per la versione pdf: 978-2-87558-667-4.

[21] Santoro 2016.

Kontributi i saj i vlefshëm në studimin e trashëgimisë arkeologjike të Durrësit, si koordinatore e projektit "Tempus IV CHTMBA L", në bashkëpunim me UAMD-në, na fton të nderojmë kujtimin e saj.

Ne e kujtojmë me dashuri një kolege dinamike dhe gjithmonë të qeshur, por në të njëjtën kohë rigoroze. Falë vizionit të saj modern të kërkimit në kuadër të projekteve Tempus, ajo ishte gjithashtu shumë aktive në nivel evropian.

Sara Santoro ishte krijuesja dhe promotorja e nënshkrimit të marrëveshjes së parë dhe ato të mëvonshme midis disa universiteteve italiane, Muzeut Arkeologjik të Durrësit dhe, më pas, edhe me Universitetin Aleksandër Moisiu të Durrësit[22]. Për më tepër, falë saj, u bë e mundur të organizoheshin një seri takimesh ndërkombëtare të mbajtura në Parma, Chieti dhe Pescara, ku përfaqësuesit e Universitetit "Aleksandër Moisiu" dhe Institutit të Arkeologjisë, mundën të vlerësonin mikpritjen e saj bujare. Si një studiuese me talent të madh, ajo ka transmetuar dhe ndarë me kolegët e saj shqiptarë përvojat dhe rezultatet e arkeologjisë italiane.

Ajo dha një kontribut të vlefshëm si koordinatore ndërkombëtare e projektit evropian "Tempus IV CHTMBAL", në kuadër të "Masterit në Trashëgiminë Kulturore dhe Menaxhimin e Turizmit në Ballkan", i cili përfshin njëmbëdhjetë universitete, tre prej të cilave shqiptare: Universiteti "Aleksandër Moisiu", Universiteti i Shkodrës dhe Universiteti i Prizrenit. Falë pjesëmarrjes së saj në këtë projekt, Universiteti "Aleksandër Moisiu", është njohur si një nga institucionet konkurues në Evropë[23].

[22] Santoro, Buora 2003.
[23] Santoro 2013.



Fig. 1. Durrës, 16 dhjetor 2003, Muzeu Arkeologjik. Prof. Sara Santoro gjatë prezantimit të Hartës së Rrezikut Arkeologjik të Durrësit. (Foto: Arkivi "Projekti Durrës, 2003-2015")

Kontributi i Sara Santoros në studimin e trashëgimisë kulturore të Durrësit

Kontributi i Sara Santoros në zhvillimin e kërkimit arkeologjik shqiptar është tashmë i njohur falë një serie monografish dhe artikujsh shkencorë të botuar gjatë viteve të aktivitetit të saj në Durrës. Puna që ajo ka bërë për trashëgiminë e Durrësit të lashtë dhe mesjetar është, pa asnjë fije dyshimi, e paçmuar. Kujtojmë krijimin e Hartës Arkeologjike, organizimin e konferencave mbi kërkimin arkeologjik në Durrësit dhe kontributin e saj në botimin e serisë "Dyrrachium", si dhe publikimin e artikujve të shumtë në revista dhe akte konferencash (Fig. 1). Aktiviteti i gjerë shkencor i Sara Santoros mund të ndahet në tre fusha kryesore: botimi i gërmimeve dhe materialeve; artikuj në revista dhe akte konferencash; botime të katalogëve për ekspozita dhe publikime materialesh në internet.

Publikime të gërmimeve dhe i materialeve.

Nga viti 2001 deri në vitin 2004, Sara Santoro ishte drejtore shkencore e "Projektit të Durrësit" në emër të Universitetit të Parmës, në bashkëpunim me UNOPS PASARP (OKB) dhe Muzeun Arkeologjik të Durrësit, me qëllim ruajtjen e trashëgimisë arkeologjike të qytetit[24]. Zhvillimi dhe publikimi, në vitin 2007, i Hartës Arkeologjike të Durrësit, e redaktuar nën drejtimin e saj, së bashku me Alberto Montin, dhe në bashkëpunim me shumë arkeologë shqiptarë, përfaqëson pikën e referencës për studimet që lidhen me planifikimin urban të qytetit të lashtë[25].

Harta Arkeologjike, përveçse është një nga mjetet kryesore për të kuptuar dhe ruajtur trashëgiminë e Durrësit, mund të përdoret edhe si një manual referues i të dhënave arkeologjike të qytetit, për studiuesit, por edhe të specialistët dhe hartuesit e planifikimit urban.

Që nga viti 2004, ajo ka qenë drejtore e Misionit Arkeologjik Italian në Durrës, financuar nga Ministria Italiane e Punëve të Jashtme dhe Bashkëpunimit Ndërkombëtar, fillimisht si profesore në Universitetin e Parmës dhe më pas në Universitetin e Chieti-Pescarës (Fig. 2). Ajo drejtoi gërmimet e amfiteatrit romak (2004-2013) të qytetit të Durrësit, së bashku me A.Hotin që përfaqësonte Institutin e Arkeologjisë dhe më pas, Universitetin "Aleksandër Moisiu"[26].

Gërmimet e para, që ajo drejtoi, filluan në vitin 2004, dhe fushatat vazhduan pa ndërprerje deri në verën e vitit 2013. Pas

[24] Santoro 2003a; Santoro 2003b, 13-21; Santoro 2004; Santoro, Buora 2003; Santoro, Buora 2004.

[25] Santoro et al. 2003; Santoro et al. 2004; Santoro, Monti 2004.

[26] Amfiteatri, i zbuluar fillimisht nga Vangjel Toçi dhe më vonë i eksploruar nga arkeologë të tjerë shqiptarë (1966-1971/1983-1987), përfaqëson një nga monumentet më të rëndësishme të arkeologjisë dhe arkitekturës së Dyrrahut të lashtë: Toçi 1971; Miraj 1982; Bowes, Hoti 2004.

shumë vitesh pune intensive dhe kërkimesh në terren të kryera gjatë muajve të verës, së bashku me bashkëpunëtorët dhe studentët e saj, edhe shqiptarë[27], u bë e mundur të zbuloheshin struktura të reja të vendosura pranë zonës jugperëndimore të amfiteatrit. Këto gjetje kanë rezultuar me interes të madh për të kuptuar sistemin urban dhe arkitektonik të Dyrrahut të lashtë[28]. Disa aspekte të saj pasqyrohen në vëllimin "Dyrrachium I", rreth materialeve të zbuluara në amfiteatër gjatë gërmimeve të kryera në vitet 2004-2005.

Gërmimet dhe studimet topografike të kryera nën drejtimin e saj na kanë lejuar të identifikojmë dimensionet e amfiteatrit, i cili, me një bosht kryesor prej 116.60 metrash dhe një bosht të vogël prej 97.64 metrash (arena: 59.70 x 40.74 metra), si monumenti arkitektonik romak më i madhi në Ballkan[29].

Gërmimet e kryera në sektorin jugperëndimor, përveç strukturave të monumentit të transformuar në një gurore, kanë nxjerrë në pah përshtatjet strukturore që i janë nënshtruar pas braktisjes së tij.

Midis përshtatjeve të ndryshme, është identifikuar ai i një rezidence private të shek. VI. U zbulua gjithashtu një furrë për prodhimin e qelqit të shekullit të XI, së bashku me materiale të shumta që përfaqësojnë shtresat shoqërore që banonin në zonë[30].

[27] Midis atyre që kanë ndjekur njëri-tjetrin gjatë viteve janë Marco Cavalieri, Alberto Monti, Barbara Sassi dhe Cristina Boschetti, ndërsa Sara Santoro ishte profesoreshë në Universitetin e Parmës; Sonia Antonelli dhe Marco Moderato, pasi u transferuan në Universitetin e Chieti-Pescara-s.
[28] Santoro, Hoti, Sassi et al. 2008; Santoro, Hoti, Sassi 2012; Santoro 2012; Santoro, Antonelli 2016.
[29] Santoro 2016, 87.
[30] Santoro, Hoti, Sassi et al. 2008; Boschetti et al. 2008; Di Filippo et al. 2009; Santoro, Hoti, Sassi 2012; Santoro 2016.



Fig. 2. Durrës 2009. Prof. ssa Sara Santoro me ekipin e gërmimeve italo-shqiptare, në sektorin jugor të amfiteatrit. (Foto: Arkivi "Projekti Durrës, 2003-2015")

Sara Santoro i kushtoi vëmendje të veçantë kuptimit dhe studimit të vlerës historike dhe arkeologjike të Durrësit dhe, në veçanti, aspekteve që lidhen me zgjerimin territorial të qytetit të lashtë. Ajo ndërmori një sërë hetimesh që synonin verifikimin e gjendjes së ruajtjes të të gjitha siteve arkeologjike të qytetit, dhe rezultatet e kësaj pune shumëvjeçare u botuan në Hartën Arkeologjike të Dyrrachiumit, e cila ofron informacion gjithëpërfshirës dhe të bazuar shkencërisht për të gjithë sitet arkeologjike të qytetit[31].

Artikuj në revista dhe akte konferencash

Sara Santoro ka dhënë një kontribut të rëndësishëm shkencor përmes aktiviteteve të kryera, në organizimin dhe pjesëmarrjen në konferenca kombëtare e ndërkombëtare (Fig3),

[31] Boschetti et al. 2008; Di Filippo et al. 2009; Santoro, Sassi 2010.

(duke përfshirë, ndër të tjera, evente të shumta të organizuara në Itali, Shqipëri, Francë dhe Portugali). Ndër, botimet e saj mund të përmendim, ndër të tjera, "Gjendja e studimeve mbi planifikimin urban të Epidamnos-Dyrrachium" dhe"Një imazh i ri i planifikimit urban i Epidamnos-Dyrrachium[32].

Mbështëtur nga rezultatet e gërmimeve dhe kërkimet e Departamentit të Arkeologjisë dhe Misionit Arkeologjik Italian në Durrës[33], ajo arriti të rindërtojë progresin e transformimeve urbane, nga periudha arkaike deri në fund të Mesjetës së Vonë. Për rrjedhojë u hodh një vështrim i ri në identifikimin e fazave dhe transformimëve të ndryshme të qytetit.

Bazuar në dinamikën e zhvillimit urban, duke filluar nga periudha ilire, Sara Santoro hodhi themelet për identifikimin e një bërthame paraklasike dhe parakoloniale, duke e lokalizuar atë në zonën kodrinore të qytetit modern (kodrat Dautaj, Kokomane dhe Xhamalle). Pas ndërtimit të polisit grek, qendra e qytetit u zhvendos në pjesën e poshtme, rreth portit aktual[34]. Qyteti romak dhe rrjeti i tij rrugor ishin të organizuar, si zakonisht, duke ndjekur një plan ortogonal, ndërsa muret e qytetit greko-romake dhe bizantine e osmane mbivendoseshin, sipas një dinamike stratifikimi që janë dokumentuar mirë edhe në qendra të tjera urbane të Mesdheut Lindor. Ajo e interpretoi evolucionin urban të Durrësit të lidhur ngushtë me zhvillimet e shoqërisë antike, duke trajtuar fenomene të tilla si lëvizjet e popullsisë, urbanizimi, ekonomia e tregut dhe romanizimin[35].

[32] Santoro 2003c.
[33] Santoro, Sassi, Hoti 2010.
[34] Ibid.
[35] Ibid.



Fig. 3. Tiranë, 22 nëntor 2013 – Konferenca e Arkeologjisë: Prof. ssa Sara Santoro, Prof. Luan Perzhita, Prof. Neritan Ceka etj. (Foto: Arkivi "Projekti Durrës, 2003-2015")

Në vitin 2012, Sara Santoro i kushtoi vëmendje të veçantë edhe studimeve në fushën e artit të Durrësit të lashtë. Duke u mbështetur në të dhënat nga mozaikët romakë, zbuluar nga Vangjel Toçi, arriti të përcaktonte renditjen e tyre kronologjike dhe stilistike, duke i promovuar ato si një burim të rëndësishëm historik dokumentar për Dyrrahun e lashtë[36].

Ajo gjithashtu i kushtoi vëmendje të veçantë interpretimit të gjetjeve të përftuara gjatë gërmimeve në forumit antik. Komunikimet midis Forumit dhe depove të portit do të tregonin se, gjatë periudhës së vonë antike, Dyrrachium ishte një qendër e rëndësishme për tregtinë në Adriatikun jugor[37].

[36] Hoti, Shehi, Santoro 2012.
[37] Santoro, Hoti, Sassi 2009; Santoro 2010.

Katalogë për ekspozita, publikime materialesh në internet

Si pjesë e "Projektit të Durrësit", nën kujdesin e Sara Santoros, në vitin 2006, u organizua një ekspozitë fotografike lëvisëse. Pas inaugurimit të saj në Durrës, ajo u ekspozua në Parma, Romë dhe Varshavë. Kjo ekspozitë paraqiste aspekte të ndryshme të kulturës dhe historisë së lashtë dhe mesjetare të qytetit[38].

Një rol të rëndësishëm në përhapjen e rezultateve dhe arritjeve të projektit luajti krijimi, në Universitetin e Parmës, i faqes së internetit "Projekti i Durrësit";

(http://www.progettoDurrës.unipr.it/).

E botuar në internet në tre gjuhë (italisht, anglisht dhe shqip), kjo faqe internet ka tërhequr një numër të konsiderueshëm klikimesh dhe interesin e shumë lexuesve të respektuar.

Një figurë qendrore në arkeologjinë e Durrësit

Prof. Santoro gjithashtu meriton njohje të veçantë si redaktore e serisë "Dyrrachium". Fatkeqësisht, Sara Santoro nuk mundi të shihte botimin e vëllimeve "Dyrrachium II-III-IV", të cilat i kishte redaktuar dhe dorëzuar në shtyp dhe për të cilat mban pronësinë e plotë si redaktore. (fig. 4)

Vdekja e saj e parakohshme la disa doreshkrime të rëndësishme, mbi të cilat ajo po punonte. Megjithatë, trashëgimia e saj më e madhe për Shqipërinë, përfaqësohet nga lënda që u zbulua në zonën e amfiteatrit dhe materiali që ruhet në Muzeun Arkeologjik të Durrësit. Një pjesë e konsiderueshme, e kësaj trashëgimie është në dispozicion të kolegëve të saj italianë dhe shqiptarë, për studime të mëtejshme.

[38] Agrosi et al. 2003.



Fig. 4. Botime mbi Durrësin Arkeologjik. Kuratore: Prof. Sara Santoro

Puna shkencore që Sara Santoro kreu në lidhje me zonën e Dyrrachiumit do të mbetet përgjithmonë një pikë referimi e

rëndësishme. Ajo do të kujtohet me mirënjohje të madhe për punën e saj të përkushtuar, si një studiuese e apasionuar e antikiteteve romake dhe historisë së lashtë të Dyrrachiumit.

Sara Santoro punoi intensivisht për pesëmbëdhjetë vjet për zhvillimin e arkeologjisë në Durrës, duke na lënë një trashëgimi studimesh dhe kërkimesh. Si figurë kryesore në arkeologjinë italiane dhe si mësuese dhe studiuese, ajo zë një vend nderi në botën e studimeve albanologjike.

Bibliografia

-Agrosi G., Cavalieri M., Ceka N., Fadda S., Hoti A., Santoro S. 2003, Durrësi 3000 Vjet Qytetërim. Krenari dhe pergjegjesi, guida alla mostra fotografica, progettazione e coordinamento di S. Fadda, S. Santoro, Durrës.

-Boschetti C., Leonelli C., Corradi A., Iacumin P., Martini M., Sibilia E., Santoro S., Sassi B. 2008, Glass-working Evidences at Durrës, Albania: an Archaeological and Archaeometric Study, Journal of Cultural Heritage, 9, 33-36.

-Bowes K., Hoti A. 2004, An Amphitheatre and its Afterlives: Survey and Excavation in the Durrës Amphitheatre, Journal of Roman Archaeology, 17, 379-394.

-Di Filippo M., Di Nezza M., Cecchini F., Margottini S., Santoro S. 2009, Anfi teatro romano di Durazzo: rilievi geofisici ed emergenze archeologiche, Geo-Archeologia, 1, 33-52.

-Hoti A., Shehi E., Santoro S. 2012, Nuovi mosaici romani da Dyrrhachium (Albania) scoperte del 2003-2005, in Sampaio J. et al. (eds.), O mosaico romano nos centros e nas periferias: originalidades, influencias e identidades. Actas do X Coloquio Internacional da Associação Internacional para o Estudo do Mosaico Antigo (AIEMA), Conimbriga, 29 de Outubro a 3 de Novembro de 2005, Conimbriga, 593-607.

-Miraj L. 1982, Amfiteatri i Durrësit, Iliria, 2, 151-169.

-Santoro S. 2003a, Azione di cooperazione internazionale decentrata nel settore del patrimonio culturale archeologico 2002-2004, Progetto Durrës, in Il patrimonio archeologico albanese: problematiche e prospettive. Azione di recupero polifunzionale dei siti archeologici albanesi. Atti della Conferenza Internazionale di Girokastro, Ambasciata d'Italia a Tirana, 25 Novembre 2002, Tirana, 24-30.

-Santoro S. 2003b, Progetto Durrës. Azione di cooperazione internazionale decentrata nel settore del patrimonio archeologico e culturale, in Buora M., Santoro S. (a cura di), Progetto Durrës. L'indagine sui beni culturali albanesi dell'antichita e del medioevo: tradizioni di studio a confronto. Atti del primo incontro scientifico, Parma-Udine, 19-20 aprile 2002, Antichità Altoadriatiche, 52, Trieste, 13-21.

-Santoro S. 2003c, Lo stato degli studi sull'urbanistica di Epidamnos-Dyrrachium, in Buora M., Santoro S. (a cura di), Progetto Durrës. L'indagine sui beni culturali albanesi dell'antichita e del medioevo: tradizioni di studio a confronto. Atti del primo incontro scientifico, Parma-Udine, 19-20 aprile 2002, Antichità Altoadriatiche, 52, Trieste, 149-208.

-Santoro S. 2004, Il Progetto Pilota "Progettazione e realizzazione del Parco Archeologico Urbano di Durrës (Albania) – Universita di Parma e Ministero degli Affari Esteri DGPCC Uff. V – Settore Archeologia-2004", in Buora M., Santoro S. (a cura di), Strumenti për la salvaguardia del patrimonio archeologico: carte del rischio e catalogazione informatizzata. Alte tecnologie applicate all'archeologia di Durrës. Atti del 2° e 3° incontro scientifico del Progetto Durrës, Villa Manin di Passariano-Udine-Parma 28-30 marzo 2003; Durrës 24 giugno 2004, Antichità Altoadriatiche, 53, Trieste, 429-438.

-Santoro S. 2010, Fra il porto e la citta: le installazioni marittime di Epidamnos-Dyrrachium, in Bedon R. (ed.),

Macella, tabernae, portus. Les structures matérielles de l'économie en Gaule romaine et dans les régions voisines, Caesarodunum. Bulletin de l'Institut d'études latines de la Faculté des lettres et sciences humaines d'Orléans-Tours, 43-44, 2009-2010, Limoges, 207-233.

-Santoro S. 2012, Ricerche, studi e scavi italo-albanesi a Durrës fra 2001 e 2010. Un primo bilancio, in De Maria S. (a cura di), Le ricerche delle Missioni Archeologiche in Albania nella ricorrenza dei dieci anni di scavi dell'Universita di Bologna a Phoinike (2000-2010). Atti della Giornata di Studi, Università di Bologna, 10 novembre 2010, Bologna, 91-109.

-Santoro S. 2013, The Framework, the Goals and the Subjects, in Santoro S., Subias, E., Bolzoni G. (eds.), Skills and Tools to the Cultural Heritage and Cultural Tourism Management, Tempus IV project, Network for Post Graduate Masters in Cultural Heritage and Tourism Management in Balkan Countries, CHTMBAL, Teramo, 1-13.

-Santoro S. 2016, Archeologia urbana a Durrës: le ricerche della missione archeologica italiana, in Lepore G. (a cura di), Antiche Citta e Paesaggi d'Albania. Un secolo di ricerche archeologiche italo-albanesi. Atti del Convegno, Museo Storico Nazionale, Tirana, 12 aprile – 20 maggio 2016, Adrias, 12, Bari, 79-95.

-Santoro S., Antonelli S. 2016, Stratigrafia urbana dell'anfiteatro di Durrës, in Lepore G. (a cura di), Antiche Citta e Paesaggi d'Albania. Un secolo di ricerche archeologiche italo-albanesi. Atti del Convegno, Museo Storico Nazionale, Tirana, 12 aprile – 20 maggio 2016, Adrias, 12, Bari, 179-195.

-Santoro S., Buora M. (a cura di), 2003, Progetto Durrës. L'indagine sui Beni Culturali albanesi dell'antichita e del medioevo: tradizioni di studio a confronto, in Santoro S., Buora M. (a cura di), Atti del primo incontro scientifico, Parma-Udine 19-20 aprile 2002, Antichità Altoadriatiche, 52, Trieste, 13-21.

-Santoro S., Buora M., (a cura di), 2004, Strumenti për la salvaguardia del patrimonio archeologico: carte del rischio e catalogazione informatizzata. Alte tecnologie applicate all'archeologia di Durrës, in Buora M., Santoro S. (a cura di), Atti del 2° e 3° incontro scientifico del Progetto Durrës, Villa Manin di Passariano-Udine-Parma 28-30 marzo 2003; Durrës 24 giugno 2004, Antichità Altoadriatiche, 53, Trieste.

-Santoro S., Hoti A., Monti A., Shehi E. 2003, Carta del rischio archeologico della citta di Durrës-Harta e rrezikut arkeologjik e Qytetit te Durrësit, Durrës.

-Santoro S., Hoti A., Sassi B. 2009..., ex continente visi... Un probabile faro nel porto antico di Durazzo (Albania), in Arias Vilas F., Fernández Ochoa C., Morillo Á. (eds.), Torre de Hércules: finis terrae lux. Simposio sobre los faros romanos y la navegación occidental en la antigüedad, junio 2008, Brigantium, 20, La Coruña, 67-83.

-Santoro S., Hoti A., Sassi B. et al. 2008, L'anfiteatro di Durazzo. Studi e scavi 2004-2005, Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, 83, 2, 717-806.

-Santoro S., Monti A. 2004, Carta del rischio archeologico della citta di Durrës. Metodologia di realizzazione e istruzioni për l'uso, in Buora M., Santoro S. (a cura di), Strumenti për la salvaguardia del patrimonio archeologico: carte del rischio e catalogazione informatizzata. Alte tecnologie applicate all'archeologia di Durrës. Atti del 2° e 3° incontro scientifico del Progetto Durrës, Villa Manin di Passariano-Udine-Parma 28-30 marzo 2003; Durrës 24 giugno 2004, Antichità Altoadriatiche, 53, Trieste, 527- 586.

-Santoro S., Monti A., Hoti A., Shehi E. 2004, Repertorio dei rinvenimenti archeologici: data base e carte tematiche, in Buora M., Santoro S. (a cura di), Strumenti për la salvaguardia del patrimonio archeologico: carte del rischio e catalogazione

informatizzata. Alte tecnologie applicate all'archeologia di Durrës. Atti del 2° e 3° incontro scientifico del Progetto Durrës, Villa Manin di Passariano Udine-Parma 28-30 marzo 2003; Durrës 24 giugno 2004, Antichità Altoadriatiche, 53, Trieste, 563-587.

-Santoro S., Sassi B. 2010, Fra terra, mare, colline e lagune: le aree suburbane di Dyrrachium (Durrës, Albania), in Vaquerizo D. (ed.), Las áreas suburbanas en la ciudad histórica: topografía, usos, función, Congreso, Cordoba, 19-21 de Octubre 2010, Monografias de Arquelogia Cordobesa, 18, Cordoba, 35-52.

-Santoro S., Sassi B., Hoti A. 2010, Una nuova immagine dell'urbanistica di Epidamnos Dyrrachium dagli scavi e dalle ricerche del Dipartimento di Archeologia e della Missione Archeologica Italiana a Durrës, in Lamboley J. -L., Castiglioni M. P. (eds.), L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité, 5. Actes du Ve Colloque international de Grenoble, 10-12 octobre 2008, Paris, 299-324.

-Toçi V. 1971, Amfiteatri i Dyrrahut, Monumentet, 2, 37-42.

III

TË DHENA MBI KULTURËN BIZANTINE NË AMFITEATRIN E DURRËSIT.

(Gërmime të viteve 1966-2000) [1]

Gjatë gërmimeve të kryera midis viteve 1966 dhe 2000 në amfiteatrin e Durrësit, u zbuluan pjesët kryesore të shkallares dhe gati një e treta e galerive në anën perëndimore. Me interes të veçantë ishte zbulimi i dy kishave, (Adhe B) njëra prej të cilave ruante një mozaik parietal.

Në nivele të ndryshme të arenës dhe në dyshemenë e galerive u gërmuan gjithashtu disa parcela funerare. Ndërkohë, nga kontekste dhe shtresa të ndryshme kulturore, u mblodh një material i pasur arkeologjik. [2]

Pas përmendjes së tij të fundit në burimet historike në fillim të shek. XVI, nga Marin Barleti[3], amfiteatri nuk tërhoqi më vëmendje nga autorë të tjerë[4].

[1] Marrë nga A. Hoti: -Dati sulla cultura materiale bizantina dell'anfiteatro di Durazzo (scavi degli anni 1966-2002), L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'antiquité: actes du VI colloque international de Tirana (20-23 mai 2015), Tiranë, Alsa, 2018. Diffusion De Boccard 4, rue de Lanneau – 75005 Paris. Vol. 1, pp. 335- 340. (ISBN 978-99284517-1-2)

[2] V. Toçi, Amfiteatri i Dyrrahut, Monumentet, 2, 1971, f. 37-42; L. Miraj, Amfiteatri i Durrësit, Iliria, 2, 1972, f. 151-169; K. Bowes, A. Hoti, An amphitheater and its afterlives: Survey and excavation in the Durrës amfiteatri, JRA, 17, 2004, f. 379-394.

[3] M. Barlettius, The History of George Castriot, surnamed Scanderbeg, King of Albanie, Londer: William Ponsonby 1596, f. 488.

[4] L. Rey, Les Remparts de Durazzo, Albania, I, 1925, f. 39, fig. 18.

Në studimet e Leon Heuzey, Honore Daumet, Leon Rey dhe të tjerë, nuk kemi asnjë informacion rreth këtij monumenti. Vetëm një strukturë e jashtëme e murit perimetral të amfiteatrit, e përshkruar nga Leon Rey, u interpretua si pjesë e mureve të qytetit.

Provë e vetme, e publikuar nga Heuzey dhe Daumet, në lidhje me ekzistencën e amfiteatrit janë dy basorelieve që përshkruajnë luftime gladiatorësh[5].

Historia e gërmimeve. Zbulimi i strukturave të amfiteatrit filloi në maj të vitit 1966, kur arkeologu Vangjel Toçi, pasi gjeti gjurmë të rrënojave të tij, filloi gërmimet arkeologjike. (Fig. 1). Gjatë një periudhe gati 15-vjeçare, duke shembur mbi 30 banesa osmane dhe moderne, të ndërtuara mbi depozitimet që mbulonin shkallët dhe shumicën e galerive në anën perëndimore të amfiteatrit, Toçi zbuloi gjithashtu Kapelën, së bashku me nekropolin e arenës dhe galeritë[6].

Gërmimet pasuese (1983–2000), të drejtuara nga Lida Miraj, u përqendruan në seksionin perëndimor të galerive dhe në një pjesë të arenës. Gjatë gërmimëve në pjesën verilindore, doli në dritë brendësia e një kishe të dytë(B) të krishterë[7].

Gërmimet në osteotekën e adaptuar pranë Kapelës u kryen nga antropologu Haki Bllaca, materiali skeletor i të cilit, u botua së bashku me disa gjetje arkeologjike të shek. X[8].

Përshtatjet në strukturat e amfiteatrit. Gjurmët e para të përshtatjeve në strukturat e amfiteatrit ende nuk janë doku-

[5] L. Heuzey, H. Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, f. 384, nr. 157.
[6] V. Toçi, vep. cit. 1, f. 39-40.
[7] M. Zeqo, Gërmime Arkeologjike(Durrës–Amfiteatër), Iliria, 2, 1987, f. 263-264.
[8] H. Bllaca, Material skeletik nga osteoteka e amfiteatrit të Durrësit, Iliria, 2, 1987, f. 263-264.

mentuar saktësisht[9]. Duke marrë parasysh përmbajtjen e një mbishkrimi biling [10], në një gur varri që daton në mesin e shek. V pas Kr., supozohet se gjatë kësaj periudhe, ose pak më herët, varrimet e para të krishtera u kryen në perëndim të arenës, përpara poltronit qëndror, ku midis të varrosurëve, kishte edhe nga radhët e aristokracisë së qytetit[11].

Dekadat e para të shek. V mund të konsiderohen si periudha e përshtatjes së një kapele funerare (Kisha A), pranë dhe përrreth së cilës, u ndërtuan edhe varret e para kristiane.

Të dhënat e gërmimeve tregojnë se kisha është përdorur vazhdimisht, edhe pasi dyshemeja ishte mbushur pjesërisht me mbeturina. Zbulimi i qeramikës së periudhës osmane, nën dyshemenë e Kishës A, (fig. 2 e 3) tregon se Kapela dhe strukturat e tjera përreth, kanë qenë përdorur për një kohë të gjatë, ndoshta deri në shek. XVII.

Gërmimet në Kishën B, ofruan të dhëna se, përshtatja mund t'i përkasë fundit të shek. VI. Ndërsa zbulimi i fragmenteve të

[9] Përshtatjet e bëra në kohë të ndryshme nuk mund të ndryshonin bazën e ndërtimit të monumentit. Strukturat kryesore vazhduan të ruheshin në gjendje relativisht të mirë. Një pjesë e madhe e strukturave arkitektonikë mbetën të padëmtuar, aq sa sot, është i mundur një rindërtim i fazës fillestare.
[10]Mbishkrimi është dygjuhësh (biling) kombinim i latinishtes dhe greqishtes: F. Miraj, Mbishkrime latine të Durresit, Monumentet, 1-2, 1991, f. 273. Po qe se kjo pllakë është ripërdorur, më vonë, si material në anët e altarit të kapelës, dhe vetë altari i përket fazës së parë të ndërtimit, atëherë data e ndërtimit të kapelës duhet të ketë qenë pas mesit të shek. V. Shih: S. Santoro, A. Hoti, B. Sassi, Dyrrachium I, Amfiteatri i Durresit. Studime dhe Gërmime 2004-2005, Annali Scuola Archeologica Italiana Atene LXXXIII, s. III, 4, T. II, 2006, p. 725). Edhe studiuesi V. Toçi mendon të njëjtën gjë kur thekson se faza e parë e varrimëve datohet në një kohë, para ndërtimit të Kapelës: V. Toçi, vep. cit. shënimi 1, Tab. I, fig. 2.
[11] S. Santoro, A. Hoti, B. Sassi, Dyrrachium I…, vep. cit. shënimi 9, f. 725.

afreskeve në muret e interierit të saj, datuar në shek. XII-XIII, tregojnë se kisha është dekoruar në një fazë të mëvonshme[12].



Fig. 1 – Pjesë e amfiteatrit të Durrësit dhe Kishës A, mesi i shek. V pas Kr. (zbuluar në vitet 1966-1970 nga Vangjel Toçi)
(Foto A.Kavaja)

Përveç ndërtimit dhe përdorimit të objekteve kultit, të dhënat e fundit të gërmimeve, tregojnë gjithashtu edhe ndërtimin e një banese brenda zonës së amfiteatrit, një ndërtesë që daton jo më herët se fillimi i shekullit të VI[13].

[12] K. Boës, A. Hoti, vep. cit. shënimi 1, f. 392-393.
[13] S. Santoro, A. Hoti, B. Sassi, The Roman amphitheatre of Durazzo (Albania). Raporti i gërmimit 2006-2007, ASAtene LXXXVII, seria III, 9, Vëllimi II, 2009, f. 1260-1262.

Rinovimet më të fundit të kësaj ngrehine datojne në mesin e shek. XVII, kur, në skajin jugperëndimor të perimetrit të katit të parë të amfiteatrit, u bënë modifikime për të akomoduar një njësi të ushtrisë osmane[14].

Krahas përshtatjeve, amfiteatri pësoi një sërë shkatërrimesh. Fillimisht, pothuajse të gjitha pllakat e veshjes së shkallares u hoqën, dhe më vonë, në disa nga fragmentet e strukturave u shkatarruan masa jo të vogla betoni.



Fig. 2-3-Dyshemeja e Kishës A (Foto 1989, nga A. Hoti)

Varret. Gjatë gërmimëve në amfiteatër, u zbuluan 85 varre, të fiksuara brenda arenës ose në afërsi të saj, pranë kishave dhe përgjatë galerive[15].

Varret nga faza e parë (shekujt V-VII), për sa i përket mënyrës së ndërtimit, i përmbahen traditës së varrimit provincial romak, madje duke ripërdorur tulla dhe tjegulla të shekujve të parë të erës sonë.

Tipi më karakteristik i këtyre varreve është ai i ndërtuar direkt mbi tokë, i mbuluar me tjegulla në formë çatie me dy kreshta.

[14] L. Rey 1925, vep. cit. shënimi 3, fig 18.
[15] V. Toçi, vep. cit. shënimi 1, f. 39-40.

Një tip tjetër është ai me varre të thjeshta (gropë dheu), një ritual që ndeshet edhe në varreza të tjera të mesjetës së herëshme në qytetin e Durrësit.

Në këtë nekropol të krishterë, varrimi bëhej duke e vendosur trupin direkt në dyshemenë e varrit, me skelet të shtrirë, krahë të kryqëzuar (në gjoks ose në bark) dhe këmbë të shtrira.

Shumica e varreve përmbanin vetëm një skelet; vetëm një numër i vogël i tyre, përmbante dy skelete. Në përgjithësi, varreve u mungonte inventari; tek disa prej tyre, kishte një numër të kufizuar objektesh.

Varret e fazës së dytë (shek. VIII-XI/XII), sipas të dhënave të gërmimëve, zënë pjesën më të madhe të varrimëve. Në inventarin e ndonjerit prej tyre, u gjetën tokëza të tipit korintik (shekujt VII-VIII) [16].

Gjetjet arkeologjike. Në kontekste dhe shtresa kulturore u mbodhën objekte të kategorive të ndryshme: objekte qeramike, qelq, vegla pune, monedha dhe stoli bizantine. [17]

Repertori i enëve të tryezës, në aspektin morfologjik, përfaqësohet nga një sërë formash. Gjetjet përbëhen kryesisht nga fragmente brokash, kotruve dhe vorba, ndërsa në një numër më të vogël, janë amforat, oinohetë dhe enë të tjera, që datohen në harkun kohor të shek. VI-VIII.

Midis enëve të transportit, ka edhe amfora nga Puglia, të njohura si tipe "Otranto". Këto enë, që qarkullonin në portet

[16] L. Miraj, Adaptime në amfiteatër gjatë shek. VI-XII, Monumentet, 1991/1-2, f. 56, fig. 16, 2.

[17] Materialet arkeologjike: Qeramika, qelqi, punimet artizanale, monedhat dhe materiale të tjera të gjetura në këto gërmime janë botuar: A. Hoti, *Enë më glazurë nga qyteti i Durrësit (shek. X-XV),* Iliria, 1, 1989, f. 213-230; A. Hoti, H. Myrto, *Monedha perandorake bizantine nga Durrësi*, Iliria, 1991, 1-2, f. 91-122; P. Papadopoulou, *Tétartèra d'imitation du XIIIe siècle: à propos du tresor de Durrës (Albanie),* RN, 6e serie, 161, 2005, f. 145-162.

Adriatiko-Joniane, midis shek. IX dhe XI-XII, ishin ndër objektet më të zakonshme në tregun e qytetit të Durrësit[18].

Qeramika e glazuruar u evidentua në kontekste të shtresave të sipërme të Mesjetës së Hershme, veçanërisht në njësitë stratigrafike të shtresave kulturore të mesjetës së mesme, ku, monedhat bizantine, të shoqëruara me to, herëherë, kanë shërbyer për datimin e tyre.

Enët e glazuruara përbëhen nga broke, kupa e pjata dhe, në një masë më të vogël, tasa, tenxherë dhe kana[19].

Ndër gjetjet më të hershme, spikasin enët bizantine të zbukuruara me teknikën zgraffito. Ndër këto, dallohen enët me lustër të bardhë monokrome, të zbukuruara me teknikën "spirale", që datojnë në gjysmën e parë të shekXII[20].

Midis enëve me glazurë, ndeshet edhe qeramika protomajolike, e përfaqësuar nga disa fragmente enësh tavoline të tipit Brindiziot, të gjetura në kontekste të mesit të shek. XIII, shoqëruar me monedha të perandorëve latinë. Enët protomajolike ishin ndër mallrat luksoze, më të kërkuara në tregun e Durrësit[21]

Produktet e artizanatit përfaqësohen nga një numër i kufizuar gjetjesh prej hekuri: thika, togëza, gjilpëra, etj. Objektet

[18] A. Hoti, Some features of the early medieval pottery in Albania (7-11 centuries), VIIe Congres International sur la Céramique Médiévale en Méditerranée, (Thessaloniki 11-16 Octobre 1999), Athènes, 2003, p. 237-240.

[19] Nga amfiteatri vijnë enët me glazurë, pa dekor: A. Hoti, Enë më glazurë, vep. cit. shënimi 16, f. 215, Tab. I, 18; fq. 216, nr. 10, 17; enë me zbukurime sgrafito, f. 218-219, tab. III, 3, 7, 8, 13, 17, 19; f. 219, tab. IV, 1-2, 5, 7-8, 10, 12; f. 222, tab. X, 3; enë me zbukurime polikrome, f. 226-227, tabela X, 7-8, 11, 17-18, 20

[20] A. Hoti, Enë më glazurë vep. cit. shënimi 16, f. 217-218.

[21] A. HOTI, Enë më glazurë vep. cit. shënimi 16, f. 223-227.

prej argjendi përbëhen nga: unaza, vathë, varëse dhe enkolpione të tipit "Holy Land"[22] (Fig. 4).

Gjatë gërmimeve arkeologjike në amfiteatër janë gjetur edhe një koleksion me monedha perandorake bizantine prej bronzi. Disa prej tyre datojnë nga mbretërimi i Justinit II (565-566) deri në fund të mbretërimit të Vasilit I (1025) [23]. Me përjashtim të një monedhe prej ari (Konstandini IV Pogonatis, 668-683), e gjthë pjesa tjetër përbëhet nga monedha prej bronzi.

Gjetja i një thesari prej 912 monedhash të bronxtë, nën strukturën e altari të Kapelës, datuar në fillim të shek. XIII, përfaqëson një zbulim të rëndësishme, që hedh dritë mbi qarkullimin monetar dhe aktivitetin tregtar të qytetit të Durrësit[24]

[22]Pjesa e përparme e kryqit përshkruan imazhin e Krishtit, ndërsa pjesa e pasme përfaqëson Hyjlindësen (Theotokos), dëshmitaren e jetës dhe vdekjes së tij: Duke pasur parasysh rrethanat kontekstuale të zbulimit të tij, enkolpioni është datuar midis shek. IX-XI. Këto kryqe janë konsideruar objekte me vlerë të përftuar nëpërmjet lidhjeve të drejtpërdrejta me Tokën e Shenjtë (nëpërmjet pelegrinëve) ose të siguruara nëpërmjet marrëdhënieve tregtare me qytetin e Kostandinopojës me zonat përreth saj: A. HOTI, Croix-pendentifs mesjetare të gjetura në Albanie, Studia Albanica, 1995-1999, Tiranë, 2000, f. 32, I, 1-2, fig. 3

[23] Kronologjikisht, gjetjet numizmatike ndjekin këtë klasifikim: Perandori Justin II (prerje e viteve 565-566?); Konstandini IV Pogonati (prerje e viteve 668-683); Teofili (prerje e viteve 830-842); të tre përfaqësohen me nga një monedhë secili. Më pas vijnë monedhat e Bazilit I (prerje e viteve 867-886 – 1 copë); Leoni VI (prerje e viteve 886-912 – 3 copë); Romani I (prerje e viteve 919-921 – 3 copë); Nikifori II Foka (prerje e viteve 963-969 – 1 copë); Gjon I Tzimisku, (monedhë e viteve, 969-976 – 3 copë); Bazilika II (monedhë e viteve, 976-1025 – 5 copë): shih, A. Hoti, H. Myrto, Monedha Bizantine Perandorake nga Durrësi, Iliria, 1991, 1-2, f. 91-122.

[24] Thesari i gjetur në altarin e Kapelës përbëhet nga imitime, tetartera nga fillimi i shek. XIII, ndoshta monedha të prodhuara nga venedikasit në Korint. P. Papadopoulou, Tétartèra d'imitation, vep. cit., shënimi 16, f. 158



Fig. 4 – Kryq relikti (enkolpion bronzi), shek. X-XI. (Foto A.Hoti)

Kultura bizantine e zbuluar në amfiteatrin e Dyrrahut është një nga dëshmitë e fillimit të përshtatjeve dhe evolucionit të kultit të krishterë në këtë pjesë të qytetit.

Pasi pushoi së funksionuari, transformimi i amfiteatrit, nga një arenë për spektakle publike, në një qendër të adhurimit të krishterë, nuk ndodhi menjëherë, por gradualisht, përmes disa fazave. Secila prej këtyre fazave karakterizohet nga një sërë ndryshimesh që shprehin evolucionin e kultit kristian nga shekujt e parë pas Kr. deri në mesjetën e vonë.

Bazuar në të dhënat e mbledhura deri më tani, kisha A, u përshtat në strukturat e braktisura të amfiteatrit, aty nga fundi i shek. V pas kr[25].

Arena dhe galeritë e amfiteatrit vazhduan të ishin parcela varrimi të përdorëshme gjatë gjithë antikitetit të vonë deri në mesjetën e vonë.

Prania e një banese në jug të monumentit, e zbuluar gjatë gërmimeve arkeologjike italo-shqiptare[26], tregon se vetëm një pjesë e kufizuar e amfiteatrit është përdorur si zonë banimi.

Nga gërmimet e kryera deri më tani, ende nuk mund të konkludojmë se, kjo pjesë e qytetit bizantin, ishte një njësi të veçantë banimi. Andaj zona e amfiteatrit, nuk mund të konsiderohet një hallkë e rëndësishme urbane, por thjesht një territor i braktisur, përshtatur si qendër varrimi.

Si pjesë e riorganizimit të qytetit paleobizantin, zona e amfiteatrit, së bashku me dy kishat, zinte një hapësirë urbane midis ndërtimëve të reja të zonës përrreth.

Duke qenë, pranë Macellumit, zona e amfiteatrit, përfaqësonte një zonë të kulti kristian. Krahasuar me pjesën tjetër të qytetit, investimet në zonën e amfiteatrit, gjatë periudhës paleokristiane ishin të kufizuara. Me sa duket, shumica e fondeve u përdor për ndërtimin e Macellumit dhe grupit peshkopal në veri të tij[27].

---

[25] Krishtianizimi i amfiteatrit është një nga dëshmitë e drejtpërdrejta që kemi për proceset e reja të transformimit të Durrësit, nga një qytet provincial romak në një qytet tipik të krishterë bizantin. A. Hoti, Des données archéologiques sur le christianisme ancien à Dyrrachium, IVe-VIIe siècles, Iliria, 1996, 1-2, f. 173-181.

[26] S. Santoro, A. Hoti, B. Sassi, The Roman amphitheatre…, op. cit., shënimi 12, f. 1260-1262.

[27] A. Hoti, Des données, vep. cit., shënimi 24, f. 173-181.

Rreth mesit të shekullit të VII, pas braktisjes së Maçellumit, edhe ky monument humbi funksionin e tij dhe u shndërrua në varrezë.

Rrënimi e qendrës së qytetit dhe shndërrimi i saj në një vend varrimi është një dukuri që ndodhi edhe në qytetet bizantine të Azisë së Vogël dhe Ballkanit[28].

Gjatë shekujve VII-VIII, u vu re edhe një lloj varfërie në jetën të përditshme, një dukuri, që konstatohet, jo vetëm në inventarin e varreve, por edhe nga shtresat kulturore të depozituara midis rrënojave të amfiteatrit dhe monumente të tjerë të zbuluara në Durrës.

Kjo periudhë krize u shoqërua edhe me një rënie të ndjeshme të qarkullimit monetar, çka solli si pasojë një dobësim të dukshëm të varësisë ekonomike dhe politike nga Bizanti.

Nga studimi i dokumenteve arkivore dhe historike të fundi i shek. të XVI e në vijim, si dhe nga të dhënat arkeologjike, del se kishat dhe varrezat e në amfiteatrit, u braktisën dhe, pas më shumë se dy shekujsh, e gjithë zona dhe shkallaret, u mbuluan, ndërkohë që, banesa të reja mesjetare, u ndërtuan mbi këto depozitime.

[28] A. Hoti, L'Illirico sud-occidentale nei secoli IV-VII, *Gli Illiri e l'Italia, Atti del Convegno Internazionale di Studi*, (Treviso 16 ottobre 2004*),* Treviso 2005, p. 53-75.

Dati sulla cultura materiale bizantina dell'anfiteatro di Durazzo

(scavi degli anni 1966-2002)

(Astratto)

Durante il lungo quanto discontinuo period di attività di scavo nell'anfiteatro di Durazzo (1966-2000), sono stati messi in luce numerosi resti ed elementi strutturali appartenenti al monumento.

Tra essi si segnalano le parti fondamentali della scalinata e all'incirca un terzo delle gallerie della parteoccidentale.

Interesse particolare ebbe anche la scoperta delle due chiese, in una delle quail si conserva un pregevole mosaico parietale.

Inoltre, sia nell'arena che anche all'interno delle gallerie interratesi ormai da secoli sono state rinvenute numerose sepolture altomedievali nonché stratificazioni contenenti materiali di varia altre tipologie (fig. 1).

La storia degli scavi. La riscoperta delle strutture dell' anfiteatro ebbe inizio nel maggio dell'anno 1966, quando l'archeologo V. Toçi, a seguito di una analisi urbanistica dell'area centrale di Durazzo si rese conto dell'esistenza del calco urbano dell' anfiteatro menzionato dalle fonti e diede inizio gli scavi archeologici di verifica.

Gli ulteriori scavi (1983-2000), si concentrarono nella parte occidentale delle gallerie e parzialmente nell'arena, e portarono alla scoperta, oltre che di altri reperti e sepolture, anche della seconda chiesa Cristiana.

Adattamenti nelle strutture dell'anfiteatro I primi decenni del V secolo possono considerarsi

l'epoca di collocazione del primo gruppo di sepolture, mentre contemporanea o di poco successiva sarebbe l'adattamento delle strutture dell'anfiteatro a cappella funeraria (chiesa A) (fig. 2 e 3), la quale viene appunto datata alla fine del V secolo insieme ad un secondo gruppo di sepolture

Gli scavi nella chiesa B, collocata di fronte alla chiesa A, ci dimostrano che la sua costruzione può collocarsi verso la fine del sec. VI secolo. La scoperta degli frammenti dell' affresco nel suo interno, che invece si data al XII-XIII secolo, testimonia anche che in una seconda fase questa cappella sia stata abbellita.

Le strutture dell'anfiteatro dopo il loro adattamento a nuovi usi vennero adibite oltre che a funzioni sepolcrali e cultuali anche ad area abitativa, come testimoniato dal rinvenimento dei resti di almeno una probabile abitazione, la cui costruzione si data a non prima del VI secolo.

L'ultimo episodio degli adattamenti di riutilizzo dell' anfiteatro ebbe luogo verso la fine del XVII secolo, quando all'estremità sud-occidentale del primo piano dell'anfiteatro, vennero effettuati lavori për la realizzazione di postazioni dell'esercito turco.

Tombe. Durante gli scavi nell'anfiteatro si sono scoperte un totale di 85 tombe, alcune delle quali collocate dentro lo spazio dell'arena oppure alla sua periferia, mentre altre si trovavano vicino alle chiese e lungo gli spazi delle gallerieLe tombe della prima fase (sec. V-VII) si distinguono in quanto si attengono alla radizione romana, facendo addirittura uso di mattoni e tegole di riuso prodotti del I sec.

Le tombe della seconda fase (sec. XI/XIIXIII), sono quelle più numerose ed occupano la parte maggiore del cimitero dell'anfiteatro.

Reperti archeologici. I materiali rinvenuti nel corso del tempo e provenienti dai diversi strati sono numerosi ed ascrivibili a differenti categorie: manufatti qeramici, utensili, oggetti di vetro, monete e gioielli.

I prodotti di artigianato sono rappresentati da un numero limitato di reperti di ferro: coltelli, fibbie, aghi ect. Ma sono presenti anche anelli, orecchini, pendenti, enkolpions del tipo "Holy Land" (fig. 4).

Infine, come abbiamo visto essere testimoniato sia dalle fonti letterarie dell'inizio del XVII secolo che anche dall'esito degli scavi di lì ad un paio di secoli le strutture dell'anfiteatro persero anche questa funzione për poi interrarsi almeno parzialmente insieme all'arena, ed essere infine occupate da numerose abitazioni medievali.

IV

NOTIZIE PRELIMINARI SUL RINVENIMENTO DI UN DEPOSITO DI GROSSI RAGUSEI NELL'ANFITEATRO DI DURAZZO

Il rinvenimento

Nel corso della campagna di scavo 2006, è stato rinvenuto un deposito monetale costituito da 549 monete ragusee, coniate fra la seconda metà del XVI secolo e il 1621.

Il rinvenimento (Reperto 52) è avvenuto nell'ambiente A-C del palatium medievale, costruito nel corso del XII secolo sui resti crollati della parte meridionale della cavea dell'anfiteatro ed abitato, con numerosi rifacimenti, fino ad una trentina di anni fa (Fig. 14). Le monete erano contenute in una brocchetta in ceramica invetriata dipinta di XVI secolo (Fig. 13, 2 e Fig. 15), collocata immediatamente al di sotto di un battuto pavimentale US 180, ossia nel sottofondo US 261, databile in base all'analisi dei materiali diagnostici al XVI-XVII secolo.

Le monete si presentavano fortemente ossidate e costituivano una massa aggregata che, ad un esame radiografico, appariva costituita da due parti, intervallate da un sottile spazio vuoto, forse perché il deposito era avvenuto in due tempi o perché fra le due parti era un elemento organico, forse un sacchetto di tela. Infatti, sottoposte al restauro da F. Stamati, 53 esemplari sono risultati forati e quindi potevano essere stati riposti separatamente dagli altri.



Fig. 14 - Il contesto di ritrovamento: l'ambiente A-C, nel sottofondo pavimentale US 261.
(Archivio "Progetto Durrës 2003 - 2015")



Fig. 15 - La brocchetta in situ con le monete in essa riposte, al momento del ritrovamento.
(Archivio "Progetto Durrës, 2003 - 2015")

Il deposito è costituito da 549 monete d'argento della zecca di Ragusa (odierna Dubrovnik). Si tratta di un'unica tipologia monetale indicata nei testi di numismatica con il nome di "grosso" (o dinar). Salvo un unico esemplare più antico, la restante parte del deposito copre un arco cronologico che va dalla seconda metà del XVI secolo al 1621. In quell'anno fu mutata leggermente la tipologia del grosso e fu introdotto sulle nuove emissioni l'uso di riportare il millesimo di coniazione. Questo cambiamento fu accompagnato da un abbassamento della lega e del peso. A partire da questo momento è, oggi, consuetudine definire il medesimo nominale con il nome di "grossetto" (dinarić).

Il grosso raguseo iniziò ad essere coniato a Ragusa nel 1337. Il suo valore era di 30 folar (o minça) di rame. Inizialmente aveva un peso di 1, 8 g, un diametro di 19-20 mm con un fino di argento di 916 ‰. Tuttavia, verso il primo ventennio del '600, riduzioni progressive në avevano ormai portato il peso a 0, 55 g circa, il diametro a 17, 5 mm circa, mentre il fino era stato abbassato a 800 ‰. Nei secoli XIV-XVI, il grosso di Ragusa circolava con un valore pari ai 2/3 del grosso veneziano, quest'ultimo ampiamente presente nella vasta area degli interessi economici della Repubblica veneta e quindi anche nell'area dalmata ed illirica.

La tipologia 'base' del grosso, mantenutasi sostanzialmente stabile për oltre tre secoli, è la seguente:

- D/ (da ds., in alto) S BLASIVS RAGVSII. San Biagio aureolato, stante di fronte, con mitra e in abito vescovile, benedicente con la mano destra e con il pastorale nella sinistra.

- R/ anepigrafe. Nel campo, il Redentore nimbato, in mandorla, benedicente con la mano destra. Tiene il Libro nella sua sinistra. Ai lati della mandorla, in posizione orizzontale, gruppi monogrammatici për Iesus Xristus (variamente espressi nelle diverse emissioni: p. es. IC-XC, oppure IE-XE, ecc.) con sovrastante segno di abbreviazione paleografica.

In conformità con la politica monetaria di Venezia, con la quale Ragusa intrattenne attivi rapporti e non solo di natura commerciale, le raffigurazioni si mantennero fisse për molto tempo, con variazioni pressoché minime nella figura di San Biagio e del suo talare, così come dell'immagine di Cristo. Una parte dei primi grossi riporta alla destra del santo un segno distintivo di emissione o dello zecchiere, mentre a partire dal 1452 si stabilizza la presenza in una 'R'. Al rovescio, invece, nell'ultima emissione del 1617[1], il Cristo tiene nella sinistra al posto del Libro un globo, mentre il segno di abbreviazione sopra i monogrammi, prima lineare, prende ora la forma di un omega. Particolari secondari hanno consentito di distinguere fra loro diverse emissioni di grossi, prodotti fra la prima metà del Trecento e il 1621: questi particolari saranno illustrati soltanto për i tipi effettivamente presenti nel ritrovamento. La classificazione e la cronologia adottate si basano sul testo di Božan Mimica[2], il quale, fra i recenti studi sulla monetazione di Ragusa, risulta il più pratico e aggiornato, riprendendo sostanzialmente la suddivisione dei grossi in 47 differenti tipi già adottata dal Režetar[3].

Per completezza sono state verificate le concordanze tra la cronologia proposta da Mimica e i tipi e le datazioni utilizzate nel *Corpus Nummorum Italicorum*[4], a sua volta basato sulla pubblicazione di Milan Režetar[5], nonché della pubblicazione di Bernhard Prokisch et al.[6], quest'ultima peraltro estremamente sintetica (v. infra, Tab. 1).

Le 549 monete componenti il ritrovamento sono così distribuite secondo i tipi del Mimica:

[1] MIMICA 1994, per il tipo 47.
[2] MIMICA 1994.
[3] REžETAR 1924-25.
[4] CNI 6.
[5] REžETAR 1905.
[6] PROKISCH et alii 1999.

MIMICA 1994	PROKISCH 2000	REžETAR 1905	CNI 1922
38 (?)			
41 (1539-1556)	10/01 (1449-1471)	6º (1450-1580)	VI fino al 1571
42 (1558-1571)	10/02 (1558-1571)	“	“
43 (1581-1594)	10/03 (1581-1594)	7º dal 1580	VII dal 1580
44 (1581-1594)	10/03 (1581-1594)	“	“
45 (1591)	-	9º fine XVI secolo	IX fine XVI sec.
46 (1594-1613)	10/04 (1594-1613)	8º fine XVI secolo	VIII (1594-1613)
47 (1617-1621)	10/05 (1594-1613)	10º inizio XVII	X (1617-1621)

Tab. 1 - Comparazione delle classificazioni dei grossi ragusei

Tipo 38 (?): 1 pezzo; 0,71 g (Fig. 16). Questa moneta è l’unica del ritrovamento a non avere una ‘R’ a sinistra di San Biagio come segno distintivo. A causa dell’usura dell’esemplare, il simbolo osservato non è facilmente riconducibile ad un segno noto e riportato nei repertori citati. L’attribuzione al tipo 38 del Mimica è pertanto da ritenere solo dubitativa: se l’attribuzione fosse corretta, l’emissione sarebbe datata a partire dal 1438.

Tipo 41 (1539-56): 1 pezzo, forato. 0,63 g (Fig. 17). D/ San Biagio in talare greco; R/ ai lati del Cristo: I -X.

Tipo 44 (1581-94): 2 pezzi, forati; 0,62 e 0,63 g (Fig. 18). D/ San Biagio in talare greco, sul quale è stata apposta una contromarca con immagine stilizzata di città[7]; R/ ai lati del

[7] Si tratta dell’immagine stilizzata della città di Ragusa, raffigurata nella mano del suo protettore. A questo proposito, si deve segnalare che gli autori citati propongono, per l’apposizione delle contromarche sui tipi 43 e 44 (v.

Cristo: IC (o IX) -XI (o CI, o IC, o XC). Una contromarca con testa vescovile (San Biagio) è apposta sulla figura di Cristo.

Tipo 45 (1591): 1 pezzo, forato e mancante di frammenti (Fig. 19). D/ San Biagio in talare romano; R/ Cristo con libro senza punti. Ai lati: IE-XE.

Tipo 46 (1594-1613): 27 pezzi, 11 dei quali forati (Fig. 20). D/ San Biagio in talare greco sul quale è l'immagine stilizzata della città, non come contromarca, ma incisa nel conio; R/testa vescovile di San Biagio impressa sul petto di Cristo: non è una contromarca ma è di conio. Ai lati di Cristo: I -X.

Tipo 47 (1617-21): 515 pezzi, 38 dei quali forati (Fig. 21). D/ San Biagio in talare romano con grande croce, tiene nella sinistra l'immagine della città; R/ Cristo tiene nella sinistra il globo; ai lati: I -XP. I segni di abbreviazione paleografica sono a forma di omega.



Fig. 16 - Il Grosso di tipo 38 ?



Fig. 17 - Grosso di tipo 41



Fig. 18 - Grosso di tipo 44



Fig. 19 - Grosso di tipo 45

Tab. 1), una data intermedia (1580-84) fra quella della loro coniazione come tipi 41 e 42 (1539-1571) e la data del tipo 46 (1594-1613) che riporta le stesse immagini, direttamente impresse nei conii. Credo che si possa con ragione ipotizzare che l'apposizione delle contromarche sui vecchi pezzi tipo 41 e 42 non sia avvenuta nel periodo intermedio 1580-1594 ma sia stata effettuata dopo l'adozione del tipo 46 (dal 1594), per adeguare queste monete, ancora circolanti, alla nuova emissione e per renderle, in tal modo, egualmente accettabili sul mercato.



Fig. 20 - Grosso di tipo 46



Fig. 21 - Grosso di tipo 47

Sono infine presenti 2 frammenti non classificabili.

Ventiquattro monete si presentano mancanti di qualche frammento. Alcune, spezzate in due o più parti, sono state restaurate dopo la pulitura. Diversi esemplari mostrano segni di corrosioni superficiali che in otto esemplari divengono piccoli fori accidentali. In quattro pezzi si notano alcune superficiali mancanze di metallo da erosione (significa che derivano o da difetti del tondello prima della coniazione o più verosimilmente da erosioni verificatesi durante i secoli di deposito e evidenziate dalla successiva pulitura che ha eliminato le aree erose e pertanto intaccate dalla ossidazione).

Sulle monete più antiche (tipi 38, 41, 44) si evidenzia un discreto stato di usura da circolazione, mentre numerosi pezzi dell'ultima emissione (tipo 47) sono in buona o in ottima conservazione, con scarse tracce di usura.

L'orientamento dei conii appare essere del tutto casuale. Il peso degli esemplari dei gruppi 46 e 47 varia da 0,49 g a 0,54 g. Il diametro delle monete varia da 16,5 a 18 mm.

L'esame diretto dei pezzi conferma l'adozione, per l'ultima emissione definita con il tipo 47, di una diversa tecnica di produzione dei grossi. In esemplari lievemente decentrati e con tondello largo, si può infatti osservare una lieve "scodellatura" periferica della moneta che dimostra l'utilizzo della tecnica di coniazione mediante rulli contrapposti e successiva fustellatura dei pezzi. La scodellatura concava del bordo periferico è prevalentemente osservabile dal lato con San Biagio, ma è pre-

sente, sia pure in un numero limitato di pezzi, anche dall'altro lato che presenta l'immagine del Cristo.

I pezzi forati - che costituiscono la quasi totalità delle tipologie più antiche - costituiscono il 40% circa del tipo 46, mentre una parte, seppur limitata (7,5%), dell'ultima emissione appare forata.

I fori sulle monete presentano sezioni differenti e sembrano essere effettuati con diversi strumenti: chiodo o punteruolo a sezione rotondeggiante, quadrata o triangolare oppure un colpo di tagliente o di cesoia. Questo aspetto del problema potrebbe significare che la perforazione dei pezzi è stata effettuata non solo in modi, ma anche in momenti o tempi diversi. In due casi sono presenti due fori sulla stessa moneta.

Va ricordato che, all'esame radiografico del conglomerato (Fig. 22), la presenza di un intervallo fra due parti del deposito, può indicare due depositi successivi oppure che almeno una di esse poteva essere avvolta da un elemento organico.

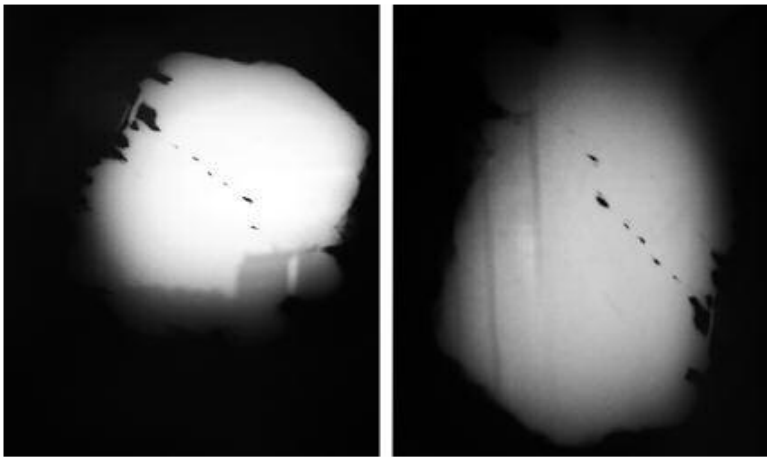


Fig. 22 - Radiografia del conglomerato monetale prima del restauro. L'intervallo visibile fra due parti del deposito potrebbe indicare la presenza di un elemento organico che forse avvolgeva, separandoli, due gruppi di monete

Il ritrovamento: alcune ipotesi interpretative

Sul piano storico, si deve ricordare che nei secoli XVI e XVII la città di Durazzo fu inclusa nelle unità amministrativo-militari turche. në L'Ottomanno di L. Soranzo pubblicato a Ferrara nel 1598[8] si legge: "Durazzo non ha porto për quattro galere e nell'entrata le secche sono molto pericolose". Similmente, dalla relazione di viaggio Itinerarium Hierosolimitanum di J. Kotovich[9], apprendiamo che Durazzo "hodie exiguum, semidirutum et parvum frequentem refert locum". J. Spon e G. Wheler ricordano la città "qui étais le Dyrrachium des Romains" ed oggi "n'est qu'un village avec une forteresse ruinée"[10]. Poco più tardi (1686), però, dal Governo raguseo parte un'istanza riservata alla Sublime Porta, affinché si deliberi la "serrata dello scalo di Durazzo" perché "all'hora necessariamente concorrerebbero tutte le merci a questo scalo [di Ragusa]"[11]. Pochi mesi dopo, il Senato Raguseo chiede al proprio rappresentante presso il Pascià di Bosnia di provvedere alla stessa operazione di chiusura del porto di Durazzo[12]. Nel 1699, è attivo a Durazzo un console francese che magnifica al proprio Ministro degli Affari Esteri i commerci della regione: "il y a environ 100 negotiants, lesquels […] une fois de l'année chargeront pour Venise"[13].

Appare chiaro che, verso la fine del secolo, la città ha ripreso un attivo ruolo navale e commerciale, creando problemi di concorrenza con altri importanti porti dell'Adriatico e divenendo, forse, il porto principale për l'Albania centrale.

[8] Dokumente të shekujve XVI-XVII, vol II, doc. 170, 228.
[9] Dokumente të shekujve XVI-XVII, vol II, doc. 175, 254.
[10] Dokumente të shekujve XVI-XVII, vol IV, doc. 1, 13.
[11] Dokumente të shekujve XVI-XVII, vol IV, doc. 27, 67.
[12] Dokumente të shekujve XVI-XVII, vol IV, doc. 33, 12-13.
[13] Dokumente të shekujve XVI-XVII, vol IV, doc. 228, 476.

Le caratteristiche di composizione del deposito monetale possono dare origine a diverse ipotesi interpretative. Quella apparentemente più ovvia, di un semplice deposito 'da attività lavorativa', abitualmente utilizzato dal proprietario për riporre gli eventuali ricavi giornalieri e për il prelievo di denaro për le spese correnti, è del tutto inficiata dalla sua composizione. Manca, infatti, completamente ogni altro tipo di moneta localmente corrente, in particolare gli aspri turchi o eventualmente moneta veneziana; almeno gli aspri, plausibilmente, non sarebbero mancati se il prelievo dal circolante fosse stato effettuato in maniera casuale. Al contrario, le monete provengono tutte da un'unica zecca straniera e rappresentano un unico tipo di nominale. Oppure il deposito potrebbe essere il risultato di un'unica operazione commerciale di una certa rilevanza, lecita o illecita, legata forse alle attività del porto di Durazzo. Questa seconda eventualità non contrasta col fatto che un certo numero di monete siano forate, dal momento che il loro valore intrinseco, in questo caso, resta inalterato. Un'ulteriore possibilità è quella che vede il deposito come il risultato di un rastrellamento sistematico del grosso raguseo, effettuato a scopo speculativo sul circolante della zona, dopo la comparsa in Ragusa del nuovo e svalutato "grossetto" a partire dal 1626. Lo scopo, in questo caso, fu di raccogliere un certo quantitativo d'argento da vendere, eventualmente a peso, come bolzone, oppure për cambiarlo, come moneta maggiormente valutata sul mercato locale, con qualche altro tipo più frequentemente presente a Durazzo. È inoltre possibile che il grosso di Ragusa, con le sue rappresentazioni inerenti la fede cristiana, circolasse con difficoltà o sospetto nei territori sotto il controllo turco.

Conviene spendere alcune parole a proposito degli esemplari bucati, i quali sul totale delle monete rappresentano circa il 10% dei pezzi. Il grande capitolo degli usi extracommerciali della moneta, nei suoi 25 secoli di presenza e d'uso presso la

società umana, è ben noto dalla letteratura[14]. La stessa forma rotondeggiante della moneta, il valore intrinseco del metallo, le raffigurazioni su di essa riportate e gli usi e costumi delle società presso le quali ha convissuto, l'hanno resa conveniente ad una serie di molteplici funzioni. Si ricorda succintamente la sua funzione nelle tombe, da riconoscersi non solo come "obolo di Caronte", la capacità talismanica ed apotropaica ad essa attribuita, perfino in epoca cristiana, la funzione di offerta nei templi e successivamente analogamente lasciata sugli altari dai pellegrini, la sua deposizione come memoria e testimonianza nei riti di fondazione degli edifici sacri e pubblici, l'utilizzazione come reliquia e icona, o adattata, talvolta, a strumento d'uso quotidiano, fino ad essere gettata a scopo propiziatorio nella Fontana di Trevi o lasciata dagli astronauti sulla Luna.

Oltre a queste, una funzione fondamentale della moneta, che ritroviamo in usi antichissimi e documentati, sia për aree greche che romane, scandinave, "barbariche" e ancora oggi viva, è quella rappresentata dalle collane e dai gioielli, soprattutto femminili. L'uso ornamentale è indotto dalle raffigurazioni, dalla loro lucentezza, dal desiderio di ostentare l'opulenza e il benessere economico. Raramente furono, infatti, utilizzate a questo scopo monete in metallo vile. Nei pezzi del nostro ritrovamento, i fori sembrano praticati in modo casuale, senza aver riguardo alla posizione che avrebbero eventualmente assunto le figure di Cristo o di San Biagio. In alcuni casi, anzi, il foro ne deturpa in maniera evidente le immagini.

L'ipotesi più verosimile è dunque che esse siano state utilizzate come ornamento për accessori femminili, secondo una pratica diffusa ancora oggi. Lunghe file di monete compaiono

[14] Per una più ampia conoscenza dell'argomento, PERASSI 2005 e TRAVAINI 2007 ne trattano diffusamente, sia per l'antichità sia per le epoche successive.

cucite sui caratteristici costumi etnici delle donne della regione (Fig. 23).



Fig. 23 - L'uso delle monete cucite sugli abiti femminili a scopo decorativo (da Arti Popullor në Shqiperi 1976)

Tale usanza doveva essere già diffusa nel XVI secolo, se Carlo Ranzo, gentiluomo di Vercelli, in un passo della sua cronaca redatta nel 1575, mentre accompagnava a Istanbul Giacomo Soranzo ambasciatore di Venezia, illustrando le genti incontrate nel Montenegro, scrive che "le donne nere, forti e

gagliarde più delli uomini, [indossavano] tre giri d'aspri al collo e alle bracce come manighe, e alla valuta d'un zecchino në bisognavano 60, essendo moneta d'argento"[15]. Non è difficile imbattersi oggi, sul mercato antiquario, in esemplari forati provenienti dalla penisola balcanica, come testimoniano due lotti posti in vendita sul Web negli ultimi anni[16].

Un'ultima riflessione riguarda la possibile datazione del deposito. Le monete più recenti appartengono al tipo 47 di Mimica e furono coniate fino al 1621, per essere sostituite dal 1626 con la coniazione da parte della zecca di Ragusa dei "grossetti" datati, ridotti in peso ed in intrinseco d'argento. Il momento dell'occultamento deve, pertanto, essere posto successivamente al 1621.

Il fatto poi, che anche 38 esemplari dell'ultimo tipo risultino forati, në fa posticipare di qualche tempo la chiusura. È, infatti, possibile che queste monete forate siano entrate a far parte del deposito non solo dopo essere state preparate, ma dopo avere già svolto una, sia pur breve, funzione ornamentale, prima di essere tesaurizzate assieme alle altre, estromesse dalla circolazione dal nuovo e svalutato "grossetto".

BIBLIOGRAFI

Arti Popullor në Shqipëri 1976 = Zojzi G., Dojaka A., Qatipi H. (eds.), Arti Popullor në Shqipëri, Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë, Istituti i Historisë - Sectori i Etnografie, Tiranë.

[15] Dokumente të shekujve XVI-XVII, vol I, doc. 247, 331.

[16] Un primo stock è costituito da 47 pezzi, tutti forati: l'offerta viene da Skopje e le monete che costituiscono il lotto (tutte straniere alla Macedonia, anch'essa all'epoca sotto dominazione turca) si datano tra fine XVI ed inizi XVII secolo, con prevalenza di monete polacche (artilucchi), ma con la presenza di almeno un grosso di Ragusa. Un secondo lotto comprende 29 grossi e "grossetti", tutti della zecca di Ragusa e tutti forati

CNI 1922 = Corpus Nummorum Italicorum, vol. VI: Veneto (zecche minori), Dalmazia-Albania, Roma.

Dokumente të Shekujve XVI-XVII = Zamputi I. (ed.) 1989-1990, Dokumente të Shekujve XVI-XVII për Historinë e Shqipërisë, 4 voll., Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Istituti i Historisë, Tiranë.

Mimica B. 1994, 'Numizmatička povijest Dubrovnika', Historia Ragusina in Nummis, Rijeka,

Perassi C. 2003-04, 'Usi "non monetali" delle monete romane. Monete gioiello, monete talismano, monete offerta', Colloqui di Numismatica I, Bologna, pagine 37-49.

Prokisch B., Emmerig H., Heintz M., Zavadil M., Heinz S. 2000, Repertorium zur Neuzeitlichen Münzprägung Europas, Band XVIII - Südosteuropa, Institutes für Numismatik, Ëien.

Režetar M. 1905, 'Le monete della Repubblica di Ragusa', Rivista Italiana di Numismatica XVIII, pagine 215-230

Režetar M. 1924-25, Dubrovacka numizmatika, Beograd.

Režetar M. 1936, 'La zecca di Ragusa nel Corpus Nummorum Italicorum', Rassegna Monetaria 33, pagine 454-458

Travaini L. 2007, Monete e storia nell'Italia medievale, Roma.

Informacion paraprak mbi zbulimin e një thesari monedhash raguzane (grosse) në amfiteatrin e Durrësit

(Përmbledhje)

Zbulimi. Gjatë fushatës së gërmimeve të vitit 2006, të kryer në amfiteatrin e Durrësit nga Instituti i Arkeologjisë Tiranë dhe Misioni Arkeologjik Italian i Universitetit të Parmës, u zbulua një thesar i përbërë nga 549 monedha raguzane, të prera midis gjysmës së dytë të shek. XVI t dhe vitit 1621.

Zbulimi (njesia stratigrafike US 52) u identifikua në kthinat A-C të Rezidencës mesjetare, mbi mbetjet e shembura të pjesës jugore të kavesë së amfiteatrit dhe të banuara, me rinovime të shumta, deri rreth tridhjetë vjet më pare (Fig. 1). Monedhat ruheshin në një enë qeramikeme glazurë të shek. XVI (Fig. 2); Ena, e vendosur poshtë një pllake dyshemeje (US 180, ose në nënbazën US 261), bazuar në analizën diagnostikuese, datohet në shek. XVI-XVII

Monedhat të përfshira nga një oksidim i lartë, ishin të palexueshme. Por, pas restaurimit nga Prof. Frederik Stamati, rezultoi se brenda në enë monedhat ishin mbështjellë me një qese prej cohe (kanavace?). 53 copë prej tyre u gjetën me vrima dhe të grupuara veçmas nga të tjerat.

Monedhat. Thesari përbëhet nga 549 monedha argjendi të prera nga punishtja e së Raguzës (sot Dubrovnik). Koleksioni i përket një tipi monedhe që, në tekstet numizmatike, quhet "grosso" (ose dinar). Me përjashtim të një ekzemplari të vetëm më të vjetër, pjesa tjetër e thesarit përfshin një periudhë kronologjike nga gjysma e dytë e shek. XVI deri në vitin 1621. Në vitin e fundit, emërtimi i grossos pati ndryshime të pjesë-

shme me emetime të reja. Ky ndryshim u shoqërua me një ulje të aliazhit dhe të peshës. Që nga kjo kohë e në vijim, është zakon t'i referohemi kësaj prerjeje si "grossetto" (dinarić).

Grosso e Raguzës filloi të pritej në Raguzë në vitin 1337. Vlera e saj ishte 30 folar (ose minça). Fillimisht, peshonte 1.8 g, kishte një diametër prej 19-20 mm dhe një pastërti prej 916 ‰ argjendi. Megjithatë, deri në dy dekadat e para të shekullit të XVII, reduktimet progresive e kishin çuar peshën e tij në afërsisht 0.55 g, diametrin në afërsisht 17.5 mm, ndërsa pastërtia ishte ulur në 800 ‰. Nga shek. XIV deri në shek. XVI, grosso i Raguzës qarkullonte me një vlerë të barabartë me dy të tretat e grossos veneciane. Kjo e fundit ishte shpërdarë gjerësisht në të gjithë zonën e gjerë ekonomike të Republikës Veneciane, duke përfshirë rajonet dalmate dhe arbërore.

Tipologjia bazë e grossos, e cila mbeti në thelb e qëndrueshme për më shumë se tre shekuj, është si më poshtë:

- D/ (nga e djathta, lart) S BLASIVS RAGVSII. Shën Blaise, me aureolë, në këmbë përballë, i veshur me rroba peshkopi, duke bekuar me dorën e djathtë dhe një krosier në të majtë.

- D/ pa epigraf. Në fushë, Shpëtimtari me aureolë, në një mandorlë, duke bekuar me dorën e djathtë. Ai mban Librin në të majtë. Në anët e mandorlës, në një pozicion horizontal, janë grupe monogramash për Jezu Krishtin (të shprehura në mënyra të ndryshme në emisione të ndryshme: p. sh., IC-XC, ose IE-XE, etj.)

Në përputhje me politikën monetare të Venedikut, me të cilën Raguza mbante marrëdhënie aktive, përshkrimet mbetën të pandryshuara për një kohë të gjatë, me ndryshime pothuajse minimale në figurën e Shën Blaisit dhe rrobës së tij, si dhe në imazhin e Krishtit.

Disa nga grosët e hershëm mbajnë një shenjë dalluese të prerjes së monedhave në të djathtë të shenjtorit, ndërsa nga viti

1452 e në vijim, u vendos germa 'R'. Megjithatë, në anën e pasme, në numrin e fundit të vitit 1617, Krishti mban një glob në dorën e majtë në vend të Librit, ndërsa shenja e shkurtimit sipër monogrameve, më parë lineare, së fundi merr formën e një omege. Klasifikimi dhe kronologjia e e këtyre monedhave bazohet në përcaktimet e Božan Mimicas, në studimet më të fundit mbi prerjen e monedhave të Raguzës, (shih Tabelën 1).

Në total, 549 monedhat janë renditura sipas tipeve Mimicas si më poshtë:

- Tipi 38 (?): 1 copë; 0.71 g (Fig. 3). Kjo monedhë është e vetmja gjetje që nuk ka një 'R' në të majtë të Shën Blaise.

- Tipi 41 (1539-56): 1 copë, e shpuar. 0.63 g (Fig. 4). Ana e përparme: Shën Blaise në një rrobë; Ana e pasme: në të dyja anët e Krishtit: IЄ-XЄ.

- Tipi 44 (1581-94): 2 copë, të shpuara; 0.62 dhe 0.63 g (Fig. 5). Pamja e përparme: Shën Blaisi me një nuskë greke, mbi të cilën është vendosur një kundërvulë me një imazh të stilizuar të një qyteti; Djathtas/ në anët e Krishtit: IC (ose IX) -XI (ose CI, ose IC, ose XC). Një vulë me kokën e peshkopit (Shën Blaisi) është vendosur mbi figurën e Krishtit.

- Tipi 45 (1591): 1 copë, fragmente të shpuara dhe që mungojnë (Fig. 6). Pamja e përparme: Shën Blaisi me një nuskë romake; Djathtas/ Krishti me një libër. Në anët: IE-XE.

- Tipi 46 (1594-1613): 27 copë, 11 prej të cilave janë të shpuara (Fig. 7). Pamja e përparme: Shën Blaisi me një nuskë greke, mbi të cilën është vendosur një imazh i stilizuar i qytetit, jo si kundërvulë, por i gdhendur gjatë prerjes; Pamja e pasme: Koka peshkopale e Shën Blaisit e shtypur në gjoksin e Krishtit; Në anët e Krishtit: IЄ-XЄ.

- Tipi 47 (1617-21): 515 copë, 38 prej të cilave janë të shpuara (Fig. 8). Pamja e përparme: Shën Blaisi me një rrobë romake me një kryq të madh, duke mbajtur imazhin e qytetit në

dorën e majtë; Pamja e pasme: Krishti duke mbajtur globin në dorën e majtë; në anët: IЄ-XP. Shkurtimet janë në formë omege.

- Nga kolesioni janë dy monedha të paklasifikueshme.

Njëzet e katër monedhave u mungojnë disa fragmente. Disa prej tyre, të thyera në dy ose më shumë pjesë, u restauruan pas pastrimit. Disa shembuj tregojnë shenja të korrozionit sipërfaqësor, i cili që ka ndikuar në krijimin e vrimave të vogla.

Monedhat më të hershme (tipet 38, 41 dhe 44) duket se kanë një sasi të konsiderueshme konsumimi nga qarkullimi, ndërsa shumë copë nga emetimi i fundit (tipi 47) janë në gjendje të mire, me pak gjurmë konsumimi.

Monedhat e shpuara - të cilat përbëjnë pothuajse të gjitha tipet më të hershme përbëjnë afërsisht 40% të tipit 46, ndërsa një pjesë e vogël (7.5%) e emisionit të fundit janë të shpuara.

Vrimat në monedha kanë prerje tërthore të ndryshme dhe duket se janë bërë me mjete të ndryshme: një gozhdë ose fëndyell me një prerje tërthore të rrumbullakosur, katrore ose trekëndëshe, ose me goditje nga një prerës.

Lidhur me groposjen e thesarit na vijnë në ndihmë prerje më të fundit që, sipas Mimicas i përkasin Tipit 47, të prera deri në vitin 1621, që më pas, në vitin 1626, u zëvendësuan nga prerja e "grossettit". Prandaj, koha e fshehjes së tyre duhet të datohet pas vitit 1621.

Disa Hipoteza. Në shekujt XVI dhe XVII, qyteti i Durrësit përfshihej midis njësive administrative-ushtarake otomane. Në veprën *L'Ottomanno* të L. Soranzos, botuar në Ferrara në vitin 1598, thuhet: " Durrësi nuk ka liman të përshtashëm për galera, dhe ujërat e cekëta në hyrje janë shumë të rrezikshme." I njejti konstatim bëhet edhe nga J. Kotovich në “Itinerarium Hierosolimitanum”, i cili thotë se: Durrësi "ishte një qytet i vogël, gjysmë i rrënuar". J. Spon dhe G. Wheler e përfytyronin se

qyteti do të ishte "si Dyrrachiumi i Romakëve" por faktikisht është vetëm një fshat me një fortesë të rrënuar".

Për këto arësye më 1686, qeveria e Raguzës i dërgoi një kërkesë private Portës së Lartë, duke kërkuar "mbylljen e portit të Durrësit" sepse "të gjitha mallrat do të shkonin domosdoshmërisht nëpërmjet portit të Raguzës".

Disa muaj më vonë, Senati i Raguzës i kërkoi përfaqësuesit të tij pranë Pashait të Bosnjës, të kryente të njëjtin operacion të mbylljes së portit të Durrësit.

Në vitin 1699, konsull francez i Durrësit informonte Ministrin të tij të Punëve të Jashtme: për tregtinë e rajonit, se, "ka rreth 100 tregtarë, të cilët [...] ngarkojnë për Venedikun një herë në vit".

Është e qartë se, në vitet e fundit të shek. XVII, qyteti rifilloi gradualisht, një rol aktiv detar dhe tregtar, duke u bërë porti kryesor për Shqipërinë qendrore, në konkurrencë me porte të tjera të rëndësishme të Adriatikut

V

ASPEKTE TË PËRHAPJES SË KRISHTERIMIT NË PROVINCËN E EPIRIT TË RI[1]

Epirus Nova's ka qenë një nga provincat romake[2] të Prefektures së Illyricumit, ku gjeti përhapje krishtërimi i hershëm. Gjatë kohës apostolike dhe postapostolike (nga fillimet deri nëfund të shek. I të erës sonë) [3], në territoret e Ultësires Pranë-adriatike e më gjerë, sipas burimeve historike, kanë apostulluar 3 ose 4 dishepuj (Titius, Caesarius, Astius etj.) [4] duke mbuluar secili nga një rajon kulturor.

Bashkësia kristiane e kolonisë së Dyrrhachiumit në gjysmën e dytë të shek. I të erës sonë përfaqësonte një ndër vatrat e para të kishave me themelim apostolik, duke u renditur fill pas qendrave peshkopale të ngritura në qytetet Thessaloniki, Corinthos, Nikopolis dhe Creta[5].

[1] Marrë nga HOTI A. Aspekte të përhapjes së krishtërimit të hershëm në Provincën e Epirit të Ri, "2000 Vjet Art dhe Kulturë Kishtare në Shqipëri (Tiranë, 16-18 nëntor 2000), Tiranë 2005 f. 23-28.

[2] E. Honingman, "Le Synekdemos d'Hierokles et l'opuscule geographique de Georges de Chypre" Bruxelles 1939, 2, 19-21, 620.

[3] "Act. Apostol", 16, 1-40; 17, 1-15; 20, 1-6, E. Meyer, "Paulus in Makedonien und Griechenland" (Ursprung und Anfänge des Christentums) III (1923), 427-432.

[4] H. Delehaye, "Synax. Eccl. Const, A. S. Prop. nov. Bruxelles, 1902, col. 797, 801, 806; AASS", jul. 5, 6; "PG", CXVII, 526-7; "Ap., Mart., 9. 12. 198; V. Laurent, "Le Corpus des Sceau se l'Empire Byzantin", Paris 1963, 560-563.

[5] La chiesa ortodossa Albanese "Oriente Cristiano" 4, 1978, 14.

Të dhënat arkeologjke të përftuar në këto dhjetëvjeçaret e fundit kanë dëshmuar se gjatë periudhës së kalimit nga faza Parakonstandiniene (nga fillimet deri në vitet 311-313) në atë Konstandiniene (313-340) ishin ndërtuar kështjellat në Dyrrhachium[6], Scampis[7] dhe Paleokaster[8]. Religjioni i ri pati një rreze përhapje ende të kufizuar edhe gjatë fazave Paskonstandiniene (340-360/370) dhe Valentinieno-Theodosiane (360/370 -400).

Periudha gjatë së cilës krishterimi i hershëm arriti zenitin e tij ishte koha e mbretërimit të perandorëve bizantine nga Anastasius I (491-518) [9] gjer në fund të sundimit të Justinianit I (527-565) [10], (faza e kohës së vonë, pas vitit 400). Gjatë kësaj periudhe në proceset e zhvillimit urban të qyteteve kristiane u vunë re dy prirje: a-rimëkëmbje e rrethojave të mëparshme duke ruajtur linjat ndërtimore që nga koha e perandorit Dioklician (284-305)[11]; b-ndërtimi i një sistemi të ri fortifikimesh dhe ngrehinash në përputhje me principet e reja të arkitekturës bizantine[12].

Në të gjithë hapësirën ku shtrihej provinca, (nga lumi Drin deri në malet Keraune në jug dhe nga bregdeti Adriatik drejt

[6] Gj. Karaiskaj-A. Bace, Kalaja e Durrësit dhe fortifikimet përreth në antikitetin e vonë, "Monumentet" 9, 1975, f. 8.
[7] Gj. Karaiskaj, "5000 vjet fortifikime në Shqipëri", Tiranë 1981, f. 110, fig. 81; S. Anamali, Architettura e decorazione tardoantica in Albania, XL corso di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, Ravena 1993, f. 448, 457, 469.
[8] Gj. Karaiskaj, "5000 vjet…," f. 108, fig. 78.
[9] A. Hoti, Të dhena arkeologjike mbi krishtërimin e hershëm në Dyrrah (shek. IV-VII), "Iliria"1-2, 1996, f. 175-176.
[10] S. Anamali, "Epoka e Justinianit në Shqipëri", "Iliria" 1-2, 1997; A. Hoti, art. cit. f. 175-178.
[11] Gj. Karaiskaj, po aty.
[12] A. Hoti, art. cit. f. 175-179.

lindjes deri në liqenin e Ohrit), (Fig. 1) janë zbuluar ose ruhen mbi 50 kështjella të fazës së kohës se vonë paleokristiane[13].

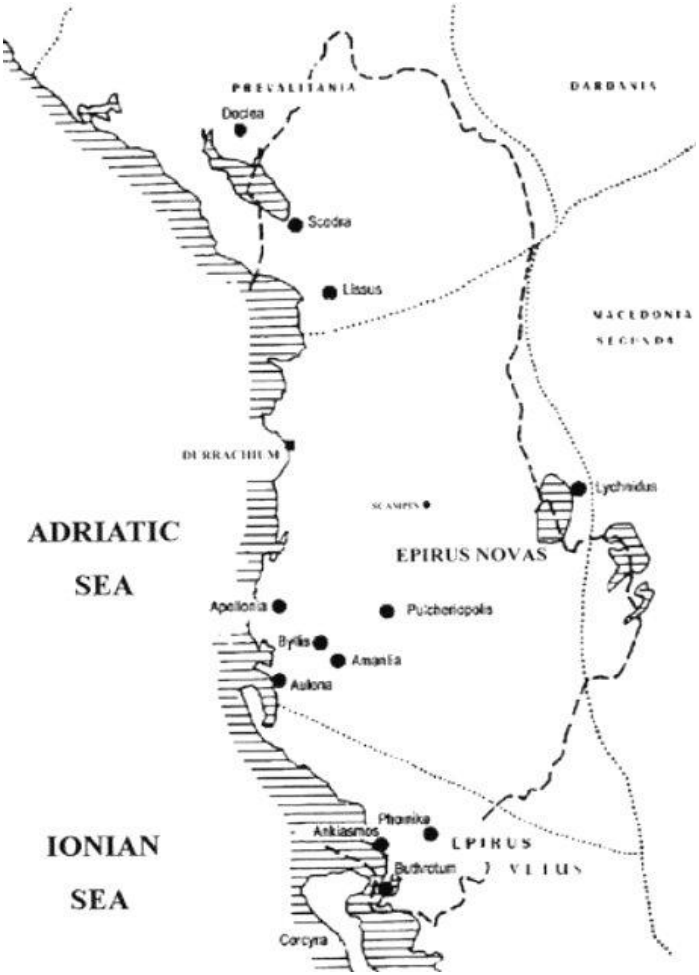


Fig. 1. Hartë e Provincës së Epirit të Ri. (Punoi A.Hoti)

[13] Gj. Karaiskaj, "5000 vjet…," f. 101-124; S. Anamali, art. cit. f. 448, 451, 453.

Në vartësi me terrenin mbizotëron tipi i kështjellës me strukturë të shpërndarë, planimetria e të cilave ndjek formën e një trapezi, katerkendëshi ose trekendëshi të parregullt. Ndryshe nga castrat romake, qytetet bizantine të provinces Epirus Nova's (Dyrrhachium Bylis, Pulcheriopolis, Aulona, Amantia, Pogradec, Lychnid etj.) kanë përmasa më të mëdha[14] (10 deri 80 ha). Ndërsa qendërbanimet me siperfaqe më të vogël (Dorzi, Dajti etj.) [15] shërbenin si hallka asteroide për mbrojtjen e kryeqendrës së provincës (Dyrrachumit).

Në qytetet seli-peshkopale por edhe në shumë qendra rurale, gjatë viteve 500-560 u ngritën një numër i madh me godina të kultit kristian[16]. Ato u ndërtuan jo gjithherë në sheshe të reja, por edhe në zona të banuara më parë. Në ndonjë prej qendërbanimeve si në Scampis, Amantia e gjetkë, ndryshe nga qytetet e tjera, pati raste që kishat më të herëshme të ndërtoheshin jashtë mureve të kështjellës[17].

Numri i monumenteve të kultit të zbuluar deri më sot në territorin që përfshinte provinca arrin në 30[18]. Në qytetin e Dyrrachionit gërmimet arkeologjike të kryera vitet e fundit kanë nxjerrë në drite një pjesë nga konstruksioni i një Maçelumi [19](Fig. 2) të ndërtuar nga perandori Anastasius I (491-518). Rreth e rrotull këtij monumenti janë konstatuar gjurmët e një grupi peshkopal. Po kështu edhe në Bylis është zbuluar një

[14] Gj. Karaiskaj, "5000 vjet…," f. 101-133; S. Anamali, art. cit. f. 455-456.
[15] Gj. Karaiskaj, "5000 vjet…," f. 101-106; S. Anamali, art. cit. f. 457.
[16] A. Meksi, Arkitektura paleokristiane në Shqipëri, "Monumentet" 2, 1985, f. 13-38.
[17] A. Meksi, N. Ceka, Bazilika paleokristiane në Tepe te Elbasanit, "Buletini Arkeologjik" 3, 1971, f. 184- 188; S. Anamali, Amantia, "Iliria" II, 1972, 90, tab. XII.
[18] - A. Meksi, art. cit. f. 13-35; T. Koch, Frühchristliche und Frühbyzantinische Zeit (4-8. Jh.), "Albanien", Mainz 1988, p. 118-136.
[19] A. Hoti, art. cit. f. 176-177, fig. 2.

kompleks me bazilika të shtruara me mozaik[20] që, me sa duket, i përkasin ndërtimëve të kohës se Justinianit I (527-565).

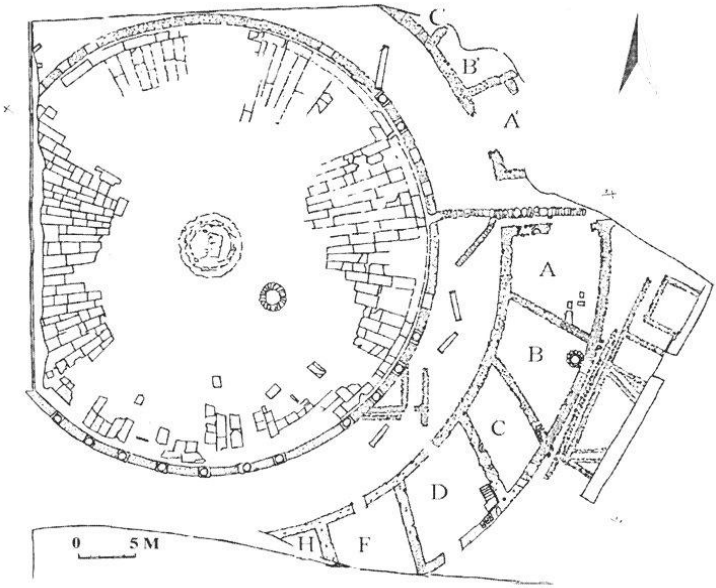


Fig. 2. Durrës. Plani i Macelumit (nga P. Naipi).

Sipas veçorive arkitektonike janë përcaktuar edhe tipat e kishave paleokristiane[21]: a) kisha të thjeshta me një nef dhe një abside; b) kisha me ndërtim bazilikal (ose tipi kompleks); c) kisha orientalis (ose Konstandinopojane).

[20] S. Mucaj, Dy monumente të antikitetit te vonë në Bylis, "Iliria" 1, 1986, f. 321-327; po ai, Bazilika A e Bylisit, "Iliria" 1, 1987, f. 167-201.
[21] A. Meksi, art. cit. f. 13-38; po ai, Aspekte të kulturës paleokristiane në Shqipëri, "Iliria" 1, 1986, f. 293-297.

Në interieret e godinave të kultit është grumbulluar një plastikë e pasur me elemente arkitektonike dekorative [22] : kapitele të tipave të ndryshëm (korintik, kompozit, me protome kafshësh, me gjethe të shpupurisur, impost-kapitele, imposte, friza, kangjela etj.), pjesa dërrmuese e të cilave, e importuar nga atelietë e Prekonesios, si objekte standarte të përpunuara dhe rrallëherë në gjendje gjysëm të përpunuara[23].

Mozaikët e zbuluar në mjediset e kishave dhe të bazi-likave paleokristiane (Bylis, Arapaj, Lin, Korçë, Tiranë e gjetkë) [24], i kanë skenat dhe emblemat të ornamentuar me motive nga eukaristia liturgjike[25]. Në shumicën e rasteve këto motive janë të harmonizuara me figura antropomorfe, zoomorfe (peshq, qengj, shpend, gaforre etj.), floreale, gjeometrike etj. [26]

Autorët e këtyre veprave janë ende të panjohur, por studiuesit shqiptare tërthorazi pohojnë se mjeshtrat që kanë lëvruar zhanrin e mozaikut vijnë nga shkolla e Dyrrachionit.

Kulti i shenjtorëve dhe i martirëve lokal influencoi në realizimin e shumë projekteve të godinave të kultit dhe të veprave të artit. Në Epirin e Ri vërehet dukuria e krahinorizmit të kultit të shenjtorëve. Dedikimet më të shpeshta që përmenden gjatë shek. V-VII janë për Shën Pjetrin (Scampis)[27], Shën Andrean (Bylis) [28], Theotokun, Shën Kozmain dhe Shën

[22] -A. Hoti, Plastike arkitektonike dekorative paleokristiane nga Durrësi, "Iliria" 1-2, 1997, f. 32-343; Y. Cerova, Elemente arkitektonike te Scampis në shek. VI, "Iliria" 1-2, 1993, f. 273-284.

[23] -A. Hoti, Aspects of byzantin economy in Epirus Nova's province, "Third annual meeting of the european assocation of archaeologists" (Ravena 24-28 september 1997), Forli 1997, p. 82.

[24] -S. Anamali, S. Adhami, "Mosaiques de l'Albanie" Tirane 1974, p. 12-14, 45-46; Dh. Dhamo, Konsiderata të zhvillimit të mozaikut paleokristian në Shqiperi, "Iliria" 1, 1986, f. 311-319.

[25] -"Shqiperia Arkeologjike" Tirane 1971, nr. 128, 138.

[26] -"Albanien-Schatze aus dem Skipetaren", Mainz 1988, Abb. 85, 363.

[27] -Y. Cerova, art. cit. f. 274.

[28] -S. Mucaj, art. cit. po aty

Damianin, Shën Stefanin, Shën Irenen dhe Shën Sofinë (në Dyrrachion) [29]. Kulti i engjëjve, me sa duket, nuk njohu ndonjë përhapje të menjëhershme dhe deri më sot ndeshet vetëm në një rast në kapelen e fundit të shek. V mbas Kr në Dyrrachion[30].

Nga gërmimet arkeologjike të kryera në qytetet (Dyrrachion, Scampis, Albanopolis? etj.) por edhe në qendrat rurale (Mali i Robit, Rubik, Fushë-Qerret, Luzi i Vogel, Ad Quintum e gjetkë) është konstatuar tashmë se, duke filluar nga fundi i shek. II e në vazhdim, vihet re një kristianizim gradual i parcelave funerare pagane[31].

Fazës Parakonstandiniene (nga fundi i shek. II deri 311/312) u përkasin sarkofagët të zbukuruara në reliev me motive te eukaristisë [32]. Gjatë fazës Konstandiniene dhe Paskonstandiniene (313/340-360/370) tipi me karakteristik i varreve është ai në trajtën e dhomëzave[33] (Fig. 3.)

Faqet e brendëshme të tyre janë të pikturuara me afreske që paraqesin simbolet e Krismonit[34]. Pas vitit 400 (faza e vonë e krishtërimit të hershëm) janë përdorur përsëri sarkofaget të ornamentuar me simbole kristiane disa prej të cilave të ravizuara me mbishkrime[35].

---

[29] -A. Hoti, art. cit. f. 178.

[30] -V. Toci, Amfiteatri i Dyrrahut, "Monumentet" 2, 1971, f. 40-41, tab. I, 3; G. Koch, "Albanien, Kunst und kultur im Land der Skipetaren" Köln 1989, fig. 32.

[31] -Gj. Karaiskaj, Një varrezë e shek. III – IV në qytetin ilir të Zgërdheshit, "Iliria" VII–VIII (1977–1978), f, 201-209; A. Hoti, Të dhëna arkeologjike…, f. 173-174.

[32] -A. Hoti, po aty.

[33] A. Hoti, Dy varre të antikitetit të vonë në Durrës, "Iliria" 1, 1988, f. 223-224.

[34] - A. Hoti, Dy varre…, tab. I.

[35] -F. Miraj, Mbishkrime latine në Dyrrachium, "Iliria" 1-2, 1991, f. 274, fig. 7; D. Komata, Njëmbishkrim në fshatin Prush të Tiranës, "Buletini Arkeologjik" 5, 1975, f. 183, tab. I.

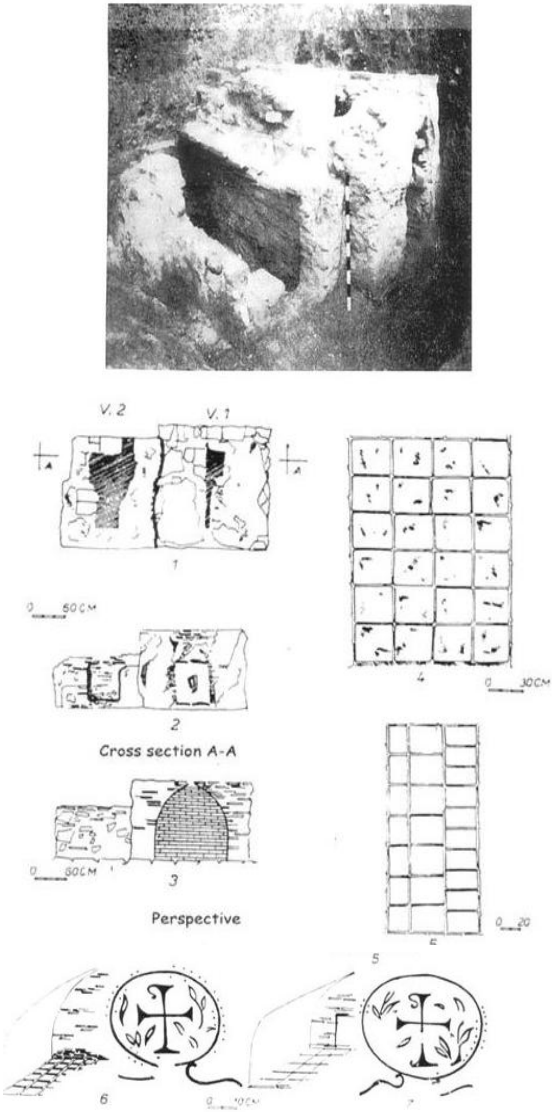


Fig. 3. Durrës Dy varre të tipit dhomëza(fundi i shek. IV pas Kr.).

Në nekropolet kristiane të shek. V-VII ndeshen rëndom edhe varret e mbuluar me tjegulla të vendosura në trajtë catie dyujëshe si dhe ato me gropa të thjeshtë[36].

Futja e objekteve në varr mbeti një rit i kufizuar. Sipas të gjitha rasteve vetëm një ndër katërmbedhjetë të vdekur është gjendur me inventar. Midis gjetjeve bie në sy morfologjia liturgjike e disa objekteve: fibula te tipit kryqiform (fundi i shek. III – fillmi i shek. IV) [37], kandila balte të zbukuruara me simbolin e krismonit (shek. IV) [38], tokëza, varëse, aplika në formen e kryqit apo të krismonit (shek. V – VII) [39], brosha me motive të Eukaristisë (fundi i shek. VI – fillimi i shek. VII) [40], unaza[41] etj.

Simbolika kristiane arriti të pasqyrohej edhe në objektet e ndryshme të prodhimit zejtar, si dhe në objektet e përdorimit të përditshëm. Në materialet e ndërtimit (tulla, tjegulla, pllaka) [42], por edhe në enë të mëdha dhe të vogla, shpesh herë ndeshen simbole kristiane (krismoni, kryqe dhe monograme të tipeve të ndryshëm). Edhe në mallra të importit, objektet me subjekte nga liturgjia ishin ndër artikujt me të kërkuar në tregjet e Provincës

[36] -A. Hoti, Të dhëna…, f. 174, tab. I; Gj. Karaiskaj, Një varrezë …, f. 201-204.

[37] "Albanien" Mainz 1988, tabb. 351; Gj. Karaiskaj, Një varrezë…, tab. I,2; A.Hoti, Rrethi i Gramshit, "Buletin Arkeologjik" 5, 1975, f. 187, tab. I,6.

[38] -F. Tartari, Rezultatet e gërmimeve te vitit 1971 në skajin verilindor të qytetit të Durrësit, "Buletin Arkeologjik" 3, 1971, II, 2a, 2b; Gj: Karaiskaj, Disa të dhena të reja për datimin e kalasë së Elbasanit, "Buletin Arkeologjik" 3, 1971, f. 171, II, 1.

[39]"L'arte albanese nei secoli", Roma 1985, cat. 103, 398, 402-403; "Albanien", Mainz 1988, abb. 353, 369; S. Anamali, H. Spahiu, "Stoli Arberore", Tiranë 1988, 50, 55, 60, 61, 62, 110.

[40] - S. Anamali, H. Spahiu, Stoli…, nr. 86; "Albanien", Mainz 1988, 365.

[41] - S. Anamali, H. Spahiu, Stoli…, nr. 78, 81.

[42] -K. Zheku, Zbulime epigrafike në muret rrethuese të kalase se Durrësit, "Monumentet" 3, 1972, f. 35-43; Gj: Karaiskaj, Disa të dhëna…, f. 171, II, 1.

Epirus Nova's. Në një fragment tjetër i po këtij lloji, gjetur në Durrës, është paraqitur portreti ballor i Krishtit[43].

Gjatë shekujve IV- VII, periudhë që përkon me vetë jetëgjatësinë e Provincës Epirus Nova's, u bë shndërrimi i Dyrrachionit, Bylisit, Scampinit, Pulcherëopolisit, Aulones, Amantias, Kanines, etj. nga qendra me strukturë urbane pagane në qytete me topografi tipike bizantine[44]. Shumica e këtyre qyteteve mbijetuan edhe gjatë periudhës së mesjetës së hershme (shek. VII e në vazhdim).

Megjithese në disa prej qyteteve dhe qendrave rurale të Provincës se Epirit të Ri janë vërejtur hiatuse për periudha relativisht të shkurtëra (vitet 395/97-401 edhe 479-482), shpesh herë të diktuara nga rrethanet kërcenuese të dyndjes së popujve, prapëseprapë, religjioni i ri krijoi shtrat dhe vijoi pa ndërprerje që nga koha apostolike e deri në fund të epokës paleokristiane, si njësi rezonuese ndërmjet kishës së Romës dhe të Konstandinopojës[45].

[43] - A. Hoti, Të dhëna…, f. 174, fig. 1.

[44] - A. Hoti, Të dhëna…, f. 179.

[45] -A. Hoti, The archeological data about the early christianity in some regions of South Illyria, "Third annual meeting of the european assocation of archaeologists" (Ravena 24-28 september 1997), Forli 1997, p. 107-108.

ASPECTS OF THE SPREAD OF EARLY-CHRISTIANITY IN THE PROVINCE OF EPIRUS NOVA

(Abstract)

Epirus Nova had been one among the Roman provinces of the Ilyricum prefecture, where early-Christianity was wide-spread. According to historical sources, during the apostolic and post-Apostolic times (since its beginnings until the end of the 1st century A. D.), in the territories near the Adriatic plains and beyond, three of four Apostles (Titius, Caesarius, Astius) have preached each one covering a cultural region. The Christian community of Dyrrachium's colony in the second half of the 1st century A. D. represented one of the first cradles of churches with apostolic foundations ranked immediately after the episcopal centers set up in the towns of Thessaloniki, Corinthos, Nikopolis, and Crete.

Archaeological evidence obtained in the last decades attest that during the transition from the pre-Constantinian period (from the beginnings to 311-313) to the Constantinian one (313-340), the castles in Dyrrachium Scampis and Paleokaster had already been erected. But even during the post-Constantine (340-360/370) and Valentiniano-Theodosian (360/370-400) periods, the range of propagation of the new religion was still limited.

The period in which early-Christianity reached it peak was during the reign of the Byzantine emperors from Anastasius I (49l-5l8) until the end of Justinian I-st reign (527-565) (the phase of the late time, after 400). During this period, two tendencies were manifested in the processes of urban development of the Christian towns: a) the recovery of previous ruins while

preserving the construction plans from the time of the Emperor Diocletian (284-305), and b) the creation of a new system of fortifications and buildings in accordance with the new principles of Byzantine architecture.

In the whole expansion where the province extended (from the Drini River' to the Keraun Mountains in the south, and the Adriatic shores to Lake Ochrid in the east) over 50 castles of the late early Christian times 12 have been found and are preserved

During the 4th to the 7th centuries, a period coinciding with the existence of Epirus Nova itself, Dyrrachium, Bylis, Scampis, Pulherwopolis, Aulona, Amantia, Kanina, etc., from centers of a pagan-urban-structures to towns with a typical Byzantine-Christian topography. Most of these tows survived until the early medieval period (the 7th century onward). Although in some of the towns and regional centers in the area of the Epirus Nova certain discontinuities for relatively short periods have taken place (the years 395/97-401 and 479-482), often dictated by the threatening conditions created by the movements of peoples, the new religion was successful in establishing its foundations and was able to march forward steadily beginning from the apostolic times until the late early Christian era like a resounding entity between the Church of Rome and that of Constantinople.

VI

L'LLIRICO SUDOCCIDENTALE NEI SECOLI IV-VII*

Dopo le riforme di Diocleziano, con i confini delle nuove divisioni amministrative ancora non ben con figurati (fig. 1), nelle province della regione dell'lllirico sudoccidentale venne iniziata la costruzione di una serie di fortificazioni e opere di difesa. [1] Nel periodo a cavallo tra Ia fase precostantiniana (dagli inizi fino al 31l-373) e quella costantiniana (313-340) furono costruiti castra a Bushat e Peja, Vig, Scampis, Paleocastro, ecc. [2] La fortezza di Paleocastro venne costruita sotto I'imperatore Licinio (311-313), mentre i castra di Scampis e Vig potrebbero risalire agli anni 313-320. [3] Le ricerche archeologiche, però, oltre ad alcune tracce di riparazioni a Dyrrachion e Onchiasmos, non hanno ancora potuto rivelarci dati nuovi sul procedimento

* Tirare dal Convegno Internatzionale di Studi, Gli Illiri E L'Italia, Treviso, 2004, pp. 53-75.

[1] *A. Hoti,* The archaeological data about the early Christianity in some regions of South Illyria, *in "Third Annual Meet!ng' Forli* 1997, pp. 107-108.

[2] *L. Perzhita - G. Hoxha,* Fortifikime te shekujve IV-Vl në Dardanine Perendimore (Late antiquity castles in Western Dardania), Tirana 2003, p. 122; A. Bąçe, The castle of Vigu, architecture, reconstruction and its restoration, *"Monumentet"*, 14, 1977, pp. 75-100; Y Cerova, Architectonic elements of Scampinusin the 6th cent., *"lliria'* 1-2, 1993, pp. 273 -284; A. Bąçe, The castle of Paleokastra, *"lllr!a'* 2, 1981, pp. 165-235.

[3] *A. Bace,* The castle of Paleokastra, pp. 209-2 10.

dei lavori nei periodi postcostantiniani (340-360/370) e valentiniano-teodosiani (360/370-412). [4]

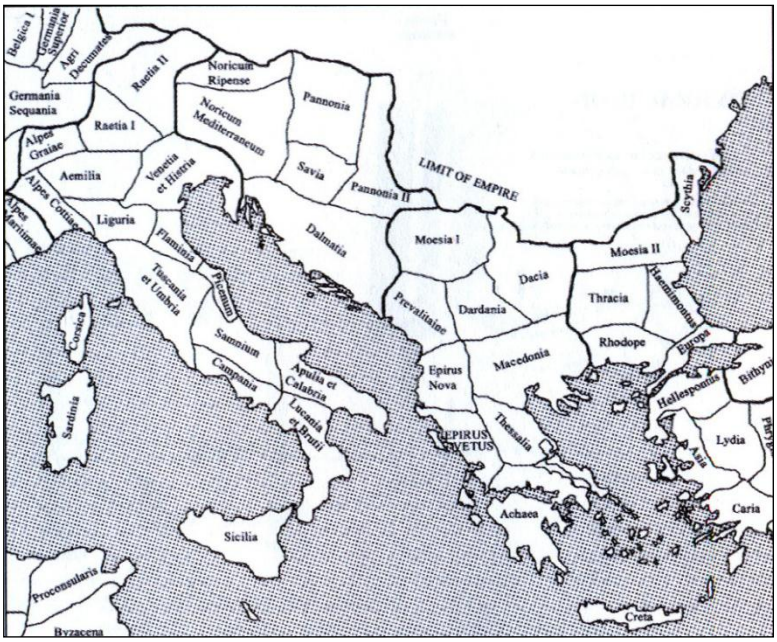


Figure 1. Le province di Diocleziano nei Balcani e in Italia (secondo A. H. M. Jones).

La regione conoscerà un ulteriore svlluppo solo sotto il dominio degli imperatori bizantini, da Anastaslo I (491-518) [5]

[4] *J. Davis - A. Hot! - I. Pojani - Sh. R.* Stocker et al., The Durrës Regional Archaeological Project, Archaeological survey in the territory of Epidamnus/Dyrrachium in Albania, *"Hesper!a'* 2003, 72, 1, p. 72; K. Lako, Qyteti dhe peshkopata e Anchiasmosit (Sarandes) në krishterimin e hershem, in *"2000 vjet art dhe kulture k!shtare në Shq!per!" (Aktet e Simpoziumit nderkombetar*, Tirana, 16-18 nentor 2000), Tirana 2003, pp.42-44,50, fig.1.
[5] *A. Hoti,* Des données archeologiques sur le christianisme ancien a Dyrrhachium (IV-VII siecles), *"lllria",* 1-2, 1996, pp. 173-181.

fino alla fine dell'epoca di Giustiniano I (527-565) [6], periodo caratterizzato da grandi investimenti. Riferendosi a Procoplo, in tutte e quattro le province illiriche Dardania, Praevalitana e i due Epiri sotto I'imperatore Giustiniano I (527-565) furono restaurate o costruite ex novo 186 fortificazioni. [7]

A differenza dei castra romani, le città bizantine dell'llliri-co sudoccidentale (Dyrrhachion, Byllis, Pulcheriopolis, Auona, Amantia, Lyhnid, ecc.) [8] sono di dimensioni più grandi da 10 fino a 110 ettari. Prevale il tipo di fortezza a struttura sparsa, la cui pianimetria segue la forma trapezoidale, quadrangolare o triangolare irregolare. Spicca, tra le altre, Ia fortezza di Dyrra-chion situata su una superficie relativamente grande (110 ettari) [9] (fig. 2). La prima fase di costruzione delle cinte, fatte di mattoni, coincide spesso con I'epoca dell'imperatore Anastasio I (491-518) [10]

Gli scavi archeologici in alcune delle citta della regione, come Justiniana Prima, Paleocastro, ecc., oltre agli edifici di culto, hanno messo in luce le costruzioni dei principia. [11] Negli ultimi anni è stata localizzata a Dyrrachion anche l'ubicazione

[6] *S. Anamali,* L'epoque de Justinien en Albanie ala lumiére des données do l'archéologie, *"lllria'* 1-2, pp. 5-22.
[7] *Procop.,* De Aedificiis IV 4.
[8] A. Hoti, Aspekte te perhapjes se krishterimit te hershem në provincen e Epirit te Ri, in "2000 vjet art dhe kulture k!shtare në Shqiperi" (Aktet e S!mpoz!um!t nderkombetar T!rana 16-18 nentor 2000), Tirana 2003, pp. 23-24.
[9] *A. Hoti,* Aspekte. . ., pp. 23-24.
[10] A. Gutteridge – A. Hoti – H. Hurst, The walled town of Dyrrachium (Durrës); settlement and dynamics, "Journal of Roman Archaeology", 14, (2001), pp. 390-410.
[11] *N. Duval,* L'urbanisme de Caridn Grad. Une ville artificielle et ses bati-ments d'apparat: une specificité locale ou une étape decisive dans la typologie des principia militaires? *"Antiqu!te tardive*", IV 1996, pp. 323-339; A. Bqçe, The castle of Paleokastra, pp. 209-211.

del praetorium. [12] Nel frattempo sono ancora in corso gil scavi për la scoperta del Macellum bizantlno[13] (figg. 3-4).

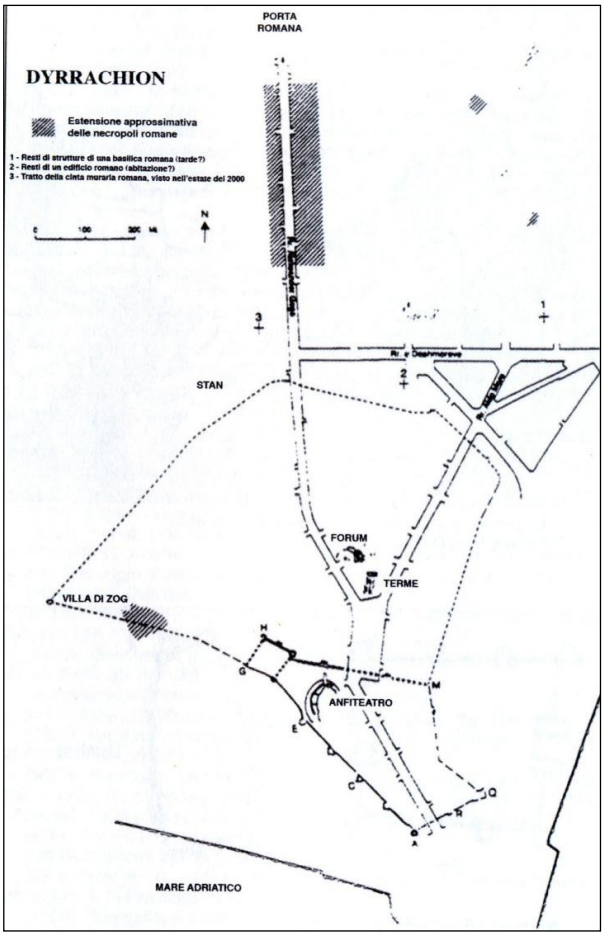


Figure 2. Pianta di Dyrrachium tardoantica. (Secondo JRA 14/2001)

[12] Gj. Karaiskaj, Kalaja e Durresit në mesjete, "Monumentet", p. 19.
[13] *A. Hoti,* The archaeological excavations of the year 1989 in the city of Durrës, *"Iliria", 2, 1989, pp. 293-294.*

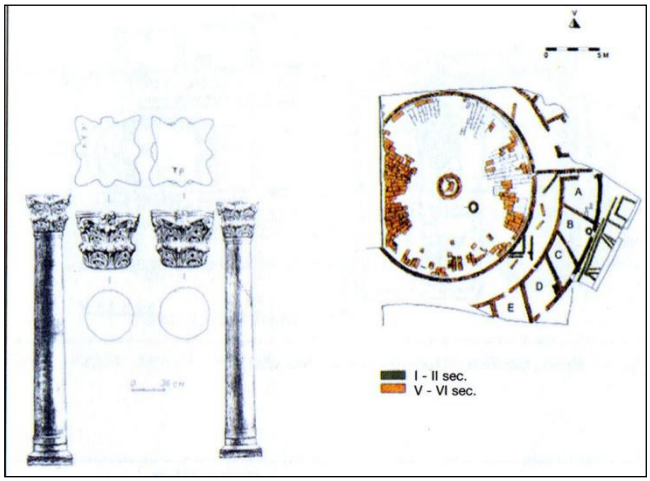


Figure 3. Pianta dell'area del Macellum e veduta dei capitelli e delle colonne, Dyrrachium. (Preparato da P. Naipi-M. Dajlani)

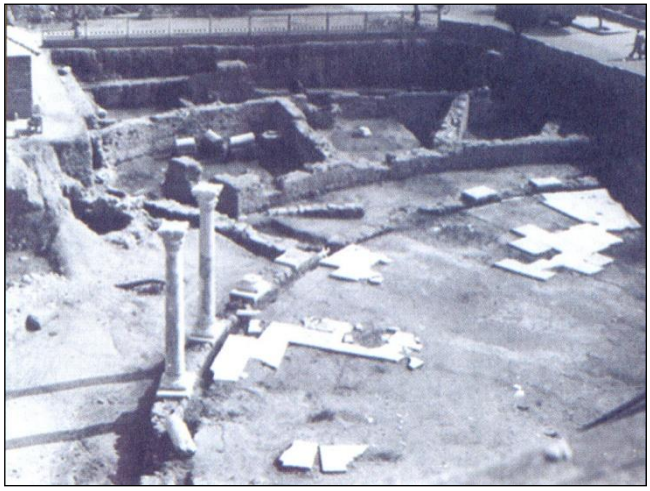


Figure 4. Veduta del Macellum di Dyrrachium, V sec. (Foto: A. Hoti)

Durante gil anni 500-560 nelle città sedi vescovili, ma anche in molti centri rurali, vediamo Ia nascita di decine di edifici di culto paleocristiano[14]

La maggior pafle delle chiese è stata scoperta all'interno delle cinte (Arapaj, Scampis, Byllis, Lin, Amantia, Antigoneia, Butrinto). Sono state identificate anche delle basiliche extra-urbane (a Lissus, Scampis, Amantia, ecc.) [15]



Figure 5. Capitello di Durrës. (Foto A.Hoti)

All'interno degli edifici di culto si trova una ricca decorazione scultorea di tipo architettonico (capiteili di van tipi: coninzio, composito, a protomi di animali, fronde al vento, imposte di capitelli, fregi, cancelli, ecc.) [16] (figg. 5-6).

[14] A. Hoti, Aspekte. . ., p. 24.
[15] *G. Hoxha,* Scodra dhe Prevalis në antikitetin e vone, *Shkoder 2003, p. 256, tav. LI, 1; A. Meksi, N.* Ceka, (La basilique paleochrétienne a Tepe/ Elbasan), *"Buletin Arkeologjik"* 3, Tirana 1971, pp. 184-188; S. Anamali, Amantia (La ville illyrienne d'Amantia), *"ll!ria",* 2, 1972, pp. 90, tav. XII.
[16] *A. Hoti,* La plastique architectonique decorative a Durrës durant Ia période paleochrétienne, *"Iliria",* 1-2, 1997, pp. 325-347.

I mosaici scoperti nelle chiese e nelle basiliche paleocristiane (Dyrrachion, Arapaj, Byllis, Lin, Korçe, Tirana e altrove) rappresentano scene ed embiemi decorati con motivi liturgici (eucaristia) [17]. Nella maggior parte dei casi i motivi sono armonizzati con figure antropomorfe, zoomorfe (pesci, agnelli uccelli, granchi ecc.), floreali, geometriche, ecc.

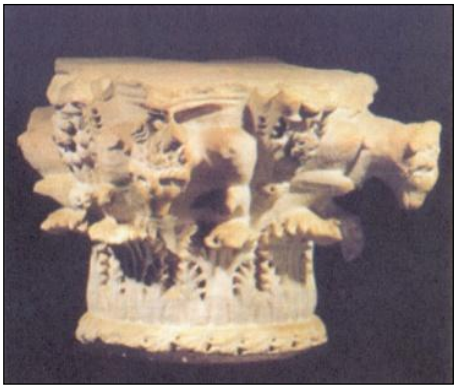


Figure 6. Capitello di Durrës

Nella basilica di Arapaj (nelle vicinanze di Dyrrachion), simile a quelle di Dodona e di Paramythis (Epirus Vetus), e stato scoperto un mosaico di contenuto bucolico e pastorale[18]. Attira l'attenzione, inoitre, il mosaico della basilica di Mesaplik, dove spicca il ritratto di un uomo con il copricapo e l'iscrizione "Aparkeas" (vento del nord) [19] (fig. 7).

[17] *S. Anamali, S. Adhami,* Mosaiques de l'Albanie, Tirana 1974, pp. 13- 14; 44-63.
[18] *S. Hidri,* Fouilles archeologiques 1980-1982 dans Ia basilique d'Arapaj, *"Il!r!a'* 1983, 1, pp. 233-240; Archaeological material from the basilica of Arapaj, *"Illria",* 1-2, 1991, pp. 203-229.
[19] *D. Komata,* La basilique paleochrétienne de Mesaplik, *"Il!ria"* 1, 1984, pp. 195-196.

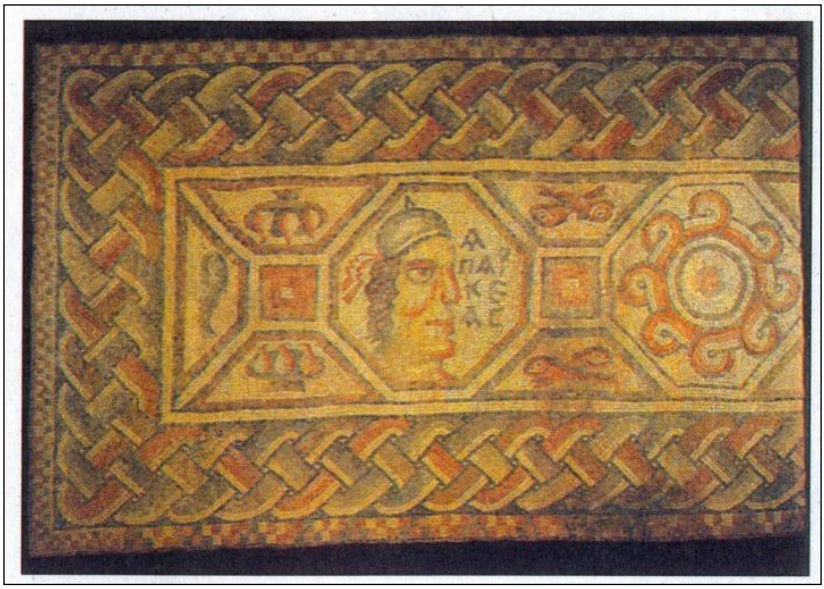


Figure 7. Mosaico del V-VI secolo a Mesaplik (secondo Damian Komata)

Per Ia realizzazione dei mosaici, oltre all'lnfluenza della scuola di Nikopoje, non e da escludere, nella regione dell'Epirus Nova, l'attivita di mosaicisti di "ateliers" mobili. [20]

Gli scavi archeologici effettuati nelle città di Dyrrachion, Scampis, Albanopolis ecc., e nei centri rurali (di Mali Robit, Rubik, Fushe Qerret, Luz i Vogel, Ad Quintum, ecc.) hanno rivelato, a partire dalla fine del IV secolo d. C. in poi, la cristianizzazione graduale delle necropoli pagane. [21]

Nella fase costantiniana e postcostantiniana (313/340-360/370) il tipo di tomba paleocristiana più, frequente è la camera

[20] *5. Anamali,* L'epoque. . ., pp. 20-21.
[21] *A. Hoti,* Aspekte…., p. 25.

funeraria le cui pareti interne presentano affreschi con il simbolo del cristogramma[22]

Dopo l'anno 400 notiamo l'utilizzo dei sarcofagi decorati con simboli cristiani (tardo periodo paleocristiano) alcuni dei quali anche con iscrizioni in greco. Nelle necropoli cristiane del sec. V-VII oltre alle tombe semplici si trovano di frequente tombe coperte con tegole messe a forma di tetto a due spioventi (fig. 8). La disposizione del corredo, assieme alla persona defunta, rimane un rito a diffusione Iimitata. [23]

Tra i diversi reperti, attira particolarmente l'attenzione il significato liturgico di alcuni oggetti, quali fibule cruciformi (fine sec. III - inizio sec. IV), lampade in terracotta decorate con il simbolo del cristogramma (sec. IV), fermagli, pendagli, fibbie a forma di croce o di cristogramma (sec. V-VII), fibbie circolari con motivi eucaristici (fine sec. VI - inizio sec. VII), anelli, ecc. [24]

Gli scavi archeologici hanno confermato la notevole crescita della produzione locale di artigianato nella regione dell' Illirico sudoccidentale dall'inizio del secolo VI in poi. In alcune città (come a Dyrrachion, Scodra, Lis, anche a Justiniana Prima), esistono prove che confermano Ia produzione di attrezzi di lavoro, armi, decorazioni militari, ornamenti, ecc. [25] Una parte di questi reperti, scoperti nell'area commerciale del Macellum di Dyrrachion, sembra sia frutto del lavoro degli artigiani della città. [26]

---

[22] *A. Hoti,* Two tombs of Late Antiquity in Durrës, *"Iliria"* 1, 1988, pp. 223-224.
[23] *A. Hoti,* Aspekte. . ., p. 25.
[24] L'arte albanese nei secoli, Roma 1985, nr 292, 296, 369-3 73, 376- 378, 383, 385-386, 394-395, 411-412.
[25] *F Prendi* Une necropole de a civilization albanaise a Lezha, *"Iiiria"* 9-10, 1979-1 980, p. 146; N. Duval, L'urbanisme..., pp. 338-339.
[26] *A. Hoti, A* Des donnees. . ., pp. 176-177.



Figure 2. Dyrrachion, tombe alla cappucina, VI-VII sec.
(Foto: A. Hoti)

Per la produzione dei materiali di costruzione, a Dyrrachion, funzionava un'ergasteria [27] I monogrammi trovati su diversi mattoni (alcuni dei quali risalenti agli imperatori Anastasio I e Giustiniano I) e I simboli di contenuto cristiano (croci, rami di palma, motivi eucaristici, ecc.) testimoniano il ruolo della Chiesa in quanto defensor civitatis. [28] Anche I redpienti del secolo VII (brocche, boccali ecc., dipinte a strisce color marrone e rosso, con motivi lineari, a macchia, ecc.)

[27] . *Anamali,* Basse Antiquite et Haut Mogen Age dans es recherches albanaises, *"lliria'* 9-10, 1979-1980, pp. 15-16.
[28] *A. Hoi, - D.* Komatas, Monogramme, Symbole und lnschriften der Frühbyzantinischen Zeit in Albanien *in "8 lnternacionales Symposion fur Byzantinische Sigillographie"* (1. bis 4. Oktober 2003), Berlin 2003, pp. 21-22.

scoperte a Kroia, Lissus, ecc. appartengono alla produzione artigianale dei vasai di Dyrrachion. [29]

A differenza dalle altre zone della prefettura dell'Ilirico, la sua parte sudoccidentale rimane la regione meno colpita dalle migrazioni di altri popoli (Goti, Avari, Slavi, ecc.).

Ad eccezione delle invasioni di Ostrogoti, di Teodorico nell'Epiro Nuovo (479) e di Totila nell'Epiro Vecchio (551), le altre incursioni della sklavorum gens (negli anni 548, 591- 592) assunsero il carattere di piccoli gruppi transitori, che non riuscirono mai a creare delle colonie. Solo la città di Lissus venne occupata për un breve periodo di tempo da un ramo di Sklaveniai; nel frattempo le sedi episcopali vicine, Scodra, Dioclea, Dyrrachion, non furono compromesse da questa invasione. [30]

L'insicurezza, presente sulla via Egnatia durante la migrazione dei popoli, comportó un notevole aumento del traffico marittimo. Nel far fronte al nuovo flusso della circolazione delle merci, i più favoriti furono i porti della costa adriaticolonica: Dyrrachion, Olcinium, Aulona, Onchiamos, ecc.

Gil oggetti, provenienti dai centri di produzione e di commercio del Mediterraneo, scoperti nelle città dell'Illirico sudoccidentale, possono essere considerati për più motivi:

1. Opere di scultura decorativa architettonica paleocristiana ordinate dagli "ateilers" di Egeo (Proconneso e Thasos). Ormai è un fatto noto, salvo casi particolari (nelle città di Byllis, Scampis ecc.), che tutte le chiese e le basiliche paleo-cristiane della regione come di tutto il mondo bizantino o sono state

[29] *A. Hoti,* Some features of the early medieval pottery in Albania (7-11 centuries), *"VII" Congres International sur Ia Ceramique Medievale en Mediterranee",* (Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999), Athenes 2003, pp. 237-240.

[30] *Malchi,* Byzantiaca *18, p. 413;* Greg. Magn., Epist., *1132; A. Anamali,* The Illyrians and the Albanians, *"Iliria",* 1, 1990, pp. 14-15.

costruite secondo i progetti tipo, facendo uso degli elementi di piastica architettonica importati direttamente dagli "ateliers" del Proconneso (a Dyrrachion, Gjuricaj, Lissus, ecc.) e di Thasos (Kossovo), oppure questi elementi sono stati riprodotti secondo i modelli di quest'ultimi, sfruttando la pietra delle cave della regione (Acroceraunia, Byllis, Scampis ecc.)[31].

2. Anfore di origine orientale e di origine occidentale, l'anfora di Samos, come quella lusitana, pugliese, ecc., alcune delle quali erano ancora in circolazione fino aiia prima metà del secolo VII. [32]

Alla ceramica egea appartengono le lucerne in ceramica comune di Taso, Focea, ecc., una quantità di vasellame di terra sigillata del tipo "Grise" (della seconda meta del IV sec. - inizio V sec.), [33] ecc.

3. Manufatti di oreficeria bizantina costituita da ornamenti, orecchini, pendagli, fibbie, guarnizioni di cintura, ecc., (Figure 9-11) che circolavano nei mercati del Mediterraneo orientale attraverso l'Egnatia e ie rotte marittime. [34]

[31] *A. Hoti* La plastique. . ., pp. 325-326.
[32] *A. Hoti - F. Metalla - F. Shehi,* Recentissimi scavi archeologici a Durazzo, *200 1-2003, "Antichita Altoadriatiche",* 58, pp. 401-435, tavv. III-V.
[33] P. Damko, The black-gray pottery in Zaradishtë, *"Iliria'* 1-2, 1992, pp. 313-318.
[34] *N. Ceka,* Fortifications tardives de Ia Basse Antiquite a proximité de a Via Egnatia, *"Monumentet",* 7-8, 1974, pp. 71-89. V Shtylla, Rruget dhe urat e vjetra në Shqiperi, Tirana 1997, pp. 26-27.



Figure 3. Kroya, orecchini, VII-VIII sec. (secondo S. Anamali)



Figure 4. Kroya, orecchini, VII-VIII sec. (secondo S. Anamali)

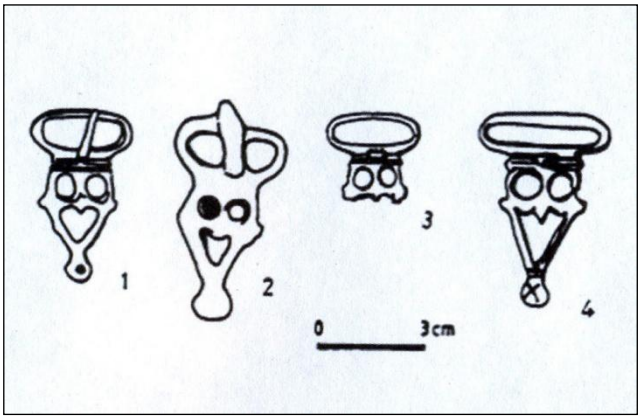


Figure 5. Fibbie di cintura, anni 640-680. (secondo E. Nallbani)

Un posto di rilievo nell'artigianato bizantino occupa un buon numero di vasi d'oro e d'argento rinvenuti nel tesoro del villaggio di Vrap (a 12 chiometri da Tirana). Assieme ai vasi ornati con motivi variopinti sono state scoperte fibbie di cintura datate tra il secolo VII e l'VIII. [35]

La presenza di alcune merci, a quanta pare italiche, conferma le relazioni con i centri al di là dell'Adriatico. Cosi, l'elmo del tipo Baldenheim (di origine ostrogota), a Justiniana Prima Herakleia Lynkestis, ecc., che si suppone essere stato prodotto a Ravenna. [36] Anche i vasi di vetro della penisola italica (Trosino, Nocera ecc.) nel secolo VIl-VII erano i preferiti nei mercati di Dyrrachion, Lissus, ecc. [37]

Nella tarda antichità le rotte marittime più battute erano quelle sugil itinerari Dyrrachion - Kerkyra - Patrasso - Corinto;

[35] C. *Balint,* Some Avar and Balkan Connections of the Vrap Treasure, *in "From Attila to Charlemagne",* New York 2000, pp. 180-187.
[36] *N. Duval,* L'urbanisme. . ., pp. 338-339.
[37] *F Prendi,* Une necropole. . ., p. 140.

Dyrrhachion - Brindisi - Otranto; Dyrrachion - Olcinium - Ravenna. [38]

Dopo la grande crisi, i dati archeologici parlano di una riduzione degli spazi urbani nelle città di Dyrrach ion, Scodra, Lissus e di un concentramento delle attività umane nelle parti fortificate delle colline. Simili cambiamenti dell'organizzazione territoriale sono stati constatati anche a Nicopolis e Dodona, oltre che a Dyrrachion, Lissus e Scodra. [39]

I dati archeologi evidenziano a Dyrrachion, come in tutte le altre città bizantine dell'Illirico sudoccidentale, uno sviluppo limitato delle attività edilizie, quasi irrilevanti se paragonate ai ritmi delle costruzioni precedenti, che non riusci a cambiare la fisionomia assunta dalla città nel periodo paleocristiano. La maggior parte delle costruzioni della tarda antichità continuò a funzionare anche agli inizi dell'alto medioevo. Le mura di cinta bizantine conservarono lo stesso aspetto. Erano in funzione, inoltre, altri complessi ed edifici come il foro, la cappella dell'anfiteatro e la chiesa di Sant'Anargyro, menzionata për l'ultima volta da una fonte storica dell'anno 714. [40]

Nel corso del VII secolo, nella citta di Dyrrachion, compare il tipo di fortezza come forma ridotta della pianimetria della città paleocristiana, dentro l'acropoli, fenomeno notato anche dall'altra parte dell'Adriatico in Italia (Aquileia, Venezia, ecc.), nel bacino dell'Egeo (Amphipolis, Chryssoupolls, ecc.) [41] e altrove.

---

[38] *V Shtylla,* Rruget. . ., pp. 19-28.

[39] *F Prendi* Une necropole..., pp. 144-46. *A. Hoti* Des données..., pp. 178-180; G. *Hoxha,* Scodra..., pp. 183-185; *W Bowden - R. Hodges - K. Lako,* The anglo-albanian project at Butrint, *"Iliria",* 1-2, 1998, p. 277.

[40] *A. Hoti,* Des données. . ., p. 178.

[41] *G. P Brog, olo - S. Gelichi,* La citta nell'alto medievo italiano, Roma 1997, pp. 121-125*; "Macedonia", Athens 1982,* pp. 261-262.

Le invasioni dei Goti e le ondate sporadiche degli Slavo-Avari non influenzarono il cambiamento delle strutture etnico-culturali delle province bizantine dell'Illirico sudoccidentale. Dagli atti dei concili ecumenici degli anni 680-681, 691-692, ma anche dalle scoperte archeologiche, è stato provato ormai che in questa regione sopravvissero alcuni centri episcopali della tarda antichita (Justiniana Prima, Scodra, Lissus, Kroia, Dyrrachion, Adrianopolis, Anchiasmos, Diaporit, ecc) [42] Nel frattempo altre sedi episcopali compaiono për la prima volta: Drishti Deja, Dibra Himara, Devolli, Kolonja, ecc. [43] .

Nelle difficili condizioni dell'inizio del VII secolo, in alcuni dei centri urbani (Byllis, Amantia, Antigoneia, ecc.), vennero constatati hiatus, comparsi improvvisamente alla fine del secolo VI, fenomeno che si è verificato anche nei porti dell'Adriatico occidentale. [44]

Nella nuova situazione venutasi a creare, la politica della coesistenza elaborata dall'imperatore Eraclio e, particolarmente, la concessione del diritto di autogoverno e di autonomia per alcune province, nonché la pace stipulata dall'imperatore Costantino IV con il regno dei Longobardi, nell'anno 680, tutte queste circostanze, [45] costituirono un fattore di incitamento për la riorganizzazione amministrativa nella regione dell'Illirico sudoccidentale.

A partire dat regno di Eraclio, lo spazio territoriale delle tre province bizantine (Praevalitana e i due Epiri) gradualmente prese forma di una zona cutturale suddivisa in tre gruppi: il

[42] W Bowden et. aL, The anglo..., p. 277; W Bowden, Epirus Vetus, London 2003, pp. 20 1-209.
[43] Historia e Popullit shqiptar, Tirana 2002, p. 203.
[44] *N.* Ceka, Fortifications tardives; V Shfylla. Rruge..., pp. 26-27.
[45] *W Treadgold,* A History of the Byzantine State and Society, Stanford, California, 1997*,* pp. 307-3 79.

gruppo di Koman, il gruppo di Dyrrachia e il gruppo meridionale. [46]

In tutti e tre i gruppi cutturali predomina la componente bizantina, mentre i nuovi elementi locali (Protoalbanesi) sono rappresentati da un numero limitato di oggetti che, tipologicamente, si riferiscono ai tipi conosciuti balcano-bizantini. Cosi la fibula con il piede ripiegato (datata al VI secolo), con pochi cambiamenti tipologici, rimase un ornamento preferito dagli artigiani locali anche nel corso del VII secolo. In questo piano culturale, qua e là, sono compresi solo alcuni oggetti cosiddetti avari (punte di frecce e qualche fibbia di cintura), [47] longobardi[48], ecc.

Nel corso del VII secolo Dyrrachion e la sua regione, denominata anche Dyrrachia, rimase il centro principale urbano e l'unica base militare sulla costa adriatica. La provincia di Dyrrachia (Dyrrachianensis provincia)[49], aveva sotto la sua giurisdizione un territorio dai confini determinati, për cui era possibite esercitare il proprio potere indipendentemente dal fatto che la popolazione locale protoalbanese si estendeva su una regione molto più vasta[50] (Figure 12).

La regione dell'Illirico sudoccidentale entrò nel medioevo con una comunità che, pur essendo di origine autoctona, aveva assunto una nuova fisionomia, distinguibile dalla procedente cultura antica di Illyrii proprie dicti[51] (degli Illiri veri). për tutto quel periodo, anzi, për altri tre futuri secoli, la regione

[46] *N. Bod, naku,* La civilisation du cimetiere haut-medieval albanais dans Ia vallée du cours superieur de Ia Vjosa, *"Iliria", 1, 1983,* pp. 241-250; *A. Anamali,* The lilyrians and the Albanians, *"lliria'* 1, 1990, pp. 2 1-25.
[47] *F Prendi,* Une necropole. . ., pp. 144-146.
[48] *W Bowden,* Epirus. . ., p. 199.
[49] *L. Thallbzy - K. JiriOek - M. Suflay,* Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis, *I, Vindobonae 1913, nr 51.*
[50] *W Treadgold,* A History. . ., pp. 368, 379.
[51] *M. Korkuti,* Parailiret, lliret, Arberit, Tirana 2003, p. 31.

conserverà e sarà chiamata ancora con il suo antico nome Illyricum (Illyricianensium regio). [52]

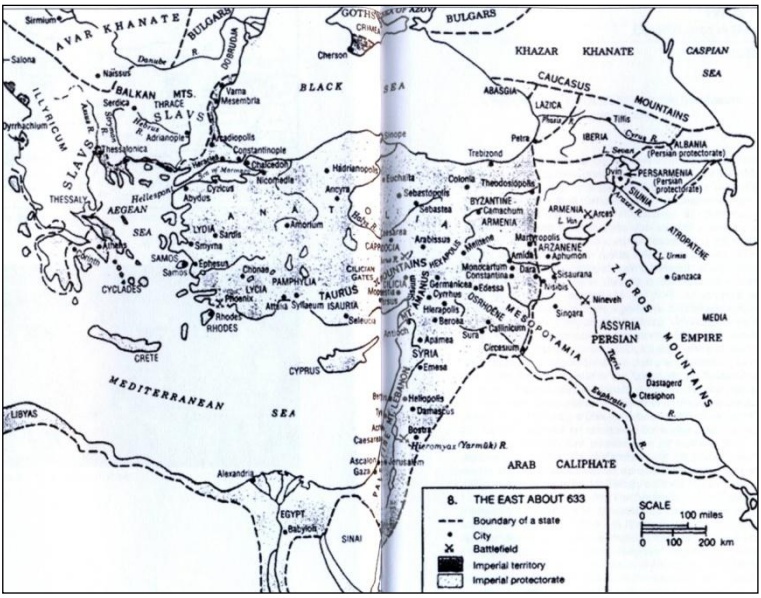


Figure 12. L'lmpero Bizantino nel VII sec. (secondo W. Treadgold)

Iliria Jugperëndimore në shek. IV-VI

(Përmbledhje)

Gjatë harkut kohor: shek. IV - fillimi i shek. VII, Dyrrahu vazhdonte të mbetej qyteti më i rëndësishëm në brigjet perëndimore të Gadishullit të Ballkanit, si kryeqendër e

[52] *L. Thallózy - K. Jiriaek - M. Suflay,* Acta et…., ibidem.

provincës "Epirus Nova", ku përfshiheshin krahinat nga lumi Drin (i Lezhës) deri tek Vjosa. (Fig. 1).

Periudha paleokristiane karakterizohet nga një shkëmbim intensiv i artikujve të artizanatit lokal bizantin, me importet orientale e perëndimore (gotë, etj.).

Në qytetet e provincave bizantine të Epirus Novas, Macedonia Prima e Secunda, Thessaly, Rhodope, etj., krahas të tjerave, është zbuluar një lëndë e pasur me plastikë arkitektonike dekorative e prodhuar me mermer të Prekonnesit dhe të Thasosit, materiale këto, që janë transportuar dendësisht nëpërmjet trasesë së Egnatias. Kështu në bazilikën B të Philippit janë përdorur elemente arkitektonike prej mermeri të Thasosit, ndërsa tek bazilikat e provincës Epirus Nova (Dyrrah, Scam-pis, etj.) ndeshen si materiale ndërtimi kolona e kapitele mermeri të importuara nga Prekonesi. (Fig. 5-6).

Gjatë antikitetit të vonë, Saloniku ishte punishtja kryesore e prerjes së monedhave bizantine ndërkohë që Dyrrhachioni, Stoboi, Heraklea, Lynkestis, Amphipolis, e qytete të tjerë konsideroheshin si qendra të mëdha tregtare përbri rrugës Egnatia. Në tregjet e tyre qarkullonin amforat orientale (LRA 1, 3, 4) amforat cisternë të Samosit, enë kuzhine (terrasigillata fokeane, enë të tipit Griss, etj.).

Ndër artikujt e importuar nga Egjeu dhe Azia e Vogël për në Itali, parapëlqeheshin verërat, produktet ushqimore tekstilet e mallra të tjerë.

Që nga mesi i shek. VI e në vazhdim vihet re një rritje në aktivitetet prodhuese të qytetit të Dyrrahut. Aty funksiononte një ergasteri për prodhimin e materialeve të ndërtimit, dhe së bashku me të, edhe një punishte e qeramikës së hollë. Monogramet e ndeshura në tulla (disa prej të cilëve i takojnë perandorëve Anastas I e JustininanI), si dhe simbolet me përmbajtje kristiane (kryqe, degë palme, elemente të eukaristisë, etj.)

hedhin dritë mbi markat e prodhimit dhe pasqyrimin e elementeve të liturgjisë Kristiane, në objekte të kategorive të ndryshme.

Objektet me prejardhje nga qendrat prodhuese dhe tregtare të Mesdheut, të zbuluara në kontektet stratigrafike të Macellumit, rrëzë kështjellës dhe në godina të tjera (Fig. 2), mund t'i qëmtosh në disa aspekte:

1. Në prodhimet e skulpturës dekorative arkitektonike paleokristiane, të porositura nga atelietë e Egjeut, të impor-tuara direkt nga atelietë e Prekonesios (ishull në Detin Mar-mara), si një kantier kryesor i perandorisë, mjaft i pasur me miniera mermeri. Pjesa dërrmuese e këtyre objekteve janë përdorur gjerësisht për ndërtimin e objekteve të kultit kristian, në ndërtimin e Maçelumit e në ngrehina të tjera.

2- Në amforat me prejardhje tipologjike mesdhetare lindore e më pak perëndimore të përfaqësuara nga: LRA 1-5, amfora e Samosit, spatheione, etj., disa prej te cilave kanë qenë në qarkullim deri në gjysmën e parë të shek. VII. Ky koleksion i pasur me tipe të ndryshme dëshmon për një tregti intensive të verës, vajit të ullirit dhe të artikujve të tjerë ushqimorë.

3- Në prodhimet e argjendarisë bizantine të përbëra nga mjetet e liturgjisë kristiane (vëth, brosha, tokëza, etj.) (Fig. 9-11). që, pavarësisht nga supozimet për origjinën e tyre, edhe këto stoli të importuara nga tregjet e Mesdheut, nëpërmjet Egnatias dhe rrugëve detare, ishin mjaft të pëlqyera në tregjet e argjendarëve të Dyrrahut dhe qyteteve të tjera të Ballkanit.

Gjatë periudhës së antikitetit të vonë, linjat më të rrahura detare ishin itineraret: Kërkyra – Patras– Korinth – Dyrrah; Dyrrah – Brindisi -Otranto; Dyrrhachion – Olcinium - Salona. (Fig. 12).

VII

DURRËSI ANTIKO-MESJETAR DHE BREGDETET E TIJ. [1]

Durrësi, duke qenë vazhdimisht nyje e rrugëve detare e tokësore, ka luajtur gjithnjë një rol të rëndësishëm gjeopolitik për lidhjet e rajonit të Adriatikut të Poshtëm me hapësirat e tjera ballkanike dhe europiane. Si i tillë, ai përket familjes së qyteteve të mëdhenj të Mesdheut antik dhe, për këtë arsye, Unesko e ka përfshirë Durrësin në panteonin e trashëgimisë botërore, duke e rradhitur ndër 100 qytetet e qytetërimit të lashtë Mesdhetar[2].

Deti dhe bregdeti kanë qenë realitete natyrore të përhershëm dhe gjithëherë, si një ***sui generis,*** ato kanë diktuar në zhvillimin historik të qytetit. Bregdetet e Adriatikut e të Jonit kanë qenë ujëdhesa takimesh dhe komunikimesh midis qytetesh, popujsh aq sa, tradicionalisht, në gojëtarinë e detarëve të vjetër, Adriatikun së bashku me Jonin e kanë quajtur me termin "kanall". Në imazhin e detarisë së lashtë mesdhetare Dyrrachiumi, jo rastërisht, përfshihet në hartën e Ptolemeut si një qytet port i rëndësishem mesdhetar[3]. (Fig. 1).

[1] Marrë nga: Hoti A. Durrësi antiko-mesjetar dhe bregdetet e tij, Sviluppo sostenibile për L'Albania Conferenza Internacionale Tirana 2006, Proceedings 2006, f. 43-45.

[2] A. HOTI La carta archeologica della citta di Durazzo e la pianificazione urbana, "Antichita Altoadriatiche", LV, 2004, f. 441. (cit. 8).

[3] A. HOTI, Durrësi – Epidamni – Dyrrahu, (Guidë) Tiranë 2003, f. 29, fig. 24.



Fig. 1. Harta e Ptolemeut, shek. II pas Kr.

Nga kërkimet e zhvilluar në territorin ku shtrihej Durrësi antik e mesjetar, është formuar një tabllo e pasur me site arkeologjike. Por, ndryshe nga hulumtimet e kryera në tokë, harta arkeologjike e bregdetit dhe e hapësirave detare të Durrësit ka mbetur më pak e studjuar.

Fillimet e traditës detare i ndeshin në vetë përmbajtjen e legjendës së themelimit të qytetit. Historiani grek i shekullit II para Kr., Apiani Alexandrini, shkruan se "… mbreti i këtij vendi Epidamnos ndërtoi pranë detit një qytet dhe e quajti sipas emrit të tij Epidamnos". Po sipas këtij autori "… nipi i mbretit Epidamnos, ndërtoi pranë qytetit një liman, që i dha emrin e tij Dyrrhachion" (*Bella Civila II, 39*) Edhe toponimet: **Melissa** (në bregun e Currilave), **Pali** (në Bishtin e Pallës), **Carine** (emri i doganës bullgare në bregdetin e Spillesë), janë shprehje të një tradite gojore të detarisë, e mbajtur gjallë deri në ditët e sotme.

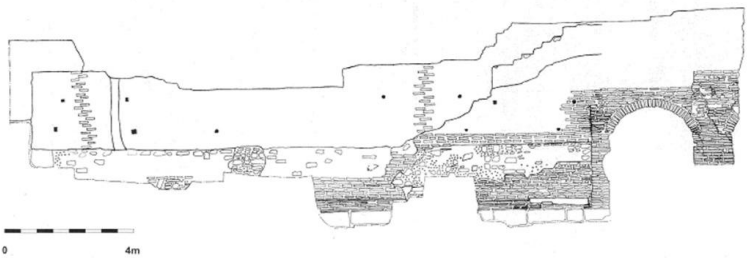


Fig. 2. Bastioni juglindor me portën e tij. (Skicë sipas A. GUTTERIDGE- H. H. HURST - A. HOTI, shih: cit. 4).

Hulumtimet e bëra përgjatë bregdetit dhe në funddetin kanë konstatuar gjurmë të strukturave portuale në hyrjen juglindore të kështjellës (një segment i kalatës antike dhe mesjetare) [4], (Fig. 2) dhe herë pas here janë sjellë si gjetje rasti: am-

4 A. GUTTERIDGE- H. H. HURST-A. HOTI The walled Town of Dyrrhachium (Durres): settlement and dynamics, "Journal of Roman Archaeology", 14, 2001, f. 408-409.

fora të tipeve të ndryshme, me shumë gjasa, të mbledhura midis relikeve të anijeve të mbytura.

Durrësi mund të krahasohet me qytet-portet e Mesdheut antik e mesjetar. Historia e tij zë fill pak më shumë se 2 600 vjet më parë, kur në vitin 627 p.e.sonë, një valë kolonësh grekë kryen aktin historik, duke themeluar koloninë e parë helene në brigjet e Adriatikut[5].

Gërmimet arkeologjike kanë dëshmuar se qysh gjatë periudhës parakoloniale në bregdetin e Durrësit ka patur një emporium i cili shërbente për të zhvilluar marrëdhënie tregtare me banorët e prapatokës ilire. Por shpejt kolonistët grekë i dhanë skelës pamjen e një porti detar. Më vonë romakët e shndërruan atë në portin më të madh tregetar dhe ushtarak, duke ngritur aty dhe një kantier për ndërtim anijesh. [6]

Via Egnatia, si vazhdim i rrugës antike Apia në Itali, ishte rruga më e rëndësishme që lidhte bregdetin e Italise së Jugut me lindjen. Ajo filloi të ndërtohej midis viteve 146-120 para Krishtit duke patur si bazë nisjeje Brindizin. Më pas, sipas Polibius, nga Dyrrachium dhe Apollonia deri në Selanik trasea e saj ishte e gjatë 267 milje (*395 km).* Gjatë shek. I pas Kr. traseja rrugore u zgjat deri në Bizant. (Constandinopolis) [7]

Sic del dhe nga vepra "Maenechmi" e Plautit (254-184 para Kr.), Dyrrhachiumi ishte një qytet tipik i kulturës antike dhe mjaft i njohur në botën Mesdhetare. Jo rastësisht Gai Valer

5 A. HOTI, Durrësi. . . f. 7.

6 A. HOTI, Durrësi. . . f. 60.

7A. HOTI –D. KOMATA. Trade relations between the ancient towns of Albania and the Aegeus region during the IV-VII centuries, "Η ΚΑΒΑΛΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ" (20-23 Σεπτεμβρίου 2001), Καβαλα 2004, f. 181-183.

Catulli (84-54 para Kr) e cilësonte qytetin si "Tavernë e Adriatikut" (Tavernoi Adria) [8].

Gjatë luftës civile romake, rrethinat e Dyrrhachionit u bënë arenë e përleshjeve ushtarake mes trupave të Çezarit dhe përkrahësve të Pompeit. Qyteti përkrahu Pompein, duke i vënë në dispozicion portin për strehimin e flotës së tij detare. Me ardhjen në pushtet të Octavian Augustus, Dyrrachiumi u shpall koloni romake (Colonia Julia Augustae, Colonia Julia Veneria etj.). Qyteti kishte lidhje të gjëra ekonomiko-tregtare me qen-drat kryesore ekonomike të pellgut adriatiko-mesdhetar dhe sidomos me rajonet e gadishullit Apenin[9]



Fig. 3. Panorama e Gjirit të Durrësit (Heuzey & Daumet, 1876).

Gjatë periudhës bizantine Dyrrhachion vazhdonte të mbetej qyteti më i rëndësishëm në brigjet perëndimore të Gadishullit të Ballkanit. Ai ishte kryeqendra e provincës "Epirus Nova" ku përfshiheshin krahinat e Shqipërisë së sotme qendrore e jugore nga lumi Mat deri tek lumi Vjosa[10].

Mjaft novela bizantine të kësaj kohe, e veçanërisht ato të shek. VIII-IX, bëjnë fjalë shprehimisht për Arhondinë e Durrësit, si qarku më i madh e më i rëndësishëm ndër brezat breg-

8 A. HOTI, Durrësi. . . f. 24.

9 A. HOTI, Durrësi. . . f. 27-28.

9 A. Hoti 'L'Illyricum Sudoccindentale durante IV-VII secolo', in Gli Illiri e l'Italia, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Treviso, 16 ottobre 2004, Treviso 2005, 53-57.

detare të Adriatikut lindor. Durrësi me skelën e tij njihej gjatë kësaj periudhe, si baza më e madhe e flotës ushtarake bizantine dhe arhondi (sundimtari) kishte në kontroll të gjithë komandantët e kësaj flote[11].

Gjatë shekujve XVI-XVII Durrësi u përfshi në njësitë administrative-ushtarake otomane, në kuadrin e sanxhaqeve dhe kazave. Vetëm në shek. XVII qyteti filloi ta rimarrë veten duke u bërë qendër e tregtisë tranzite dhe skela kryesore e Shqipërisë së mesme. Në fund të shek. XVIII Franca, Venediku, Hollanda, Raguza e më vonë Austria, kishin ngritur këtu konsullatat e tyre. [12] (Fig. 3)

Në fillim të shek. XX porti i Durrësit ishte shndrruar në një skelë të vogël e megjithatë aty ankoroheshin anije të flotës tregtare ulqinake, malazeze, ato të shoqërisë austriake "Llojd", të shoqërive italiane "Adria" dhe "Puglia", anije greko-turke (Mac-Dovell), anije angleze etj. Në atë kohë porti mbante lidhje të rregullta me Brindizin, Barin, Venedikun, Fiumen, Triesten, Patran etj.

Gjatë monarkisë shqiptare u ndërtua kalata e portit, 55m e gjatë e cila u hodh në erë nga ushtria gjermane më 1944. Pas luftës së dytë botërore porti u rindërtua plotësisht si dhe u ngrit kantieri detar.

Bibliografia:

Ceka 1989 – N. Ceka, Site: Apollonia, Dyrrachion (Albanie), 100 Sites historiques d'interet commun Mediterraneen, Actes Premiere Recontre internationale des responsables des sites historiques d'interet commun Mediterraneen, Tom 2, Marseille, pp. 72-73.

11 A. HOTI, . Durrësi. . f. 36-37.

12 A. HOTI, . Durrësi. . f. 38-39.

Davis et al. 2001 – J. Davis, I. Pojani, Sh. R. Stoker, A. Wolpert, The Durrës Regional Archaeological Project, Hesperia, vol. 72, 1, Athens, pp. 41-119.

Gutteridge et al. 2001 – A. Gutteridge, A. Hoti, H. Hurst, The walled toën of Dyrrachium (Durrës): settlemend and dynamics, Journal of Roman Archaeology, 14, pp. 390-410.

Hidri 1986 – H. Hidri, The ancient necropolis of Dyrrhachion, Iliria, 2, pp. 99-113.

Hoti 1989 – A. Hoti, The archaeological excavations of the year 1989 in the city of Durrës, Iliria 2, pp. 293-294.

Hoti 2003 – A. Hoti, Il patrimonio Archeologico del museo e della citta di Durazzo, Antichita Altoadriatiche, LIII, pp. 129-146.

Miraj 1994 – L. Miraj, Termat e Dyrrahut, Iliria, 1, pp. 207-224.

Myrto 1998 – H. Myrto, Albania Archeologica (Bibliografia sistematica dei centri antichi), Bari.

Papajani-Topi 1985 – L. Papajani, M. Topi, Bibliografi e monumenteve te arkitektures dhe te artit (1944-1984), Tirane.

Regolamento 1989 – Regolamento e amministrazione del sottosuolo della citta di Durazzo e dei monumenti (Regolamento dell'Istituto dei Monumenti di Cultura), articolo1-15.

Santoro 2003 – S. Santoro, Lo stato degli studi sull'urbanistica di Epidamnos-Dyrrhachium, Antichita Altoadriatiche, LIII, pp. 149-208.

Tartari 1991 – F. Tartari, Practices and types of graves from the graved and of Dyrrah in the 1st-4th cent. A. D., Iliria, 1, pp. 187-200.

Toçi 1971 – V. Toçi, L amphiteatre de Dyrrah, Monumentet, 2, pp. 37-42.

Ancient and Medieval Durrës and Its Coasts (Abstract)

Seamanship is one the most ancient traditions of the city. Initially, there was an emporium (a commercial centre) in Durrës that served to develop trade relations with the inhabitants of the hinterland.

But the Greek colonists soon turned the pier into a large-scale naval port. Later, the Romans transformed it into the most well-known commercial and military port of the Adriatic and they even built their ships, there.

Since those times, the port and the shipyard either shrunk or grew but they kept functioning through the centuries. At the beginning of the 20th Century, the port was reduced to a small pier and it served as the dock of Ulqin and Montenegrin ships, those of the Austrian company "Lloyd", the Italian "Adria" and "Puglia" companies, Greco-Turkish ships (Mac-Dovell) and British vessels.

In those times, Durrës kept regular ties with the ports of Brindisi, Bari, Venice, Fiume, Trieste and Patras, among others. The government of King Zog built a 55 metre long pier but it was blown up by the German army in 1944.

The port was rebuilt from scratch and the shipyard was established World War II.

VIII

ASPEKTE TË KULTURËS HIGJENO-SANITARE NË DYRRACHIUMIN ANTIK[1].

Nga studimet e kryera në vendin tonë, ende nuk është bërë ndonjë përpjekje për të shqyrtuar, qoftë edhe pjesërisht, tematikat higjeno-sanitare të antikitetit.

Duke plotësuar sado pak këtë mangësi, bazuar në rezultate të kërkimëve arkeologjike në Durrës, po paraqes disa nga aspektet të kulturës higjeno-sanitare në Dyrrachiumin antik.

Një qytet si Dyrrahu antik mund të hulumtohet nga këndvështrime të ndryshme: mund të vlerësohen pozicioni i tij strategjik, monumentet, mënyra e jetesës, ekonomia, arti, e të tjera, por, nëse dikush dëshiron të kuptojë natyrën e vërtetë të zhvillimit të këtij qyteti, duhet të njohë edhe kulturën e tij higjeno - sanitare.

Higjena e pastërtia ishin tejet të rëndësishëme për mjedisin dhe ruajtjen e shëndetit. Kjo duket qartë në fjalët e Ciceronit, i cili, përpara se të vinte në Dyrrachium, (prill, viti 57 p.e.s.), për të kaluar pushimet, e cilëson atë, si një vend ku mund të gjesh strehë, një qytet të lirë dhe të mrekullueshëm ("ad mirabilis") (Cicero, "Ad Fam.", XIV, 7; XIV 3, 4; "Ad Attic.", III 22, 4; Deniaux, E. 1988). Madje, edhe autori tjetër antik, Catuli, e quante Dyrrachiumin "Taverna e Adriatikut" (Catullus, C. Valerio, "Carmina", 36, 15).

[1] Marrë nga Hoti A. - The Hygiene and Sanitary Aspects in Antique Dyrrachium, "Interdisplinary Journal of Research and Development", Vol (II), No. 2, 2015) pp. 6770. ISSN: 2313-058X.

Komuniteti i Dyrrahut, si gjatë kohës së protektoratit (228 – 30 p. e. s.), ashtu edhe gjatë periudhës së kolonisë (30 p. e. s. – 286 e. s.), i shihte termat(banjot publike), ujësjellësin dhe sistemet e kanalizimeve, jo thjesht si vepra hidrosanitare, por edhe si një resurs për jetën e përditshme dhe për të ardhmen e qytetit.

Që nga viti 31 p.e.s., me vendosjen e regjimit të kolonisë nga perandori Oktavian Augusti, qyteti iu nënshtrua principeve të organizimit romak (Deniaux, E. 2012).

Dyrrachiumi ishte një nga qytetet e para ku u vendosën kolonët italikë të familjes Aemilia. Pas vitit 30 p.e.s., në burimet historike, kolonia e Dyrrachiumit përmendet në dokumente të shumta me emërtime të tilla si: "Colonia Julia Augusta", "Colonia Julia Veneria" dhe "Colonia Julia Augusta Veneria Dyrrachinorum" (Shpuza, S. 2014).

Dyrrachiumi shquhej si kolonia ku parimet romake të ndërtimit u zbatuan për herë të parë në Ballkanin Perëndimor, duke transformuar jetën e qytetarëve, përmes futjes së stilit të jetesës romake përdorimit të banjove termale, ujësjellësve dhe përmisimit të shërbimeve të tjera higjeno-sanitare.

Në veprën e Plautit, "Menaechmi", lexojmë se "qyteti karakterizohej nga një kulturë universale romake", duke qenë kështu pjesë e familjes së madhe mesdhetare (Hoti, A. 2006: 22).

Qyteti përjetoi një epokë të artë, sidomos përgjatë dinastisë së Antoninëve (shek. II pas Kr.), kur u ndërtuan disa objekte: si amfiteatri, biblioteka, termat publike, ujësjellësi dhe një sërë vilash luksoze (Santoro, S. 2003).

Gërmimet arkeologjike të kryera në dekadat e fundit, kanë kanë nxjerrë në dritë disa rrënoja të termave dhe të impianteve sanitare.

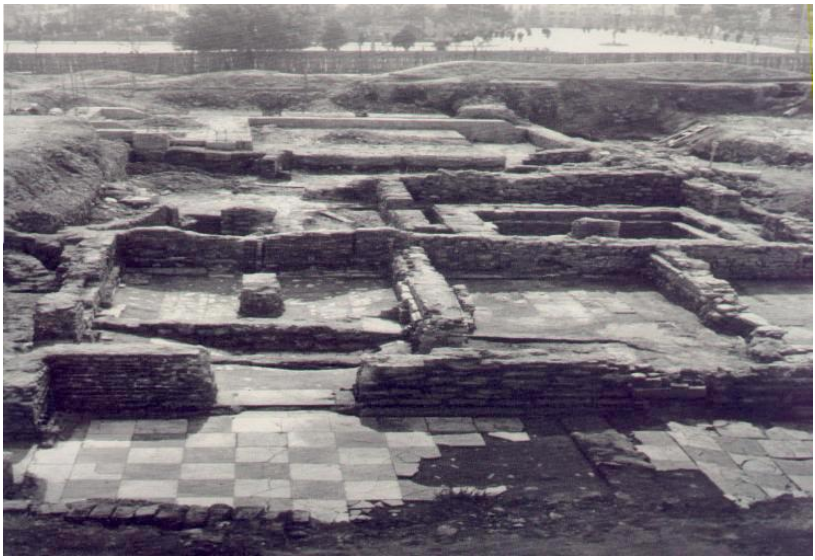


Fig. 1. Termat, shek II mbas Kr. (Foto nga V. Toçi)

Termat Publike (Fig. 1), ndërtuar në shek. II pas Kr., gjenden nën themelet e teatrit aktual të qytetit. Ndër mjediset e tyre, të ruajtura mirë janë: "Caldariumi" me përmasa 13x8 m, "Tepidariumi", i shtruar me mermer të zi e të bardhë, pishina dhe "apodyteriumi". (Miraj, L. 1994).

Terma private (Lagjja nr. 11), e zbuluan më 2002, ku strukturat ("Apodyterium", "Frigidarium", "Tepidarium", "Caldarium" etj. me gjatësi 20 m dhe gjerësi 8 m) ruheshin gjithashtu në gjendje të mirë (Hoti, A. et al. 2004). Në pjesën lindore, termat ishin të pajisura me tri "praefurnia" dhe një furrë, e cila furnizonte sistemin e ngrohjes.

Ujësjellësi përbën veprën më të madhe hidroteknike të periudhës romake të zbuluar në Shqipëri. Ai merrte ujë nga lumi Erzen, 15 km larg Dyrrachiuit. Në zonat e ulëta kishte harqe me diametër 3,90 m, ndërsa kanali kalonte në shpatin e kodrës së Arapajt përmes një tuneli 2600 metra të gjatë Kur arrinte në

fushë, në hyrje të qytetit, uji shpërndahej në një rrjet tubacionesh plumbi. Emri i perandorit Hadrian është stamposur në disa prej tubacioneve të ujësjellësit (Miraj, F., Myrto, H. 1982).

Segment i një kanali antik (Lagjja nr. 11), është zbulur në thellësi prej 3, 90 m, Kanali, me gjatësi 4,90 m, gjerësi 1,57 m dhe lartësi të brendshme 1, 13 m, ë shtë ndërtuar me tulla me përmasa 29x37x4,7 cm dhe llaç të fortë (Tartari, F. 1981).

Gjatë gërmimeve arkeologjike, krahas rrënojave, janë zbuluar shumë artefakte, si vepra arti, pajisje me forma të veçanta, instrumente medicinale, që hedhin dritë mbi aspektet e zhvillimit të mjekësisë të kësaj periudhe.

Përhapja e kultit të Asklepit, në koloninë e Dyrrachiumit, pati një ndikim të veçantë, jo vetëm në ndërtimin e Tempullit të kësaj hyjnie, por edhe në vepra të tjera si ujësjellësit, banjot publike, sistemet e kanalizimeve etj. Arkitektura, skulptura dhe artizanati u zhvilluan paralelisht si një frymëzim dhe përkushtim për kultin e perendisë së mjekësisë.

Gjatë dy shekujve të parë mbas Kr., u krijuan vepra arti kushtuar adhurimit të Asklepit. Për kryerjen e riteve të adhurimit përdoreshin edhe objekte me karakter apotropeik (mbrojtës), si ato që lidheshin me magjitë, syrin e keq, parashikimin e së ardhmes etj.

Herma e Asklepit (Fig. 2), me lartësi 37 cm, gjetur në Durrës, është punuar në gur gëlqeror të bardhë. Busti i tij është realizuar në mënyrë të njëtrajtëshme dhe natyrale së bashku me bazamentin mbështetës. Një nga tiparet e skulpturës është mjekra e rrumbullakosur, një detaj i rëndësishëm i kësaj hyjnie. Në pjesën ballore të bazamentit është rë ravizuar një mbishkrim prej dy rreshtash në gjuhën greke: Ασκληπιός (Asklepios).



Fig. 2. Herme e Asklepit, shek II para Kr. (Foto nga A. Kavaja)

Në punishtet romake, përpunimi artistik i metalevee argjentaria, arriti nivele të larta mjeshtërie. Mes gjetjeve arkeologjike që tërheqin vëmendjen, dallohen disa ekzemplarë të vecantë. Një nga shembujt më të spikatur është një unazë me gemë, që paraqet Hygenë dhe Asklepin, të shoqëruar nga simbole të ndryshme të këtij kulti. (Fig. 3).

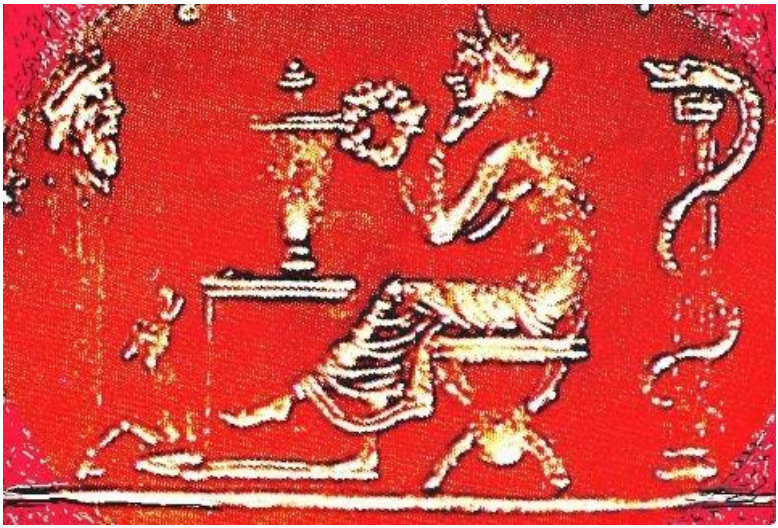


Fig. 3. Sfondi i Gemës së unazës prej ari, shek. III para Kr.
(Foto nga A. Kavaja)

Gema, e punuar imtësisht sipas teknikës së gliptikës, paraqet ambientin e brendshëm të tempullit të Asklepit. Në qendër të ambjentit ndodhet Hygea (e bija e Asklepit), perëndesha e shëndetit. Ajo është ulur në një poltron, mban në dorën e djathtë një kurorë, e pozicionuar përballë statujës së Asklepit. Tek figura e Asklepit, i cili qëndron ulur në mënyrë madhështore mbi një piedestal të lartë, bie në sy mjekra e tij karakteristike.

Përballë Hygesë gjendet një tavolinë e thjeshtë, mbi të cilën është vendosur një enë. Mes altarit të Asklepit dhe këmbës së tavolinës, është një qen, ndërsa pranë saj, ngrihet një skeptër, me një gjarpër i mbështjellë rreth tij.

Përmbajtja artistike e gemës dhe elementet të tij, si tavolina, gjarpëri dhe qeni, lidhen ngushtë me kultin romak të Asklepit.

Argjendarët e talentuar të punishteve të shek. I-II pas Kr., për nevojat e kirurgjisë dhe mjekësisë së përgjithshme, prodhuan edhe një sërë instrumentash të rëndësishme mjekësore. Në grupin e këtyre objekteve gjejmë: piskatore bronzi dhe sonda në formë gjethi, të cilat përdoreshin për futje nën lëkurë, duke lehtësuar prerjen me bisturi; shigjeta me majë, për të pastruar plagët e infektuara; lugë kockash për dozimin e barnave; tuba dhe enë qelqi, etj. Mes tyre spikat një peshore farmacie në formë piramidale, e punuar në gur të zi (Tartari, F., Bllaca, H., 1989).

Në grupin e enëve përfshihen forma në miniaturë që imitojnë "aryballos", "askos"e, shishe të vogla (për vajra mjekues ose parfume), pikside, etj. Në këtë seri gjejmë gjithashtu objekte të veçantë të punuar prej qelqi, fildishi, kocke, mermeri dhe alabastri.

Në fondet e Muzeut Arkeologjik të Durrësit, nga arkivi i V. Toçit, gjendet një piksidë, në relievin e jashtëm të të cilit paraqiten tre Erosët (Fig. 4).

Duke filluar nga shek. I pas Kr., enët prej qelqi dhe objektet e përdorur nga klinikat e kohës antike, filluan të qarkullonin gjerësisht edhe në Dyrrachium.

Autorët antikë, por edhe gjetjet arkeologjike, dëshmojnë se në Dyrrahun antik ushtronin profesionin mjekë të përgjithshëm, si dhe specialistë të fushave të veçanta.

Arritjet e mjekësisë Dyrrahase tërhoqën vëmendjen e disa dijetarëve romakë. Kështu, në veprën e Plinit Plak (C. Plinius Secundus), "Naturalis Historia", përmenden disa barna (si irisi, "saliunca", etj.) që përdoreshin si për parfume, ashtu edhe për kurimin e sëmundjeve të ndryshme, madje edhe kundër zgjebes.

Kjo përvojë e pasur në trajtimin e sëmundjeve të ndryshme përmes bimëve mjekuese i dha mundësi, një mjeku të quajtur, Filonidit të Dyrrahut (shek. I para Kr., nxënës dhe dishepull i

mjekut të gjithanshëm Asklepiad nga Bitinia) të botonte 45 traktate mbi tema mjekësore. (Stephanos of Bizantium, Dyrrachion).



Fig. 4. Piksidë, shek. I-II mbas kr. (Foto nga A.Kavaja)

Bibliografi:

1. Deniaux, E. 1988. Cicéron et la protection des cites de l'Illyrie du sud et de l'Épire, dans Iliria, 2, 1988, p. 143-146.

2. Deniaux, E, 2012. Épigraphie et construction publiques dans la colonie de Dyrrachium, dans 0

S. Demougin, J. Scheid (éd.), Colons et colonies dans les monde romain, Rome, 2012 (Collection del'École française de Rome, 456), p. 219-228.

3. Hoti, A. 2006. Epidamnus - Dyrrhachion- Durrës. pp. 22-24.

4. Hoti, A., Metalla E., Shehi, E. 2004., " Recentissimi scavi archeologici a Durazzo, 2001-2003, in M. Buora, S. Santoro (eds.), Progetto Durrës. Atti del secondo e terzo in-contro scientifico. Strumenti della salvaguardia del patrimonio culturale. Carta del rischio archeologico e catalogazione informatizzata: esempi italiani ed applicabilità in Albania (Parma-Udine 27-29 marzo 2003). Alte tecnologie applicate all'archeologia di Durrës (Durrës 22 giugno 2004)", Antichità Alto-adriatiche, 58, Trieste, pp. 514-516.

5. Miraj, F. Myrto, H. 1982. Ujësjellësi i Dyrrahut, Iliria, 1, pp. 131-156.

6. Miraj, L. 1994. The thermae of Dyrrah, "Iliria", 1-2, f. 207-224.

7. Santoro, S. 2003. Lo stato degli studi sull'urbanistica di Epidmanos-Dyrrachium, "Antichita Adriatica. pp. 149-208.

8. Shpuza, S. 2014. "Colonia Iulia Augusta Dyrrachinorum" Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité 126–2. pp. 3-4

9. Tartari, F., Bllaca, H, 1989. Archaeological medical material from Durrës, "Iliria", 1, pp. 261-265.

10. Tartari, F. 1981, Les canalisations dans l'anciene ville de Durrës, "Monumentet", 1, pp. 51-68.

Abstract

The community of the ancient city of Dyrrachium considered the thermals, the aqueducts, the sewers not just hydro-sanitarian works, but also hope for the future of the city– colonial (30 AC. -286 D. C.) protectorate (228 - 30 A. C.). Since the arrival of the Romans during the epoch of Antonimi (2nd century) there were built several buildings, such as the amphitheatre, the library, the public thermal baths, the aqueduct and several luxurious villas. In recent decades, archaeologists have discovered ruins of thermal baths and sanitary works in the city of Dyrrachium. During the archaeological excavations, together with the archaeological ruins, there were discovered many artefacts like those works of art, equipment of particular forms, instruments, symbols, etc., all within the field of medicine; thus they shed light on the aspects of the period development. Achievements in medicine in ancient Dyrrachium, captured the attention of some Roman scholars. Thus, in his book C. Plin Secundi "Naturalis Historia" some drugs are mentioned (like iris, saliunka etc.) which have been used both for perfumery and for the healing of various diseases, even against scabies.

IX

ZGËRDHESHI DHE KRUJA, DY QYTETE TË VAZHDIMËSISË ILIRE-ARBËRORE[1]

1. Qyteti ilir i Zgërdheshit

Kur studiuesi i njohur austriak J. G Hahn, më 1854, vizitoi muret e lashta në Zgërdhesh, pas shumë hulumtimesh, arriti të supozojë se kishte rënë në gjurmë të ruajtura të qytetit antik të Zgërdheshit.

Rrënojat e qytetit ilir të zbuluar në Zgërdhesh ruhen sot në kodrën e Kakariqit, disa kilometra në jugperëndim të Krujës. Zgërdhesh është një fshat nën juridiksionin e Bashkisë së Fushë-Krujës. Fshati është i njohur në të gjithë rajonin për bukurinë e tij natyrore: peizazhin mbresëlënës, i dendur me ullinj, pemë frutore dhe burime të tjera.

Studimi i parë topografik i mureve antike të Zgërdheshit u përfundua në vitin 1919 nga austriakët (Praschniker, Schober, 1919). Pas hulumtimit, ata publikuan një planimetri të sistemit të fortifikimit, në trajtë elipsi me përmasa 300x120m.

[1] Marrë nga: A. Hoti, Zgërdhesh and Kruja, two cities Illyrian-arbër continuity" Skills and Tools to the Cultural Heritage and Cultural Tourism Management- Papers collected and coordinated by Sara Santoro in the framework of Tempus IV project, II Vol., Edizioni d'Errico, Teramo -2015, pp. 219-226(ISBN 978-88-97017-08-0) 12).

Gjatë viteve 1969-1973, gërmimet arkeologjike të drejtuara nga Prof. Selim Islami, nxorën në dritë një sërë strukturash arkitekturore, nga të cilat u nxorën disa përfundime (Islami 1972, 1974, 2008). (Fig, 1)

Pas katër vitesh gërmimesh të suksesshme, u nxorën në dritë disa struktura arkitekturore: mure mbrojtëse, ndërtesa të ndryshme, një ndërtesë e kështillit bashkiak, një kishë paleo-kristiane, etj. (Fig. 2).

Muret rrethuese, me gjatësi 1400m, janë konfiguruar në formën e një elipsi dhe janë ndërtuar për t'iu përshtatur formës së kodrës. Sistemi mbrojtës është i përforcuar me kulla katërkëndëshe, të vendosura në çdo 29 m. Fortifikimet e Zgërdheshit u ndërtuan në tre faza ndërtimi.

Periudha e parë përfaqësohet nga muri i vjetër i Akropolit, i ndërtuar me gurë gjysmë të përpunuar. Periudha e dytë ndodhi kur qyteti u zgjerua në një pjesë të fundit të kodrës dhe muret u ndërtuan me blloqe guri të punuara me teknikën "rustike" (banda anësore të gdhendura në formë kornize).

Stili i ndërtesave është i ngjashëm me strukturat mbrojtëse të qyteteve të tjera ilirike në jug, si Lisi, Antigona, Mavrova, etj. (Ceka 1975).

Rrugët e brendshme lidhin pjesë të ndryshme të qytetit me hyrjet, ndërsa shkallët janë të gdhendura në shkëmb për të lehtësuar ngjitjen e këmbësorëve. Pranë rrugëve janë kanalet e një rrjeti hidro-sanitar, disa prej të cilave janë të gdhendura thellë në shkëmb. Tre porta i shërbejnë sistemit të fortifikimit. Në anën jugore është një portë (e shënuar me shkronjën "Q"). Ajo është e bashkangjitur në një korridor të harkuar (1.80 m. i gjerë), ngjitur me akropolin. Në anën perëndimore ndodhet një tjetër korridor më i vogël (rreth 1.30 m i gjerë), i cili është i shtruar me pllaka guri.

Brenda hapësirës së hapur të qytetit ka gjurmë të shumta muresh me tarraca, të cilat forconin parcelat e krijuara për

ndërtimin e shtëpive dhe ndërtesave shoqërore. Në një katror të gdhendur direkt në gur, në formë gjysmërrethore, supozohet se ndodhej një (ndërtesë e këshillit të qytetit). Gjatë gërmimeve, u gjetën mbetje të tre punishteve të prodhimit të qeramikës dhe të një mjedisi për metalurgji (farkë). Materialet e mbledhura brenda këtij mjedisi dëshmojnë qartë për disa aspekte të zhvillimit të zejtarisë në këtë qytet. Midis enëve prej balte, në një hambar të madh të tipit pitos (shek. III-II para Kr.) është stampuar një vulë epigrafike e poçarit me shkronjat "AP", që mendohet se ka ardhur nga një punishte për qeramikë të tipit hambar.

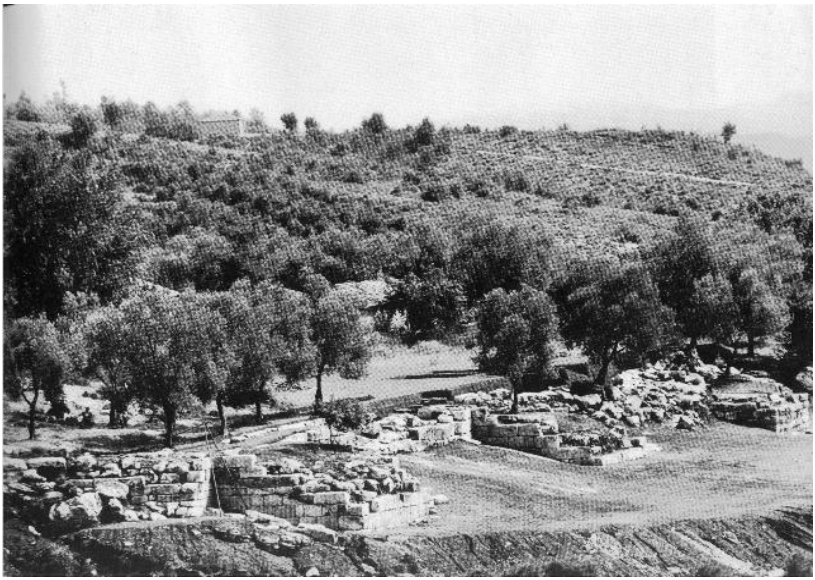


Fig. 1. Qyteti antik i Zgërdheshit (Gërmime të Selim Islamit)

Zbulimi i disa objekteve të tjera me karakter artistik në këtë vend, siç janë terrakotat dhe trupi i një statuje të vogël mermeri (ndoshta Artemisa), ka të rhequr vëmendjen në kërkimin e gjurmëve të një tempulli pagan (Islami 1972).

Nga këto rezultate u bë e mundur të përcaktoheshin tiparet urbane të kësaj qendre ilire që i përkiste nivelit ekonomik dhe kulturor të grupit të qyteteve që zhvilluan urbanizimin. Të dhënat arkeologjike vërtetuan se jeta qytetare në Zgërdhesh filloi atje në fund të shek. IV para Kr. dhe vazhdoi pa ndërprerje deri në fund të shek. IV pas Kr.. (Fig. 3).

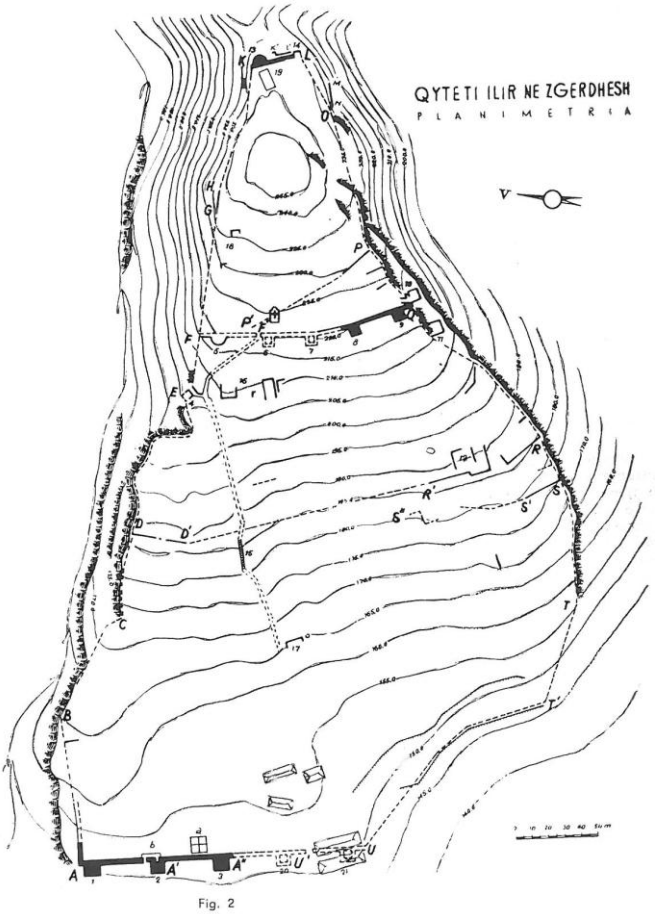


Fig. 2. Planimetri e qytetit antik të Zgërdheshit(sipas S. Islamit, ”Monumentet” 1971, Nr. 1, f. 25, Fig. 2)



Fig. 3. Kulla veriperëndimore në murin rrethues të Zgërdheshit (gjysma e dytë e shek. IV para Kr.). (Foto: A. Hoti).

Gjatë antikitetit të vonë, përballë trazirave dhe krizave, qyteti u braktis dhe një pjesë e territorit të tij u shndërrua në varreza (Islami 1972).

Gjatë gërmimeve u mblodhën objekte të ndryshme qeramike, qelqi dhe metali. Përveç kësaj, u gjet një koleksion i pasur monedhash nga Dyrrahu dhe Apollonia, të cilat dëshmojnë se qyteti ilir i Zgërdheshit, ishte një aksesor i rëndësishëm ekonomik dhe tregtar për kolonitë e Adriatikut të poshtëm, veçanërisht për portin e madh të Dyrrahut (Islami 1974).

Gjurmët e gjetura në sipërfaqen e kodrës, veçanërisht fragmente enësh të epokës së hekurit, tregojnë se qyteti ishte

zhvilluar si një vendbanim i fortifikuar në periudhën proto-urbane (tipi Gajtan).

Zgërdhesh është i listuar midis fortifikimeve protourbane të rajonit të Pranë adriatikut, së bashku me Kalanë e Dorzit, Margëlliçit dhe Mashkjezës në Fier (Ceka 1982). Në fund të shek. IV para Kr, këtu u ndërtua një qytet i ri, i cili përjetoi një rritje të shpejtë gjatë shek. III-II para Kr. Jeta në këtë qytet vazhdoi gjatë gjithë shek. I pas Krishtit, por nga shek. IV e tutje, sipas të dhënave të nekropolit paleokristian, territori i tij u shndërrua në varreza (Islami 1972).

Zgërdheshi është pjesë e një grupi qytetesh të mirëfillta ilire. Edhe pse kishte një sipërfaqe relativisht të kufizuar (10 ha), prirja arkitekturore dhe mënyra e organizimit të prodhimit në këtë qytet, nuk kishte dallime thelbësore nga qytetet e tjera ilire si Lissus, Bylis, Foinike, Amantia, Antigonea, etj. Zhvillimi ekonomik këtu fillimisht u bë i mundur nga ndikimi i kolonive greke të Dyrrahut dhe Apollonisë.

Ndër gjetjet më të rëndësishme është një koleksion prej 220 monedhash. Shumica (210 monedha) vijnë nga qyteti i Dyrrahut dhe vetëm 10 vijnë nga Apollonia, Lisi, Korkyra e Zezë, Maqedonia, etj. Nga materiali numizmatik, duket qartë se qyteti i lashtë i Zgërdheshit ishte një partner i rëndësishëm ekonomik me qytetin e madh të Dyrrahut. Pjesa tjetër e monedhave, megjithëse të pakta në numër, tregojnë se qyteti kishte shkëmbime tregtare me qendrat e rëndësishme ekonomike ilire në Jug e më gjerë (Islami 1974).

2. Zgërdheshi dhe Kruja – Dy qytete iliro-arbërore

Nga përshtypjet e para të autorëve antikë dhe mesjetarë, toka e Albanit ishte më e zhvilluara e ultësirë s së Adriatikut. Që nga koha kur Ptolemeu e identifikoi për herë të parë Albanopolin në hartën e tij, emri i qytetit ka qenë gjithmonë i pranishëm

dhe i njohur në vendet fqinje. Lidhur me këtë dëshmon një mbishkrim i gdhendur në një monument funeral, i gjetur pranë Shkupit (datuar në fund të shek. I ose në fillim të shek. II pas Kr.) që i përkiste një qytetari ilir nga Albanopoli.

Rezultatet e kërkimit arkeologjik ofrojnë një pamje të qartë se qyteti ilir i Zgërdheshit përjetoi një periudhë të gjatë zhvillimi aktiv nga mesi i shekullit të III para Kr. deri në shek. I pas Krishtit. Aty nga fundi I të shek. IV pas Kr. ai ishte shndërruar në një qendër rurale dhe banorët e tij e kishin braktisur atë për të jetuar në një vend më të sigurt. Duke u mbështetur në një legjendë që thotë se "Gurët e Zgërdheshit u morën dhe ngritën Krujën" (Adhami 1970), ka shumë të ngjarë që në kohët e trazuara të shkaktuara nga migrimet e popullsisë, banorët e Zgërdheshit u zhvendosën në Krujë për të krijuar një qytet më të sigurt për jetesë.

Ne trashëgojmë një burim të rëndësishëm historik rreth albanëve dhe kryeqytetit të tyre Albanopolit nga gjeografi dhe hartografi aleksandrian, Klaud Ptolemeu, (100-178 pas Kr.). Midis qyteteve ilire në veprën e tij "Geographia", ai e vendos Albanopolin në gjerësinë gjeografike 41°5’ dhe gjatësinë gjeografike 46° (Ptolemaeus, Geographia, III, 13: 23). Ashtu siç koinoni i Bylinëve kishte kryeqytetin në Bylis, amantët kishin Amantian, edhe albanët kishin Albanopolin.

Sipas koordinatave të hartës së Ptolemeut, qyteti i Albanopolit dhe rajoni i Albanëve duket shtriheshin midis lumit Mat dhe kodrës së Krrabës. Vendndodhja e Ptolemeut përputhet jo vetëm me pozicionin gjeografik të fshatit Zgërdhesh dhe rrethinave të tij, por edhe me të dhënat arkeologjike dhe toponimike.

Disa autorë të huaj (Hahn 1854, Praschniker 1919) kanë propozuar që origjina e emrit të fisit ilir “alban” i ka rrënjët në rajonin e Krujës, dhe më shumë gjasa në fshatin Zgërdhesh. Kjo

mbetet vetëm një hipotezë derisa të mbështetet nga burime të tjera historike dhe të dhëna toponimike.



Fig. 4. Krujë. Kulla e rojës. Shek. XV (Foto: A. Hoti)

Në kronikat osmane, emri Zgërdhesh përmendet si toponimi Ozgurtas. Sipas disa studiuesve gjuhësorë, emri i fshatrave Zgërdhesh, Bradashesh, Godolesh, Martanesh dhe të tjerë me prapashtesën "esh": (duke përfshirë edhe rajonin e Arbëreshëve) kanë origjinë nga latinishtja romake (Demiraj 1999).

Në kodrat pranë Zgërdheshit gjendet një përrua i quajtur "Përroi i Albanit". Në njërën nga brigjet e këtij përroi ndodhet "Burimi i Albanit" ku sot rrjedh ende ujë i ftohtë nga Mali i

Krujës. Rreth këtij burimi mendohet se ka ende rrënoja të paidentifikuara, të cilat sipas të moçmë ve, duhen kërkuar trojet e stërgjyshërve. Pas migrimit të këtyre toponimeve, është gjithashtu interesant fakti sepse "Përroi i Albanit" kishte depërtuar në "Qafën e Allbanës" jo më shumë se 5 km larg Zgërdheshit, duke zbritur më në jug, në fshatrat Verjon e Zezë, ruhet i njëjti emër. Edhe në fshatin Zezë ku përroi është zgjeruar në formën e një vau, toponimi njihet gjerësisht me emë rtimin "Në va të Malokve -Tallbanës".

Toponimi "Tallbaneja" shfaqet edhe në disa nga tokat bujqësore aty pranë. Për më tepër, në rrethet fqinje të Tiranës, toponime të tilla ruhen edhe sot, si në fshatrat “Arbane” ose “Kodra Allbaone” në Bërxullë (Luka 1988).

Në periudhën midis shekujve VI dhe VII, në truallin e qytetit të dikurshëm të Krujës (Kroia), u ngritën muret rrethuese, pjesë të të cilave janë të dukshme në disa segmente të kalasë mesjetare. Objektet e datuara nga shek. VI deri në shek. VII (armë, bizhuteri, etj.), të zbuluara në varret e qytetit, dëshmojnë për këtë ndryshim dhe për ndërtimin e qytetit të ri në Kroia.

Gjatë Epokës së Errët (shek. VII-VIII), trekëndëshi Tiranë-Krujë-Lezhë ishte rajoni qendror për ngjizjen etnike të proto-arbërve të hershëm feudalë.

Kruja përmendet si rezidencë peshkopale gjatë shek. IX, kur qyteti ishte nën juridiksionin e Temës së Durrësit. Dokumentet kishtare të nëntorit 879, përmendin Kroi-në (Krujën) dhe peshkopin e saj, Davidin, si pjesëmarrës në sinodin e mbajtur në kishën e Shën Sofisë në Kostandinopojë.

Brenda kështjellës së Krujës ndodhej rezidenca e komandantit të garnizonit të saj dhe guvernatorit bizantin. Kronikat kishtare të shek. XII përmendin peshkopatën e Arbanonit, qendra e së cilës ka të ngjarë të jetë në Krujë. Albanët ishin një popullsi e vendosur nga Mati deri në Krrabë. Në këtë rajon u

ngjiz etnosi arbër që shumë shpejt do të bëhej sundimtari klasik i Arbanonit mesjetar.

Në shekujt që pasuan, Kruja u bë embrioni i principatës së Arbërve. Princat e parë të këtij formacioni, Progoni dhe bijtë e tij Gjini (1198-1206) dhe Dhimitri (1206-1216), ka të ngjarë të kenë pasur selinë e tyre në kështjellën e Krujës. Midis të dyve, Dhimitri u dallua si një sundimtar i fuqishëm dhe kronikat e kohës e quanin atë "Magnus Arhond" - burrë fisnik, princ i Arbërit. Në këtë kohë, veçanërisht pas gjysmës së dytë të shek. XIII, kur administrata e Topiajve u vendos në Krujë, emri i Principatës të Arbanonit u përhap në një rajon të gjerë nga Tivari dhe Prizeni në veri deri në Çamëri në jug. Arbanoni u bë qendra kryesore e një rajoni mesjetar ku u zhvilluan proceset ekonomike, politike dhe kulturore që lindën një identitet kombëtar shqiptar. Sipas një kronike nga viti 1430, (e ruajtur në një dokument të lëshuar nga babai i Skënderbeut, Gjon Kastrioti), "Peshkopata e Krujës"kishte rreth 800 vjet që ishte themeluar dhe ekzistonte si e tillë (Acta 1913-1918, I, 48).

Kështu, Kruja dhe rajoni i saj kanë qenë trojet nukël të formimit të kulturës arbërore. Nuk ishte rastësi që Kruja u bë qendra kryesore e luftës epike të Skënderbeut kundër Pushtimeve osmane dhe emri saj u bë i njohur në të gjithë Evropën e shek. XV si kryeqyteti i mesjetës (Fig. 4).

Bibliographie:

Adhami S. (1970): Recherches sur l'époque de la construction et les principales reconstructions du château fort de Kruja, in "Monumentet", Vol. 1, 87-101.

Ceka N. (1975): L'architecture des villes illyriennes, in "Monumente të Kulturës në Shqipëri", Vol. I, 5-10.

Ceka N. (1982): Processi di trasformazione nell'Illiria del Sud durante il period arcaico, in "Modes de Contact et Processus

de Transformation dans les Sociétés AnciSkills and Tools to the Cultural Heritage and Cultural Tourism Management – II 226-ennes", Actes du colloque de Cortone (24-30 Mai 1980), Collection de l' Ecole francaise de Rome, 203-218.

Demiraj S. H. (1999): Prejardhja e shqiptarëve nën dritën e dëshmive të gjuhës shqipe, Tiranë.

Hahn J. G. (1854): Albanische Studien, Wien.

Islami S. (1972): Qyteti ilir në Zgërdhesh, in "Iliria", Vol. II, 195-214.

Islami S. (1974): Fouilles archéologiques 1973 à Zgërdhesh – Krujë, in "Iliria", Vol. III, 413-420.

Islami S. (2008): Historia e Ilirëve, përmbledhje punimesh, Tiranë, Toena.

Luka K. (1988): Dëshmi të lashtësisë dhe të shtrirjes së emrit etnik arben/arbër,

Konferenca Kombëtare për formimin e popullit shqiptar, të gjuhës dhe kulturës së tij, Tiranë, 287-288.

Praschniker C., Schober A (1919): Archäogische Forschungen in Albanien und Montenegro, Wien.

Thalloczy L., Jirecek C., Sufflay E. (1913-1918): Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, Vol. I, No. 48.

Zgerdhesh and Kruja: Two Cities of Illyrian-Arbëresh Continuity

(Abstract)

The ruins of the Illyrian city discovered at Zgerdhesh are today preserved on the Kakariqit hill, several kilometers south-west of Kruje. Zgerdhesh is a village under the jurisdiction of the Fushe-Kruje municipality. It is renowned throughout the region for its natural beauty: the impressive scenery is dense with olive trees, fruit trees and other resources.

During the years 1969-1973, archaeological excavations directed by Professor Selim Islami brought to light a series of architectural structures from which were generated several conclusions. (Fig. 1-2).

The traces found on the surface of the hill, especially fragments of iron age vessels, show that the city had been developed as a fortified settlement in the proto-urban period (type Gajtan) Zgerdhesh is listed among the proto-urban fortifications of the Near-Adriatic region, along with the Castle of Dorzit, Persqopit in Tirana, Margelliçit in Patos, etc. At the end of the 4th century BC a new city was built here which experienced a surge of development during the 3rd and 2nd centuries BC. (Fig 3). Life in this city continued throughout the 1st century AD, but from the 4th century on, according to the data in the paleo-Christian necropolis, its territory was converted into a cemetery. (S. Islami, Qyteti ilir në Zgerdhesh, Iliria II, Tiranë 1972, 195-214)

Zgerdhesh and Kruje – Two illyrian-arber cities

We inherit an important historic source of evidence about the Albans and their capital city Albanopoli from the Alexandrian geographer and cartographer Claudius Ptolemy (100-178

AD). Among the Illyrian cities in his work "Geographia" he locates Albanopoli at latitude 41°5" and longitude 46° (Ptolemaeus, Geographia, III, 12 (20). As the Bylin tribe had its capital in Bylis, the Amant had Amantian so too did the Albans have Albanopoli.

In the period between the 6th and 7th centuries, in the lands of the past city of Kruje, the surrounding walls were erected, portions of which are evident in some segments of the medieval castle. Objects dated from the 6th to 7th century (weapons, jewelry, etc.) discovered in the graves of the city testify to this change and to the building of the new city in Kruje.

During the dark ages (7th-8th centuries), the triangle of Tirane-Kruje-Lezhe was the central region in the ascent of early ethnic feudal proto-Arbers.

Kruje is mentioned as an episcopal residence during the 9th century when the city was under the jurisdiction of the Theme of Durrës. Church documents of November 879 mention Kroia (Kruje) and its bishop, Davidi, as a participant in the synod held at the church of St. Sophia in Constantinople. Inside the castle of Kruje was the residence of its garrison commander and the Byzantine governor. The 12th century church chronicles mention the bishopric of Arbanon, the center of which was likely in Kruje. The Albans were a population situated from the Mat to Krrabe. In this region was fermented the people who would very quickly become the classic rulers of medieval Arbanon.

In the centuries that followed, Kruje became the embryo of the Arber principate. The first princes of this formation, Progoni and his sons Gjini (1198-1206) and Dhimitri (1206-1216) would likely have had their headquarters in the castle of Kruje. Between the two, Dhmitri distinguished himself as a powerful ruler, and the chronicles of the time of called him "Magnus Arhond" — noble man, prince of Arber. At this time, especially after the second half of the 13th century when the Topai

administration was chosen in Kruje, the name of the Arbanon district was spread throughout a wide region from Tivari Prizeni in the north to the Camierise in the south. Arbanon became the main focus of a medieval region wherein developed the economic, political, and cultural processes that gave birth to an Albanian national identity. According to a chronicle from 1430, (preserved in a document released from the father of Skanderbeg, Gjon Kastrioti) the Bishopric of Kruje at that time had existed for around 800 years. (Acta Alb. I, 48). Thus, Kruje and its region have been the foundational lands of the Arber culture. It was not by chance that Kruje became a main center of Skanderbeg's epic war against the Ottoman invasions and its name became known throughout 15th century Europe as the capital of medieval Arber. (Fig. 4).

X

SPATHEIONE TË DYRRAHUT[1]

Gjatë gërmimeve emergjente të kryera nga Departamenti i Arkeologjisë i Durrësit, gjatë vitit 2005, në lagjen 11 u zbuluan, pjesë të një sektori prodhimi dhe disa ambjente shërbimi të një kompleksi helenistiko-romak.

Kompleksi ndodhet pranë banjove publike romake, përballë Bankës Reifeisen, pak metra larg aksit rrugor që të çon tek Kepi "Pali".

Ndërtesa, aktiviteti kryesor i së cilës ishte prodhimi i terrakotave, ka ekzistuar kronologjikisht, nga shek. IV para Kr. deri në shek. VI mbas Kr. Brenda strukturave të saj u identifikuan tre faza të ndryshme. (Fig. 1)

Në fillimet e fazës së tretë, e cila korrespondon me gjysmën e parë të shek. V, kompleksi u rinovua dhe u zgjerua, duke i lejuar vazhdimin e aktivitetit deri në gjysmën e parë të shek. VI

Koleksioni, me mbi njëzet spatheione, u gjet në njësi stratigrafike në nivele të përafërta (USS: A9, A11, B3, B9, B10, 905, etj.), në një depo, të përdorur për ruajtjen e ushqimit.

Spatheionet janë relativisht të mëdha, me lartësi që variojnë nga 71.5 deri në 90 cm dhe me një diametër të buzës që varion nga 8 deri në 12 cm. Biskoti është tipik i kuqërremtë në rozë,

[1] Marrë nga: Hoti A- Gli spatheia di Dyrrachium, Rei Cretariæ RomanæFavtorvm, Acta 40, Congressvs Vicesimvs Qvintvs Rei Cretariæ Romanæ Favtorvm Dyrrhachii Habitvs Mmvi Bonn 2008, 1-7. ISBN: 978-3-7749-3574-7, ISSN: 0484-3401.
-Ilustrimet grafike përgatitur nga: M. Daljani. Fotot: A. Hoti.

me nuance të verdhë kashte, përzierje të vogla mike, tipare thuajse të njejta me amforat e tjera, spatheia të prodhimit afrikan.



Fig. 1, Durrës 2005 (Pamje e përgjithshme nga gërmimi).
(Foto: A. Hoti).

Karakteristikat kryesore të këtyre amforave janë: një trup i zgjatur cilindrik, i pykëzuar drejt fundit, qafë gjithashtu cilindrike, buzë të trashë, fund i majacuar. dhe vegjë të vogla të

vendosura në qafë. Këto cilësi, përveç të tjerave, duket se imitojnë enë të tilla si Keay XXV ose Tripolitane.

Krahasuar me klasifikimet tipologjiko-kronologjike, të publikuar kohët e fundit nga M. Bonifay (Bonifay 2004, 124-125) rezulton se:

- 4 enë u përkasin tipit 1: varianti A1.

- 11 të tjera u përkasin tipit 31: 5 variantit A3; 5 variantit B8 dhe 1 variantit D19. (Fig. 2)



Fig. 2, Spatheione, tipi 31, A3 (Në kontekstin stratigrafik). (Foto: A. Hoti).

Spatheionet u gjetën në një kontekst stratigrafik të shoqëruar me gjetje të tjera, siç janë: fragmentet e një kandili afrikan (ndoshta tipi Atlas X, grupi C3), prodhuar në Tunizinë qendrore, datuar në gjysmën e dytë të shek. V mbas Kr. (Bonifay

2004, 383, 214, 1-2) (Fig. 3).; amfora të tipit Sinope, të cilat kronologjikisht, i përkasin gjysmës së parë të shek. V mbas Kr.

Si referencë për datimin absolut, kemi amforën e tipit Sinope, e importuar nga një qendër ende e paidentifikuar, por që, në Selanik dhe Liban, është datuar në vitin 410 pas Kr. (Sipas Reynolds në: BEY, 006. 13357. 7). (Fig. 4).

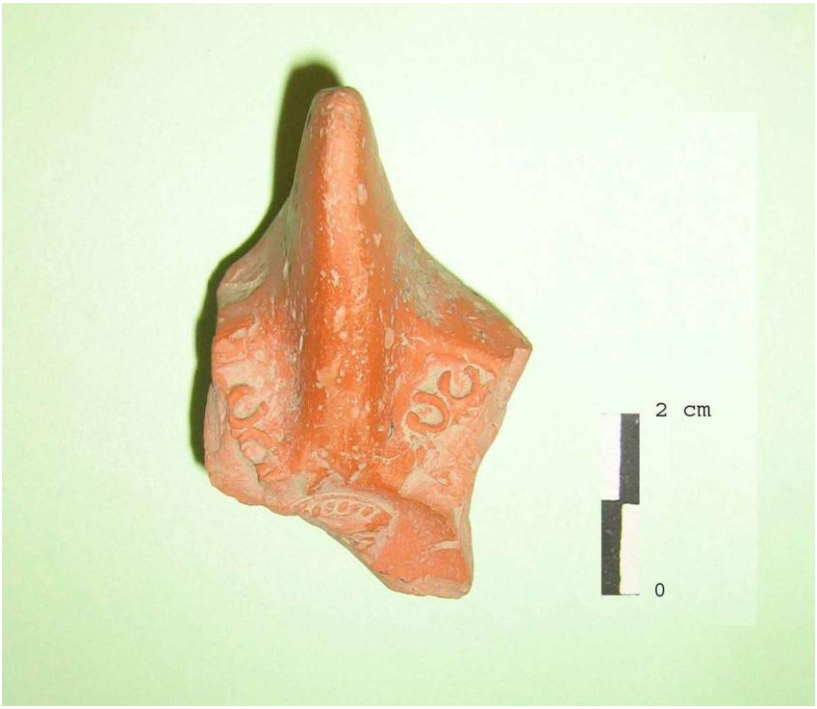


Fig. 3. Fragment i një kandili afrikan (Atlante X, grupi C3). (Foto: A. Hoti)

Enët Spatheione, të gjetura në Scodra (Provinca Prevalitania), Kështjella dhe Qafës (Provinca Epirus Novas), dhe në gjetjet në Onchiasmo dhe Buthrot, pranë bregdetit Jon (Provinca Epirus Vetus), të datuara në fillim të shek. V mbas Kr.,

njihen si objekte që kanë qarkulluar edhe në këto qendra tregëtare (Hoxha 1992, VIII, 1-4; Cerova 1987, VII, 2; 1992, I, 11; Lako 1981, I, 1; 1984, III, 3).

Këto enë, në përgjithësi konsiderohen me origjinë afrikane nga punishte të Tunizisë veriore, siç është Sidi Zahruni pranë Nabeul. Ata ishin prodhues mjaft të njohur, me aktivitet të gjërë që, nga fillimi i shek. V mbas Kr., hodhën në tregun mesdhetar, variacione morfologjike.të larmishme të Spatheioneve

Tek enët Spatheia të Dyrrahut, vetëm në disa ekzemplarë përberja e biskotit identifikohet përfundimisht si afrikane, tek enët e tjera, nuancat e pjekjes ende nuk lejojnë për një identifikim të saktë të përbërjes së tyre. Biskoti i tyre, herë-herë, ndryshon, nga ngjyra e kuqe portokalli në të verdhë kashte. Edhe mika, rëndom paraqitet kompakte, por nuk përjashtohen rastet e plasaritjeve të imta.

Spatheione të këtilla ndeshen në numër të konsiderueshëm në kontekste të ndryshme të qendrave tregëtare italiane dhe në vende të tjera mesdhetare.

Analizat e mikroskopisë optike (Inv. n. 1103, 3955) konfirmojnë të njëjtën hipotezë, të formuluar nga unë, për prejardhjen e spatheionëve të Dyrrahut (shih kontributin nga Claudio Capelli dhe Michele Piazza në shtojcën e këtij artikulli publikuar në: Acta 40, Congressvs Vicesimvs Qvintvs Rei Cretariæ Romanæ Favtorvm Dyrrhachii Habitvs Mmvi Bonn 2008, 1-7).

Aktualisht, nuk është e mundur të identifikohet ndonjë prodhim "lokal" përtej atyre të konfirmuara si enë të Afrikës së Veriut (megjithëse kjo mundësi është hipotezuar në të kaluarën).

Spatheionet, në kontekstet ku janë gjetur, datojnë midis viteve 410 dhe 420 pas Kr., periudhë në të cilën, qeramika afrikane ishte shumë e pranishme në portet dhe qendrat tregtare të provincave jugperëndimore bizantine të Ilirikut (Hoxha 1992,

225-227; Tartari 1982, 261-262: 23; Cerova 1987, 170-171; 1992, 250-251; Lako 1981, 102-104; 1984, 177-180).

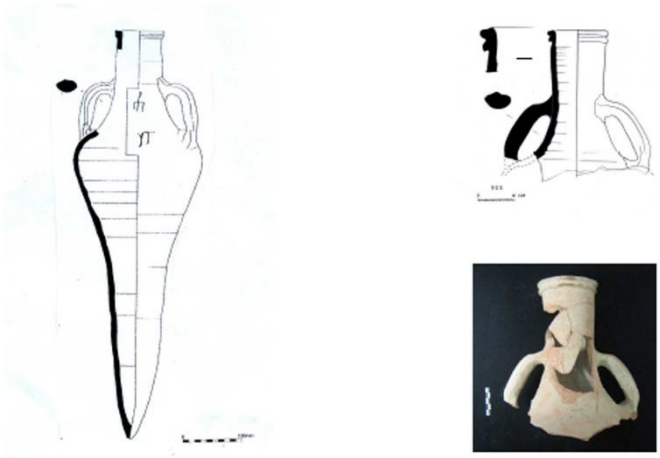


Fig. 4. Amfora Sinope, rreth vitit 410 Mbas Kr.

Megjithatë ka të dhëna që, këto enë, u përdorën edhe gjatë periudhës paravandale (Reynolds 1995, 50) dhe më vonë (420-450 mbas Kr.).

Zbulimi i spatheioneve në Dyrrah është dëshmi e tregtisë dhe transportit të produkteve ushqimore si vera, salcat e peshkut, esencat dhe pomadat të çmuara. Qarkullimi i këtyre enëve dëshmon për ekzistencën e një tregu aktiv në ultësirën e Ilirisë jugperëndimore, ku shquhej një port si ai i Dyrrahut, por edhe Aulona, Onchiasmi dhe të tjerë, ende të paidentifikuar.

Katalogu

Tipi 1, A1

1. Biskot rozë-verdhë, me sipërfaqaqe ngjyrë okër (A-9). Ø 11. 5 cm; L 22 cm. Nr. Inv. 314 (Pllaka I, 1). me nuanca okër (A-9). Ø 11. 5 cm; L 22 cm. Nr. i inv. 314 (Tab. I, 1).

2. Biskot kompakt, mikë e kuqërremtë, me sipërfaqaqe nuanca okër (B-9). Ø 16. 5 cm; L 9 cm. Nr. i inv. 4416 (Tab. I, 2).

3. Biskot i kuqërremtë kompakt, me sipërfaqaqe nuanca okër (B-9). Ø 10. 5 cm; L 10. 7 cm. Nr. i inv. 4413 (Tab. I, 3).

4. Biskot kompakt, mikë e kuqërremtë, me sipërfaqaqe nuanca okër (B-10). Ø 12 cm; L 21. 3 cm; Nr. i inv. 4404.

Tipi 31, A3

5. Biskot rozë-verdhë, me sipërfaqaqe okër (A-11). Ø 8 cm; L 19. 8 cm. Nr. i inv. 1103 (Tab. II, 1).

6. Biskot e kuqërremtë, kompakte, me sipërfaqaqe okër (B-9). Ø 9 cm; L 16. 5 cm. Nr. i inv. 4416 (Tab. II, 2).

7. Biskoti kuqërremtë; me sipërfaqaqe okër (B-9). Ø 9. 8 cm; L 70. 5 cm. Nr. i inv. 4409 (Tab. III, 1).

8. Biskoti kuqërremtë; me sipërfaqaqe okër (B-9). Ø 10 cm; L 71. 4 cm. Nr. i inv. 4408 (Tab. III, 2).

9. Biskot kompakt i kuqërremtë; me sipërfaqaqe nuanca okër (B-9). Ø 11 cm; L 16. 8 cm. Nr. i inv. 3955.

Tipi 31, B8

10. Biskot e kuqërremtë, me sipërfaqaqe nuanca okër (B-3). Ø 9 cm; L 21. 5 cm. Nr. i inv. 730 (Tab. IV, 1).

11. Biskoti i kuqërremtë, me sipërfaqaqe nuanca okër (B-9). Ø 12 cm; L 25 cm. Nr. i inv. 4405 (Tab. IV, 2).

12. Biskot i kuqërremtë, me sipërfaqaqe nuanca okër (B-9). Ø 11. 5 cm; L 12 cm. Nr. i inv. 4415 (Tab. V, 1).

13. Biskot i kuqërremtë; me sipërfaqaqe nuanca okër (A-9). Ø 8. 5 cm; L 19. 3 cm. Nr. i inv. 905.

14. Biskot kompakt, me sipërfaqaqe të kuqërremtë (B-3). Ø 10 cm; L 19. 5 cm. Nr. i inv. 4414.

Tipi 31, D19

15. Biskot kompakt, me sipërfaqaqe të kuqërremtë (B-9). Ø 11 cm; L 28 cm. Nr. i inv. 4406 (Tab. V, 2)

Bibliografia

Bonifay, M. 2004 Etudes sur la céramique romaine tardive d'Afrique, BAR International Séries 1301.

Cerova, Y. 1987 The castle of Qafë in the region of Sulova "Iliria", 2.

_____ 1992 A new contribution on the amphorae of the castle of Onchesmos, "Iliria", 1-2.

Hoxha, G. 1992 Late Antiquity amphorae from the city of Shkodër of the 5th - beginning of the 7th cent.), "Iliria"1-2.

Lako, K 1981 Fouilles archeologiques 1975-1976 dans la cite de Butrint, "Iliria", 1981, 1.

_____ 1984 The castle of Onhesmos, "Iliria", 2.

Reynolds, P. 1995, Trade in the Westen Mediterranean, AD 400-700: The ceramic evidence, BAR International Series 604.

Tartari, F, 1982, Les amphores du Musee archeologique de Durrës, "Iliria", 2.

GLI SPATHEIA DI DYRRACHIUM

(Astratto)

Durante gli scavi di emergenza effettuati dal Dipartimento di Archeologia di Durrës nel corso del 2005, nel quartiere nr. 11, è stato scoperto una parte del settore produttivo ed alcuni ambienti di servizio di un complesso ellenistico –romano (Fig. 1). Il complesso è posto nei pressi dello stabilimento delle terme pubbliche romane, di fronte alla Reifeisen-Bank a pochi metri dall'asse stradale che porta verso Capo" Pali".

L'edificio, la cui attività principale consisteva nella produzione di terracotta, ebbe una vita, cronologicamente parlando, fra IV ed il VI sec. d. C.; in essa abbiamo identificato le varie fasi che secondo il nostro parere sono tre:

Nella terza fase, che corrisponde alla prima metà del V secolo, il complesso è stato ristrutturato e notevolmente potenziato, fatto che gli ha permesso di continuare la sua attività fino alla prima metà del VI secolo.

La collezione di oltre venti spatheia è stata trovata nelle unità stratigrafiche a livelli approssimativi (USS: A9, A11, B3, B9, B10, 905 etc.), in un magazzino utilizzato për la conservazione dei mezzi di sussistenza.

Gli spatheia hanno dimensioni relativamente grandi, con un'altezza che varia fra 71.5 e 90 cm e con un diametro dell'orlo che varia tra 8 e 12 cm. Tipica è l'argilla di colore rossastro e rosato, ad impasto giallo paglia con piccoli inclusi micacei, simili ad altre anfore Spatheia di produzione africana. Le caratteristiche principali di queste anfore sono: il corpo fusiforme, allungato, collo cilindrico, orlo semplicemente ingrossato o realizzato ad imitazione di altri contenitori, come

Keay XXV o tripolitane, fondo con piccolo puntale, piccole anse a maniglia impostate sul collo.

Da un confronto di classificazione tipologico-cronologica che è stato fatto ultimamente da M. Bonifay(Bonifay 2004, 124-125) risulta che:

- 4 appartengono al tipo 1: alla variante A1.
- 11 appartengono al tipo 31: 5 alla variante A3 (Fig. 2); 5 alla variante B8 e 1 alla variante D19.

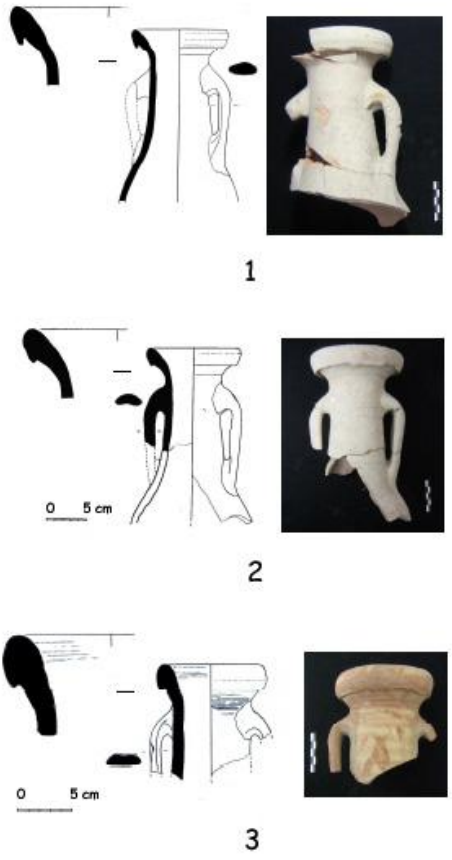
Gli spatheia sono stati trovati in un contesto stratigrafico associato ad altri reperti, come frammenti di una lucerna africana (forse tipo Atlante X, gruppo C3), (Fig. 3), prodotto di Tunisia centrale, datato alla seconda metà del V secolo (Bonifay 2004, 383, 214, 1-2); anfore del tipo di Sinope, etc. che cronologicamente appartengono alla prima metà del V sec. d.C. Come referente per la datazione assoluta, abbiamo un' anfora di tipo Sinope (Fig. 4), importata da un centro non ancora identificabile, ma che a Thessalonica ed in Libano vie-ne datata al 410 d. C. (Secondo Reynolds in: BEY, 006. 13357. 7).

Generalmente si ammette un'origine africana per questi contenitori (quelli della fornace della Tunisia settentrionale, ad esempio Sidi Zahruni, presso Nabeul, attiva probabilmente dall'inizio del V secolo, presentano una gamma diversificata di varianti morfologiche.

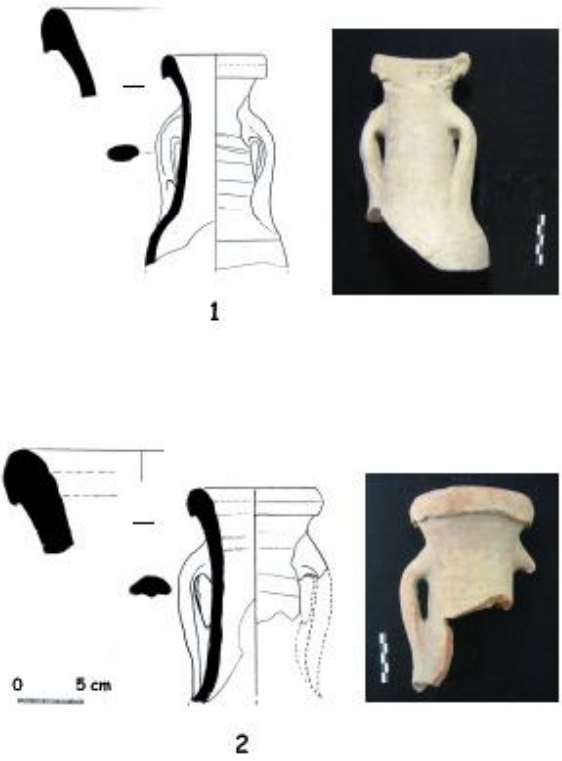
Analisi in microscopia ottica confermano la stessa ipotesi, formulata da me, anche për quando riguarda i spatheia da Dyrrachium, (v. il contributo di Claudio Capelli e Michele Piazza in questo articolo come appendice, (Inv. n. 1103, 3955). Allo stato attuale non è possibile individuare eventuali produzioni "locali" oltre a quelle nord africane accertate (ma l'eventualità e stata in passato ipotizzata).

Inoltre, questi recipienti hanno trovato utilizzo anche durante il periodo pre vandalo (Reynolds 1995, 50), e in seguito

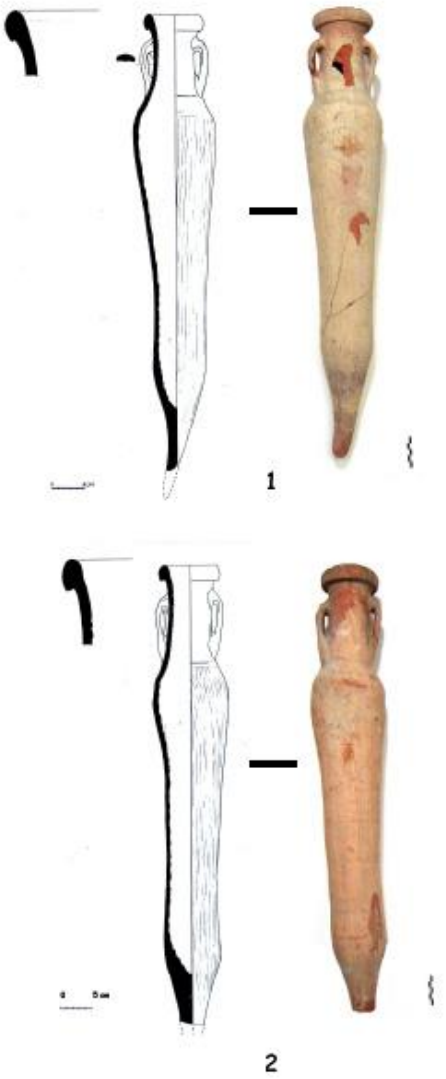
(420-450 d. C.). Il ritrovamento di questi spatheia a Dyrrachium è una testimonianza di scambi commerciali e del trasporto di prodotti alimentari come vino, salse di pesce, essenze e unguenti preziosi.



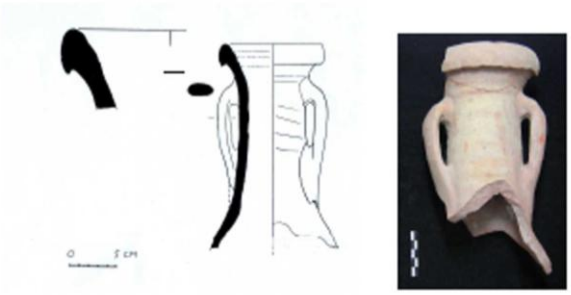
TAB. I. Tipi 1, A1.



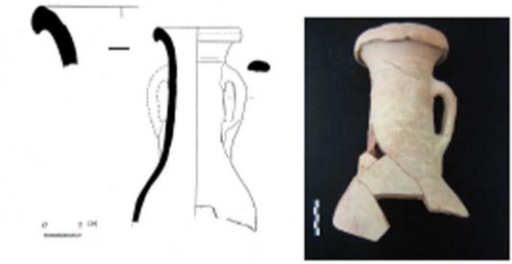
TAB. II. Tipi 31, A3.



TAB. III. Tipi 31, A3.

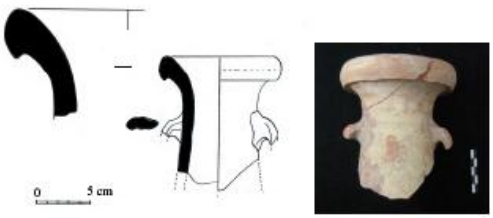


1

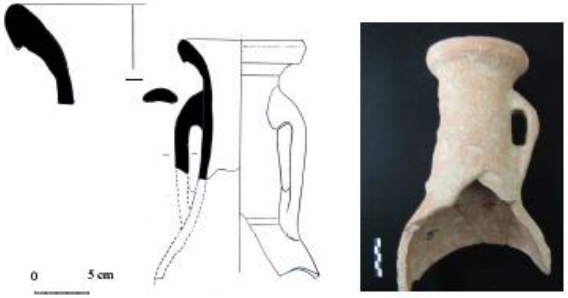


2

TAB. IV. Tipi 31, B8.



1



2

TAB. V. Tipi 31, B8 (n. 1), D19 (n. 2).

XI

TË DHËNA ARKEOLOGJIKO-HISTORIKE PËR DYRRACHIUMIN GJATË SHEK VII-IX.[1]

Gërmimet arkeologjike të kryera gjatë dekadave të fundit në kala, në amfiteatër, në Macellum e gjetkë, kanë nxjerrë në dritë materiale të mjaftueshme, për të ndriçuar aspekte të ndryshme socio-ekonomike dhe kulturore të komunitetit të Dyrrachiumit midis shekujve VII dhe IX.

Ashtu siç ndodhi me qytetet bizantine në Ballkan dhe në Azinë e Vogël, Dyrrahu, pas mesit të shek. VII, përjetoi një rënie ekonomike dhe kulturore. Ky fenomen u nxit, jo vetëm nga dobësimi i ndjeshëm i lidhjeve politike dhe ekonomike me Bizantin, por edhe nga shkaqe natyrore që, me gjasë shkaktuan një tkurrje demografike[2].

Zvoglimi i pjesës më të madhe të qendrës urbane të periudhës së hershme kristiane dhe shndërrimi i saj në zonë varrimi, u shoqërua me një pakësim të objekteve të përdorimit të përditshëm. Kjo prirje konstatohet, jo vetëm te inventari i varfër i varreve, por edhe te shtresat arkeologjike të depozituara në

[1] Marrë nga: Hoti A. Dati storici-archeologici për il Durrachium durante il VII-IX secolo. New Archaeological Discoveries in the Albanian Regions International Conference në Akademinë e Shkencave (Albanian Academy of Sciences), Tiranë, 30-31 Janar 2017. ("Procedings of the International Conference New Archaeological Discoveries in the Albanian Regions" II, Tiranë 2017. f. 723-732

[2] Hoti 1996, p.179.

rrënojat e amfiteatrit, Macelumit dhe monumenteve të tjera, të zbuluara në Durrës[3].

Muret mbrojtëse të periudhës paleobizantine (që fillimisht përfshinin një sipërfaqe prej 110 hektarësh), pësuan një reduktim të ndjeshëm, duke u tkurrur në një të tretën e sipërfaqes së tyre të mëparshme. Nga fundi i shek. VII, kompleksi episkopal, Macellumi dhe disa ndërtesa të tjera humbën funksionin e tyre dhe u shndërruan në varreza. Vetëm disa ndërtesa të antikitetit të vonë mbetën në përdorim: kapela A, një ndërtesë e shekullit VI në anën jugore të amfiteatrit, kisha e Anargjirëve (e përmendur në një dokument të vitit 714) dhe disa banesa të tjera[4].

Kjo periudhë krize u shoqërua me një rënie të qarkullimit monetar dhe të artikujve të importuar. Kronologjikisht, gjetjet e rralla numizmatike të zbuluara në Durrës përbëhen nga prerje: të Mauric Tiberus (582-602), 1 copë; Focas (602-610), 6 copë; Herakliu I (610-641), 1 copë; Konstanci II (641-668), 6 copë dhe Konstanti IV Pogonatus (654-685), 1 copë[5].

Megjithatë, edhe pse ndërprerja e qarkullimit monetar solli një gjendje kolapsi në ekonomi, duke iu referuar gërmimeve arkeologjike dhe burimeve historike, në aktivitetin prodhues të qytetit, vërehet njëfarë vazhdimësie me ritme të ulëta[6].

Nga dekadat e para të shek. VII e deri në prag të krijimit të Themës, për një periudhë prej më shumë se dy shekujsh, në ndërtesat e qytetit u kryen një sërë përshtatjesh dhe rindërtimesh.

[3] Hoti 1996, p.179. Toçi 1971, p.39-40; Tartari 1984, 227-250; Hoti1987, p. 261- 262; Hoti 1989, p.243-244; Miraj 1991: p.47-57, Hoti et al. 2004b, p.409, 508-509, 516, 519; Hoti et al. 2008, p.373fig.4, p.375, fig.5, p380.
[4] Hoti 1996, p.178.
[5] Hoti - Myrto, 1991, p.101-105.
[6] Hoti 1996, p.179.

Si pjesë e ristrukturimit urban të qytetit bizantin, zona e amfiteatrit, e braktisur më parë dhe e shndërruar më pas në një vendvarrim, pësoi ndryshime të mëtejshme[i7]. Përveç Kapelës, prania e një banese në skajin jugor të monumentit, e zbuluar gjatë gërmimeve të fundit arkeologjike italo-shqiptare, tregon se vetëm një pjesë e kufizuar e sheshit, ku ndodhej dikur amfiteatri, përdorej për banim, ndërsa pjesa më e madhe e territorit të tij, ishte shndërruar në një qendër të rëndësishme funerare të krishterë[8]

Sa u përket praktikave të varrimit në amfiteatër, vihet re se, në dallim nga traditat pagane, përfshirja e objekteve shoqëruese në varre bëhet gjithnjë e më e kufizuar (nga18 varre të zbuluara, mesatarisht vetëm njëri përmbante sende të tilla). Ndër të paktat objekte të gjetura në varre janë disa vëthë, unaza dhe togëza të shek, VII-VIII[9]

Në kushtet e situatës së re, politika e bashkëjetesës e hartuar nga perandori Herakli, e veçanërisht dhënia e së drejtës së vetëqeverisjes dhe autonomisë për disa provinca, si dhe paqja e lidhur nga perandori Konstandini IV, me mbretërinë lombarde në vitin 680, krijuan premisa që nxitën riorganizimin administrativ të rajonit jugperëndimor të Ballkanit[10]. Në këto rrethana u krijua, Arkondati i Dyrrahut, si një formë vetëqeverisjeje për qytetin dhe rajonin përreth.

Arkondati i Durrësit, i formuar në gjysmën e dytë të shek. VII, kishte nën juridiksionin e tij një territor të kufizuar, me kufij tokësorë e detarë konvencional (Dyrrhachion, Plistum, Kroia...?).

Kronikat e kohës dëshmojnë se, gjatë viteve 765–770, në detin Adriatik vihet re një prani e dukshme e flotës bizantine, e

[7] Toçi 1971, p.39-40. Miraj 1991, p.47-57.
[8] Ibidem.
[9] Hoti-Komata 2004a, p.176, fig.7:4.
[10] Treadgold 1997, p.303, 320-321, 377.

cila përdorte si strehë dhe bazë mbështetëse portin e Dyrrahut dhe strukturat administrative vendore të Arkondatit.

Siç dëshmohet nga mbishkrimet në medaljone, mbrojtja e qytetit sigurohej nga trupa ushtarake. Milicia qytetare ishte një regjiment i drejtuar nga Arkondi, i mbështetur nga autoriteti kishtar i Dyrrahut. Midis viteve 775 dhe 780, Arkondati mbrohej nga një garnizon prej 100 ushtarësh, një forcë e krahasueshme me ato të Arkondateve të Kefalonisë, Selanikut, Kretës, Qipros dhe Khersonesit. Vetëm Siçilia dhe Kalabria kishin kontingjente më të mëdha trupash, pasi në atë kohë gëzonin statusin e Themës[11].

Gjatë shekujve VII dhe VIII, Durrësi dhe rajoni përreth tij, i njohur me emra si Dyrrakia dhe Dysrrakia, konsideroheshin si qendra kryesore urbane dhe bazë jetike ushtarake bizantine në bregdetin e Adriatikut[12]. Në atë kohë, rajoni fqinjë jonik i Vagenetisë, pavarësisht se zotëronte disa atribute të një Arkondati dhe shërbente si nyje detare, mbeti në varësi të Durrësit[13].

Sipas të dhënave arkeologjike varreza zinte pjesën më të madhe të hapësirës së amfiteatrit. Për ndërtimin e kishave dhe të varreve, krahas ripërdorimit të tullave dhe tjegullave të Antikitetit të Vonë, punishtet e qeramikës futën në treg një sërë produktesh të reja. Kështu, dyshemeja e Kapelës në amfiteatër u shtrua me tulla me përmasa 35 x 27 x 4.5 cm[14], ndërsa për mbulimin e strukturave të varreve u përdorën tjegulla me përmasa: 54 x 21cm[15].

[11] Hoti 2014, 89.
[12] Santoro - Hoti – Sassi 2006, p.728.
[13] Hoti 1990, p.106, nr.17, tab. XXXII, 9.
[14] Hoti 1990, p.109, nr.17, tab. XXXIV, 8.
[15] Santoro et.al. 2006, p. 728



Fig 1a



Fig 1b

Fig. 1a. Durrës: fragment i një pilastre lombarde.
(fundi i shek. VIII - fillimi i shek. IX). (Foto A. Hoti)

Fig. 1b. Durrës: fragment i një arkitrau lombarde
(fundi i shek. VIII - fillimi i shek. IX). (Foto A. Hoti)

Monogramet e gjetura mbi tulla, si dhe simbolet me përmbajtje të krishterë (kryqe, elemente të eukaristisë etj.), dëshmojnë për rolin e shtetit dhe të kishës si defensor civitatis.

Analiza e të dhënave arkeologjike dhe e burimeve historike, ka bërë të mundur identifikimin e një sërë dukurish lidhur me veprimtarinë ekonomike të kësaj periudhe.

Për të përmbushur nevojat e qyteteve bizantine të Arkontisë dhe të Themës, importi i mallrave artizanale bizantine vazhdoi gjatë shekujve VII–IX, si përmes rrugëve detare, ashtu edhe përmes Via Egnatias.

Nga tregjet perandorake vinin zbukurime të ndryshme si fibula, togëza rripi, karfica, medaljone, varëse dhe stoli të tjera tipike për artin e argjendarisë ballkano-bizantine[16].

[16] Ballardini 2008, p.141 Fig. 164-166 - Roma, Museo Nazionale Romano, Crypta Balbi. Frammenti di architrave di pergula da Santa Martina;Ducci 2013, p.68-69, Fig. 7- Pavia, Musei Civici del Castello Visconteo: pilas-trino proveniente dalla chiesa di San Pietro in Ciel d'Oro.

Produktet e importuara gjatë shekujve VII–IX, me origjinë nga qendrat e prodhimit dhe të tregtisë në Mesdhe, përfaqësohen në Dyrrah nga disa kategori produktesh:

1. Elemente të skulpturës arkitektonike dekorative, të porositura nga Papati në punishtet lombarde të Italisë, për ndërtimin e kishave. (Fig. 1a-b). Është fakt i mirënjohur se kishat dhe bazilikat e Dyrrahut përmbajnë një sërë elementesh të skulpturës arkitektonike të importuara drejtpërdrejt nga punishtet lombarde në Itali (pa përjashtuar mundësinë që këto elemente të jenë riprodhuar në punishtet lokale, bazuar në modelet e origjinës).

Skulptura dekorative arkitektonike lombarde, e përfaqësuar në interieret e kishave të qytetit, me punime të cilësisë së lartë artistike, u dha këtyre ndërtesave një karakter arkitektonik perëndimor.

Objektet e artit lombard, të cilat qarkullonin jo vetëm brenda Italisë, por edhe në mbarë Mesdheun deri në Jerusalem, duket se janë përdorur edhe në Dyrrah[17].

Edhe pse skizma formale midis kishave të Lindjes dhe të Perëndimit, ndodhi pas vitit 732, Kisha e Romës vazhdoi të ushtronte ndikim jo vetëm përmes eksportit të elementeve të skulpturës dekorative arkitektonike, por edhe përmes produkteve të artizanatit artistik, mjeteve liturgjike, bizhuterive, etj. Ndër objektet e importuara përfshihen sarkofagët e stilit të Ravenës, të porositur nga peshkopët e Dyrrahut[18] (Fig. 2).

2. Enë me prejardhje tipologjike nga Mesdheu, të përfaqësuara nga tipe të tilla si LRA4, spatheione me trup të shkurtër, amforat e tipit "Samos" etj., ishin ende në qarkullim deri në mesin e shek. të VII[19].

[17] Koch 1988, p.67.
[18] Hoti 2003, p.237.
[19] Hoti 2003, p.238-240.

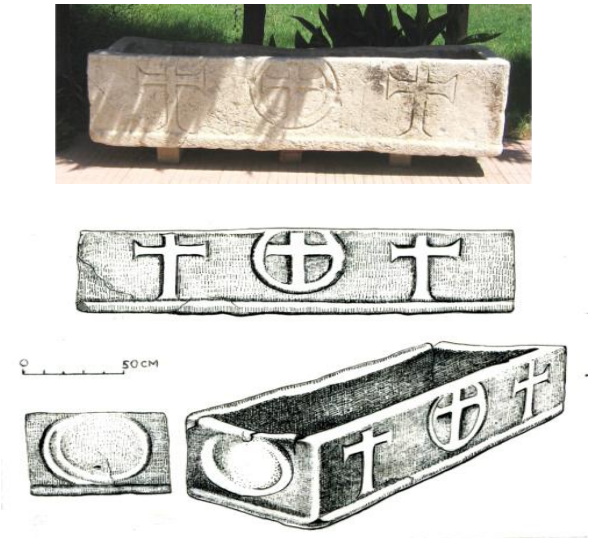


Fig. 2. Durrës: Sarkofag guri gëlqeror, fillimi i shek. VIII.
(Foto A. Hoti, skica M.Dajlani)

Një preferencë e dukshme vihet re gjithashtu për enët e tryezës, të dekoruara me incizime, apo ato të pikturuara me shirita të hollë të kuq ose me nuanca të kuqërremta, artikuj këto, që ndeshen shpesh në varrezat e Krujës, Lezhës dhe qendrave të tjera të kulturës së Komanit. Duke qenë se tregtoheshin në Dyrrah, këto enë, mund të kenë shërbyer si prototipe për prodhimin vendas.

Një vlerësim i përafërt tregon se rreth 80% e qeramikës së imët (ku veglat e punës dhe zbukurimet shfaqin një mesatare pak më të ulët) të shekujve VII–IX, të zbuluara në qytetin e Durrësit, shfaqin ngjashmëri tipologjike me objekte analoge të gjetura në qendra të tjera të kulturës së Komanit. Ky fenomen përforcon më tej karakterin kulturor të përbashkët të rajonit të Adriatikut të Poshtëm përgjatë fazës së parë të periudhës së mesjetare së hershme.

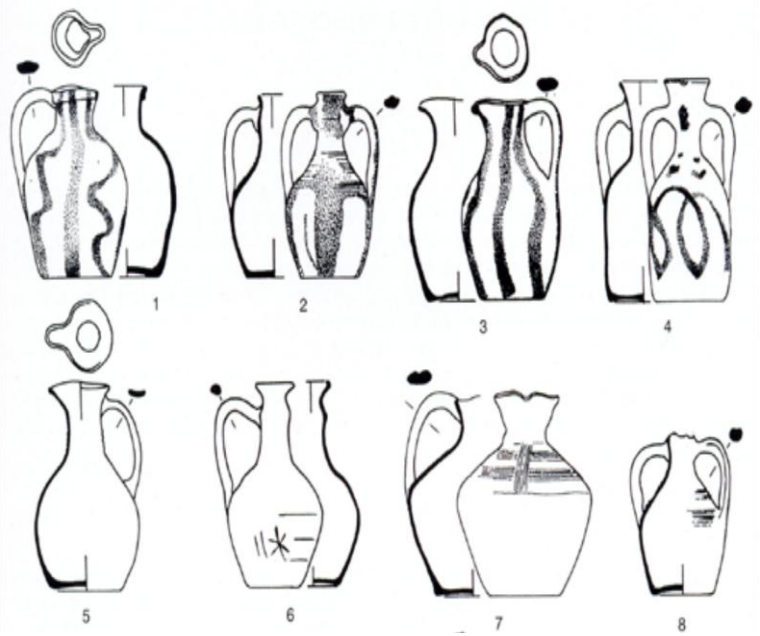


Fig. 3. Oinohe, kotruve dhe broka balte: shek. VII-VIII. (Dyrrhachion, 2, 8; Kroia, 1, 3, 5-7). (skicoi M.Dajlani)

Zbulimi i skorjeve dhe mbetjeve të argjilës së pjekur në punishten e qeramikës bashkëngjitur, Macelumit, dëshmon për ekzistencën e një prodhimi aktiv të qeramikës. Ka shumë gjasa që, produktet e kësaj punishteje të shek. VII-VIII, të jenë pikërisht po ato objekte që qarkullojnë njëkohësisht në tregjet e Arkondisë dhe më gjerë[20] (Fig. 3).

Për sa u përket tipologjisë dhe elementeve dekorative, enët e tryezës të zbuluara në Durrës, pasqyrojnë kombinime pothuajse identike me dekorin e enëve italike[21], çka do të tho-

[20] Peduto1986, p.558, fig.4:1; p.561, fig.7:1,5; p.569, fig.24.
[21] Hoti-Komata 2004a, p.168.

të, se kemi të bëjmë me lidhje tregtare dhe shkëmbime kulturor të ndërsjellta.

3- Edhe artikuj e bizhuterisë bizantine si: tokëza e rripit, fibula etj., pavarësisht supozimëve për origjinën e tyre, edhe këto, qarkullonin në tregun e Dyrrahut, kryesisht nëpërmjet rrugëve tokësore dhe tregtisë detare.

Repertori i artizanatit artistik bizantin përfshin gjithashtu një numër enësh ari dhe argjendi të gjetura në thesarin e fshatit Vrap. Këto enë, të zbukuruara me motive të ndryshme, u zbuluan së bashku me tokëza rripi (ndoshta të tipit avar) që datojnë në periudhën midis viteve 559 dhe 665. Sipas disa studiuesve, ky thesar, i fshehur midis viteve 644 dhe 663, kishte si destinacion tregëtar qytetin peshkopal të Dyrrahut[22].

Ravizimet në greqisht, të pasqyruar në këto enë, me imazhe të katër qyteteve peshkopale: "Kostandinopoja, qyteti i Qipros, qyteti i Romës dhe qyteti i Aleksandrisë, mund të shpjegohen mbështetur me parimet konceptuale të Pentarkisë, të pretenduar nga Kisha Lindore, në ballafaqim me Kishën Papale të Romës[23].

Pas themelimit të Themës së Dyrrahut (813–815), u ngritën struktura të reja monumentale kishtare. Të dhënat kishtare dëshmojnë se midis viteve 813 dhe 826 flitet për ndërtimin e një manastiri në Durrës[24]. Një numër ekzemplarësh të skulpturës dekorative arkitekturore të shek. IX (kapitele, pilastra, fragmente frizash me zbukurime gjeometrike, etj.), dëshmojnë për praninë e ndërtimeve të stilit bizantin.

Një bazilikë me tre anijata dhe arkada të mbështetur mbi pilastra datuar në shek. IX, është zbuluar pranë mureve të fortesës, afër Kullës C (Shën Nikolla)[25].

[22] Ibidem.
[23] DHGE 1892, p.1247.
[24] Hoti 2014, p.89.
[25] Hoti- Myrto,1991, p.105-106.

Nga sondazhet arkeologjike në qendër të qytetit, është konstatuar një godinë e madhe kulti (ndoshta një katedrale). Prej saj vijnë objekte të plastikës arkitektonikë, fragmente afreskesh dhe qeramike kohës së shek. IX-X[26].

Rritja e qarkullimit të monedhave (Perandori Theofili [829–842]: 1 monedhë; Vasili I [867–886]: 5 monedha; Leoni VI [886–912]: 30 monedha[27]; restaurimet në Via Egnatia, dhe forcimi i lidhjeve me territoret perëndimore, nxitën një impuls të ri ekonomik të Dyrrahut gjatë shek. IX[28].

BIBLIOGRAFIA

Ballardini, 2008, A Ballardini, Scultura a Roma: standards qualitativi e committenza (VIII secolo) L'VIII secolo: un secolo inquieto Atti del Convegno internazionale di studi Cividale del Friuli (4-7 dicembre 2008) p. 141-148.

DHGE 1892 Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques Conquet, 1885-1892, 12 vol. Paris, 1892, (DHGE). s.v. "Dynter-Dyrrachium" p. 1247.

Ducci 2013 A. Ducci, La scultura altomedievale: una storia lunga cinque secoli, in Scoperta Armonia. Arte medie-vale a Lucca, a c. di M. T. Filieri e C. Bozzoli, Lucca: Edizioni Fondazione Ragghianti Studi sull'Arte, 2013, p. 61-87.

Hoti1987 A. Hoti, Gërmime arkeologjike te vitit 1987 (Durrës - qytet), Iliria2. 1987 p. 261- 262.

Hoti 1989 A. Hoti, Gërmime arkeologjike te vitit 1989 (Durrës - qytet) Iliria 2. 1989, p. 243-244.

Hoti 1990 A. Hoti, Qeramika mesjetare e zbuluar në Durrës (shek. VII-XV), Temë disertacioni, Tiranë 1990. p. 3-130.

[26] Ibidem.
[27] Hoti-Komata 2012, p.44-45.
[28] Hoti-Komata 201.

Hoti- Myrto 1991 A. Hoti-H. Myrto, "Imperial Byzantine coins from Durrës", Iliria, 1991, 1-2, p. 91-122.

Hoti 1996, A. Hoti, "Des données archéologiques sur le christianisme ancien à Dyrrachium: IVe- VIIe sieclés". "Iliria, 1-2, p. 173-181.

Hoti 2003, A. Hoti, "Some features of the early medieval pottery in Albania (7-11 centuries)" VII Congres International sur la Ceramique Medievale en Mediterranee, (Thessaloniki 11-16 October 1999), Athens, p. 237-240.

Hoti-Komata 2004a A Hoti. - D. Komata**, "**Trade relations betë een the ancient towns of Albania and the Aegeus region during the IV-VII centuries", Η ΚΑΒΑΛΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ (20-23 Σεπτεμβρίου 2001), Καβαλα 2004, pp. 167-192.

Hoti et al. 2004b A Hoti, E. Metalla, E. Shehi, Recentissimi scavi archeologici a Durazzo, 2001-2003. "Atti del secondo e terzo incontro scientifico" Antichità Altoadriatiche" 58, Trieste, 2004, p. 514-516.

Hoti 2005 A. Hoti, L'Illirico sudoccindentale nei secoli IV-VII "Gli Illiri e l'Italia" (Atti del Convegno Internazionale di Studi, Treviso 16 ottobre 2004), Treviso, p. 53-75.

Hoti et al. 2008 A. Hoti A, J.J. Wilkes, E. Metalla., B. Shkodra., The early byzantine Circular Forum in Dyrrachium (Durrës, Albania) in 2002 and 2004-2005: recent recording and excavation, British School at Athens 108, 2008, p. 367-397.

Hoti-Komata 2012 A. Hoti. - D. Komata, "Via Egnatia: The Dyrrachion-Philippi itinerary." 2nd international confe-rence of Balkan historical studies "Kavala and the Balkans-Kavala and the Aegean sea", History-art-civilization from anti-quity to the present times, (Kavalla- 15-18 September 2005). Kavalla, 2012, http: //www ilak. org/en/publications. php, p. 41-57.

Hoti 2014, A. Hoti, "Archeological and Historical data for Dyrrachionin during the transition from Late Antiquity to The

Middle Ages "Interdisplinary Journal of Research and Development Vol (I), No. 1, 2014. p. 85-90.

Koch 1988 G. Koch, "Sargofagët e periudhës perandorake në Shqipëri", Monumentet 1, 1988, p39-68.

Miraj, 1991, L. Miraj, "Adaptime në amfiteater gjatë shek. VI-XII, Monumentet, (1991/1-2), 47-60.

Peduto 1986 P. Peduto, "Modalità e tipologia del quotidianno dallo studio della ceramica campana nell'alto Medievo" In: La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale (1986) p. 555- 571.

Santoro et. al. 2006 S. Santoro - A. Hoti, -B. Sassi. "Dyrrachium I" L'Anfiteatro di Durazzo. Studi e Scavi 2004-2005 Annali Scuola Archeologica Italiana Atene LXXXIII, s. III, 4, T. II, 2006, p. 717—812.

Toçi, 1971, V. Toçi, Amfiteatri i Dyrrahut, Monumentet 2, 1971, p. 37-42.

Tartari 1984 P. Tartari, "Një varrezë e mesjetës së hershme në Durrës" Iliria, 1984, 1, p. 227-250.

Treadgold 1997 W.T. Treadgold, "A history of the Byzantine state and society", Stanford, California, 1997

DATI STORICI-ARCHEOLOGICI PER IL DURRACHIUM DURANTE IL VII-IX SECOLO.

(Astratto)

Gli scavi archeologici svolte durante gli ultimi decenni nel castello, nell'anfiteatro, Macellum e altrove hanno portato alla luce un considerevole materiale archeologico che mette in evidenza alcuni aspetti economico-culturali della comunità di Dyrrachium durante il VII-IX secolo.

Cosi come succede nelle città Bizantine del Balcano e dell'Asia Minore, anche a Dyrrachium dopo la metà del VII secolo si é evidenziato una cadenza economica-culturale, fenomeno questo causato non solo dall'indebolimento sensibile dalla dipendenza politica ed economica dal Bizanto, ma anche da cause naturali che possono essere state ragioni për la contrazione demografica

Archondia di Dyrrachium venne formata nella seconda metà del VII secolo d. C, la quale aveva nella sua giurisdizione un territorio limitato, con confini convenzionali terrestri e frontiere maritime (Dyrrhachium, Plistum ed Kroia?).

Dyrrachium e i suoi dintorni venivano chiamati con diversi nomi come: Dyrrakia, Dysrrakia, e durante il VII-VIII sec. era considerato come il centro principale urbana ed era un importante base militare del Bizanto sulla costa Adriatica. In questo periodo anche la regione ionica vicina di Vaghenetia, anche se con gli attributi di un Archondia come centro marittima dipendeva da Dyrrachium.

L'importo dei secoli VII-IX d. C, provenienti dai centri produttivi e comerciali del Mediterraneo e oltre, si rappresentano a Dyrrachium tramite alcune tipologie di produzione:

1. Elementi della scultura decorativa architettonica, commissionati dal Papato nelle officine longobarde dell'Italia për la costruzione degli edifici di culto. (Fig. 1a-b). Anche se ufficialmente dopo l'anno 732 venne divisa la Chiesa del est da quella occidentale tuttavia la Chiesa di Roma continuò avere la sua influenza non solo attraverso l'esportazione degli elementi della plastica decorativa architettonica ma anche attraverso gli oggetti liturgici e di gioielleria. Tra gli oggetti importati sono anche i sarcofaghi di tipo ravenese commissionati dai vescovi di Dyrrachium (Fig. 2).

2. La scoperta di scorie e rifiuti di terracotta raccolta negli ambienti produttivi all'est del Macellum costituisce un fatto che testimonia che durante i secoli del Altomedioevo funzionava una bottega per la produzione della ceramica. E' probabile che le produzioni di questa bottega algli inizi del VIII secolo possano essere stati oggetti che hanno circolato nei mercati dell'Archondia e altrove. (Fig. 3).

Nei primi decenni del periodo della creazione della Thema di Dyrrachium (811-815) sorgono nuove opere nel campo costruzioni monumentali cleriche. I documenti clerici ci testimoniano che durante gli anni 813 fino a 826 d. C, a Durazzo si costruisce un monastero Un numero degli esemplari della plastica architettonica decorativa del IX secolo (capiteli, pilastri e frammenti di ornamenti geometrici) ci testimoniano për costruzioni del tipo bizantino. Una basilica a tre navate con archi su pilastri datata al IX secolo é stata scoperta vicino alla cinta muraria della torre C (San Nicola)

Gli scavi archeologici nel centro della città hanno incontrato in un grande edificio di culto (forse una catedrale) da dove sono venute fuori elementi architettonici, pezzi di affreschi e altri materiali di uso quotidiano che datano tra il IX-X secolo.

XII

DYRRACHIONI BIZANTIN DHE TERRITORI I TIJ. (SHEK. VI-VIII) [1]

Kërkimet arkeologjike, të kryera gjatë dekadave të fundit, në qytetet të Epirit të ri, (Dyrrachium, Scampis, Apollonia, Byllis, Amantia, Pulcheréopolis, Aulona, Lychnidys) [2] dhe në ato të Arkondisë së Dyrrahut (Dyrrachion, Gjuricaj, Kroia, Prosek? etj) [3] (Fg. 1), kanë ofruar një seri të dhënash që, hedhin dritë për zhvillimin ekonomiko-kulturor të këtij territori, gjatë periudhës së kalimit nga antikiteti i vonë në fazën e parë të mesjetës (shek. VI-VIII).

Për trasformimin urban dhe arkitektonik të Dyrrahut, si kryeqendër i Provincës" Epirus Novas, perandoria bizantine realizoi një sërë investimesh. Fondi financiar perandorak pati intesitet gjatë gjysmës së parë të shek VI, kur në zbatim të projekteve arkitektonike të iniciuara direkt nga perandorët i

[1] Marrë nga : A. Hoti, Dyrrachion bizantina e il suo territorio (VI-VIII sec.) "Archaeologiae. Una storia al plurale. Studi e ricerche in memoria di Sara Santoro, Chieti, 7-9 Novembre 2017-Auditorium del Rettorato, Università degli Studi "G. d'Annuzio"di Chieti-Pescara.

[2] Honingmann, E. 1939. Le Synekdémos d'Hiéroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre, (Bruxelles), p. 20, 620-656.

[3] HOTI, A., 2018., Dati Storici-Archeologici për Il Durrachium durante il VII-IX secolo, New archaeological discoveries in the Albanian regions, 30 - 31 january, 2017, (Procedings of the international conference), volume II, (Tirana). 723-731.

Anastasit I dhe Justinianit I, u ndërtuan kështjella, Macellumi, një seri ngrehinash te kultit kristian, e ndërtime të tjera[4].

Procesi i rindërtimit të qyteteve në provincën "Epirus Novas" u parapri me braktisjen dhe, më pas, të shkatarrimin të shumë prej monumenteve të arkitektures romake (tempuj terma, etj.). për rrjedhojë, u nxorrën jashtë funksionit dhe u braktisen disa vepra të mëdha të arkitekturës romake, sic ishte rasti i amfitetatrit, i termave, i tempujve dhe monumenteve të tjerë të Dyrrahut.

Gjatë ristrukturimit të hapësirave urbane u bë rikompozimi i planit rregullues së qytetit. Projekti i ri i fortifikimit, që filloi të zbatohej pas vitit 500, edhe pse ndoqi gjurmët e planimetrisë së mëparshme, rrafshoi ose nxorri jashtë përdorimit pjesën dërmuese e superstrukturës së mureve mbrojtëse të trashëguara nga periudha heleno-romake. Një dukuri e tillë, më mirë se kudo, ndeshet në krahun jugperëndimor të këtij fortifikimi (nga kulla A deri tek kulla F), ku, strukturat e reja u ngritën nga themelet. Ndërkohë, ndryshe u veprua në kurtinën K-L, ku, pas gërmimëve te viteve 2001-2002, të kryera nga ekipi shqiptaro anglez, rezultoi, se në murin ekzistues antik, ishin bërë riparime dhe përforcime[5].

Plani i ri urban e Dyrrahut, siç përmendet edhe nga burimet historike, i inicuar nga Anastasi I [6], përveç mureve rrethuese (Fig. 2), u konceptua me krijimin e një qendre të re urbane, përfaqësuar me Macellumin, që shërbeu njëkohësisht edhe si shesh publik[7]. Kjo vepër monumentale u përfshi në programin e projekteve të konstadinopojës si një nga investimet e mëdha, që

[4] HOTI, A., 1996., Des données archéologiques sur le christianisme ancien à Dyrrachium (IVe-VIIe siècles). Iliria, 26, 175, cit. 12).

[5] GUTTERIDGE, A., HOTI, A., HURST A. R. 2001., The walled town of Dyrrachium (Durrës): settlement and dynamics, JRA, 14-1, 407-410.

[6] Malalas, 1986. The Chronicle of John Malalas, (Melbourne), 417-418.

[7] HOTI, A., 1996, 177.

perandoria kish planifikuar për fuqizimin e qyteteve kryesorë në Ballkan, ku Dyrrahu, në brigjet lindore të Adriatikut, konsiderohej nyje strategjike.

Gjatë realizimit të një pjesë e ndërtimeve të reja, në Dyrrah dhe në provincën e tij, mund të ketë asistuar arkitekti i njohur të kohës: Viktorini, i cili mori pjesë në ndërtimin e fortifikimeve të Bylisit. [8]

Prodhimi i materialeve të ndërtimit ishte fusha më dinamike e ekonomisë që ergasteria e Dyrrahut përballoi për nevojat e prodhimit të tullave, tjegullave, qyngjeve, pllakave të dyshemeve, etj. Vetëm për muret rrethuese me perimeter: 4.4 km, 3.5 m. të gjerë dhe 18 m të lartë, janë prodhuar rreth 15 milion copë tulla, 120 mijë m^3 llaç i fortë dhe rreth 35 mijë m^3 gur për themelet.[9] Prodhimi i tullave, duke iu shmangur këmbës romake, u zëvëndësua me tulla masive, shpesh herë të pajisura me monograme, figura e simbole nga eukastia liturgjike[10].

Dyrrahu, si kryeseli peshkopale, pati kujdesje të pocaçme nga autoriteti konstandipojan, çka dëshmohet edhe nga përmendjet e peshkopëve pjesëmarrës në koncilet bizantine. Por, dhe pse ishte i përfshirë në sferen e kishës bizantine, deri para vitit 732, Dyrrahu, mbante lidhje të qëndrueshme me Papatin. Kësisoj, Dyrrahu përfaqëson kulturën kishtare të një qyteti të gjendur midis dy influenzave të medha: të kishës konstandinopojane dhe asaj të Romës.

---

[8] ANAMALI, S. 1989., L'état actuel des recherches sur l'origine des villes du Moyen Âge en Albanie. In: Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne. 21-28 septembre 1986, Rome, (Publications de l'École française de Rome, 123); (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste), 2628-2629, fig. 7.

[9] HOTI, A., 2014., "Archeological and Historical data for Dyrrachionin during the transition from Late Antiquity to The Middle Ages "Interdisplinary Journal of Research and Development Vol (I), No. 1, 85.

[10] HOTI, A., KOMATAS, D. 2001, Monograms, Symbols and Epigraphs of the Early Byzantine Period in Albania, Studies in Byzantine sigillography 9, 197-200.

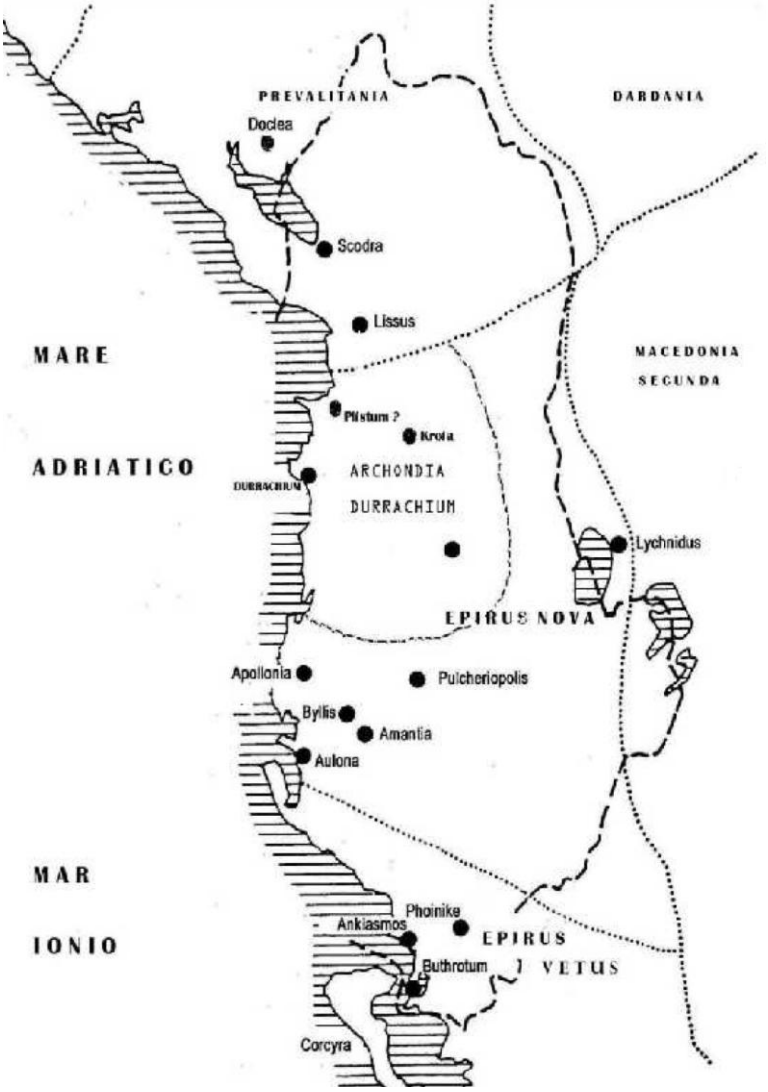


Fig. 1. Hartë e provincave bizantine të Ilirikut jugperëndimor (shek. IV-VIII). (Përshtatur nga A.Hoti)

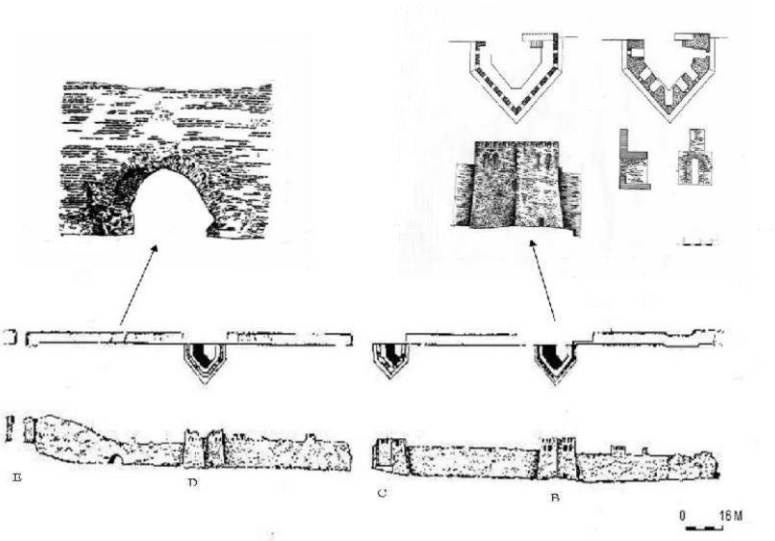


Fig. 2. Segmenti jugperëndimor i fortifikimit bizantin,
(Fillimi i shek. VI) (Skicoi M. Dajlani)

Ne nuk mund të përcaktojmë se sa kisha u ndërtuan në total, por, nga të dhënat e gërmimëve arkeologjike, mund të marrim konsideratë faktin se, brenda grupit episkopal, funksiononin disa godina, një pjesë e të cilave, të ndërtuara para fundit të shek. V [11].

Dimensionet e mëdha të kolonave dhe kapiteleve të disa prej kishave tregojnë se ato vijnë nga ndërtesa të destinuara për audiencë të një niveli të lartë.

Kishat dhe bazilikat e Epirus Novas, nga pikpamja arkitektonike u përkasin tipologjive të njohura bizantine [12],

[11] HOTI, A., 1996, 177

[12] HOTI, A., 2003., Aspects of the spread of Early-Christianity in the Province Epirus Nova, "2000 Years Church Art and Culture in Albania" (Papers of the International Symposium, Tirana 16-18 November 2000, (Tirana), 26.

Mungesa e mermerit në formacionet gjeologjike të Provincës, i ka shtyrë projektuesit që, një pjesë të konsiderueshme të kësaj lënde, ta importojnë. Për ndërtimin e godinave monumentale në Dyrrachion, por edhe në Gjuricaj, Arapaj, është importuar një numër i madh elementesh të plastikës dekorative arkitektonike e importuar nga kantjeret e Proconnesit. Ndryshe ka ndodhur në selitë e tjera të Provincës si, në Bylis, Scampin, e gjetkë, ku, për prodhimin e skupturës dekorative arkitektonike të kishave, është përdorur guri i zakontë i përpunuar nga kantjere lokale, shpesh, duke imituar modelet e Dyrrahut[13].

Skulptura arkitektonike prokoneziane e gjysmës së parë të shek. VI, ka afëri të shumta si në formë dhe në dekor me ekzemplarët cilësor të kantjerëve të origjinës. Vetëm për ndërtimin e Macelumit të Dyrrahut, vepër monumentale, me shumë gjasa, e ngritur gjatë peridhës së Anastasit I (491-518), është përdorur një lëndë masive mermeri: pllaka për shtimin e portikut, për 40 kolona dhe po aq kapitele e bazamente kolonash, imposte e të tjerë elementë, të gjitha këto, të importuar në linjë detare nga Proconnesi. (Fig. 3) Në disa prej faqeve të tyre ndeshen mbishkrime, monograme dhe numra bizantinë, këto të fundit, si orientues të vendosjes së çdo elementi arkitektonik në monument.

Siç ka rezultuar nga gërmimet arkeologjike, të kryera në Durrës, Gjuricaj (Plistum?), Krujë (Kroia), Prosek e gjetkë, në kontekste e shtresa kulturore, janë gjetur objekte të kategorive të ndryshme. Rezultatet e arritura kanë vërtetuar tashmë, se gjatë shek. VI-VII, e në vazhdim, në territorin e Dyrrahut, vihet re një rritje në prodhimin vendas të zejarise. Nga gërmimet e zhvilluara në varrezat e Dyrrahut, Krujës, e gjetkë, kanë dalë në dritë një sërë objektesh, të përbërë nga vegla pune, prodhime të

[13] MUÇAJ, S., 1993, Les basiliques paléochrétiennes de Bylis et leur architecture, XL Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, (Ravenna), 569-583.

qeramikes, të qelqit, monedha, dhe një numër me stoli të tipit bizantin të shek. VII-VIII [14].

Poçeria vendase vazhdoi të plotësojë kërkesat e përditshme të qytetarëve duke prodhuar, sipas teknologjisë tradicionale, disa forma të reja enësh. Elementë dekorativ të enëve të tryezës së prodhimit romak të shek. III-IV mbas erës [15], kanë shërbyer si model për zbukurimin e enëve të shek. VI-VIII. Midis enëve, dallohen kotruvet e broket, forma mjaft të njohura që, ndeshen në inventaret e varrezave e shek. VI-VIII, thuajse në të gjithë nekropolet e territorit të Arkondisë së Dyrrahut, dhe më gjërë, në disa varreza të provincave fqinjë, madje rrezja e qarkullimitdhe përdorimit të tyre është mjaft e dëndur, edhe në brigjet e përkundrejta të Apeninëve[16]. Krahas formave të njejta, ato hijeshohen edhe me ornamente me shirita të kuqe dhe të kafejta, thuajse të njëjtë me enët italike. Një pjesë e autorëve mendojnë se këto enë kanë prejardhje tipologjike islamike [17]. Gjithsesi, tipet e brokave të zbuluar në qendrat e Arkondisë së Dyrrahut, shpjegohen si enë që, përveç ndikimeve islamike, trashëgojnë edhe elementë të morfologjikë dhe dekorimit të enëve të periudhës provinciale romake.

Stolitë e natyrës ballkano-bizantine (togëzat e rripit, protomet e kafshëve, broshat, aplikat, vareset, fibulat etj.) qarkullonin dëndësisht në tregun e Dyrrahut dhe në hapësirën e tij territoriale. (fig. 4) Ndryshime vihen re në përdorimin e tipave te reja të stolive, siç janë varëset e modeluara dhe hijeshuar me simbole kristiane, të prodhuara në bazë të modeleve të njohura të oficinave perandorake. Në këtë aspekt ato mund të konsiderohen si prodhime të natyrës ballkano-bizantine, të importuar

[14] HOTI, A., 2018. 726-727.

[15] HOTI, A., 1987, Contribution à la carte archéologique du district de Durrës, Iliria, 17/1, p. 253, Tav. VI, 2; p. 255, Tav. VI, 3

[16] HOTI, A., 2018., 726-727.

[17] METALLA, E., 2013, La céramique peinte provenant des contextes funéraires et urbains en Albanie (VII-XIV siècle), Iliria, 37, 227-228, Tav. 1

nëpërmjet portit të Dyrrahut. Riprodhimi i disa prej tyre, si imitacione, është një dukuri normale, që lidhet me zhvillimin relativisht të kufizuar të krahinës së Arkondisë (shek. VII-VIII).

Midis stolive, shquhet fibula me këmbë të mbërthyera (e ashtuquajtura fibula e Komanit), që i përket tipologjisë bizantine, por e prodhuar nga një punishte argjendare e Dyrrahut ose në periferi të Arkondisë. Numri i madh i fibulave prej hekuri, të gjetura në varrezën e Prosekut (Mirditë),[18] tipologjikisht të njejtë me ekzemplarët e zbuluar në Krujë, Lezhë, Dyrrah, por të punuar me një cilësi më të dobët, përfaqësojnë ekzemplarë të izoluar të një farke modeste lokale. Duke mos patur, hijeshinë e duhur artistike, nuk kanë mundur të kapërcejnë hapësirën e ngushtë të zonës së Mirditës, ku ato u prodhuan.

Gërmimet arkeologjike na japin të dhëna se, duke filluar nga gjysma e dytë e shek. VI, e në vazhdim, gjatë shek. VII, disa prej qyteteve paleobizantinë (Byllis, Scampin, Amantia etj.), në rrethanat e krizës që përjetonte perandoria bizantine iu nënshtruan procesit gradual të selektimit.[19] Por, referuar akteve të koncileve ekumenike të shek. VII-VIII, si dhe të dhënave arkeologjike, është provuar tashmë se, në rajonin e Arkondisë, perveç Dyrrahut, mbijetuan disa qendra urbane si: Kroia-Κροαί, Pulheriopolis-Πολιχεριουπολις, Aulona-Αυλων etj. Ndërkohë, burimet kishtare, na dëshmojnë për krijimin e peshkopatave të reja si: Stefaniaka, Kunavia, Kruja (kroon).[20] Gjatë kësaj kohe ndërtohet një qendërbanim i ri, ay i Ballshit, kisha e së cilit, pas braktisjes së Bylisit, kishte rolin e një selie të re peshkopa-

[18] ANAMALI, S. 1971., Une nécropole haute-médiévale à Bukël de la Mirditë, Iliria, vol. 1, 220; DODA, N., 1989, Le cimetière arbërore de Prosek. Iliria, 19/1, 155.

[19] ANAMALI, S. 1985., Des Illyriens aux Albanais (Les nouvelles données del' archéologie), Iliria, 15/1, 215

[20] MEKSI, A., 1983., Monuments médiévaux de culte et leurs racines dans la basse Antiquité. Iliria, vol. 13/1, 217-223.

le[21]Dyrrahu, si kryeqendër e Archondisë, mbrohej edhe nga disa kështjella si: Petra, Ndroqi, Petrela, etj. [22]

Edhe pse kufizimi i qarkullimit monetar që u ndje gjatë shek. VII-VIII solli vështirësi të ndryshme në ekonomi dhe rënien e nivelit prodhues, prapëseprapë, gërmimet arkeologjike dhe burimet flasin për një vazhdimësi të aktivitetit ekonomik të qytetit të Dyrrahut dhe të zonës për rreth tij[23].

Në këtë situatë të komplikuar financiare, si pasojë e mungesës së investimëve, pati tkurrje në hapësirat urbane të mëparëshme. Ndërkohë, që nuk realizohen ndërtime të reja, ruhen disa godina monumentale kristiane të antikitetit të vonë. Tek një pjesë e konstruksionëve të tyre janë kontatuar meremetime (Dyrrah, Arapaj, etj.) dhe, sipas rastit, ka patur edhe përshtatje të tyre (Dyrrah, Gjuricaj, Scampis, Pogradec, etj) [24]

Në fillim të shek. VII segmenti Jugperendimor i fortifikimit bizantin të Dyrrahut ruhej ende në gjendje të mirë ku shfrytëzoheshin intesivisht dy portat e kalatës në kurtinën K-L. Ndërkohë funksiononte në qendër të Dyrrahut një katedrale (?). Në gjysmën e dytë të shek. VII zona episkopale e Dyrrahut, e bashkë me të, Macellumi dhe disa godina të tjera, thuajse ishin braktisur. [25]

[21] ANAMALI, S. 1982., Le problème de la formation du peuple albanais à la lumière des données archéologiques, Iliria, 12 /2, 48.

[22] KOMATAS, D. 1983, Données archéologiques sur la cité albanaise (VIIe-XIe s.). Iliria, 13 /1, 209-216.

[23] HOTI, A., 2014, 88.

[24] ANAMALI, S. 1969, Les resultats des fouilles dans la citadelle de Pogradec), Buletin Arkeologjik, Tiranë, 89-101 ANAMALI, S. 1982., Le problème de la formation du peuple albanais à la lumière des données archéologiques. Iliria, 12 /2, 48. Myrto, H. 1981, Hartë e monumenteve dhe e gjurmëve antike e mesjetare të rrethit të Durrësit", Monumentet, 22, /2, 63, Tav. II, 1.

[25] HOTI, A., 2018., 723-724.

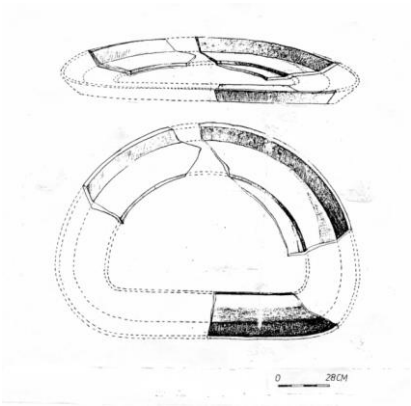


Fig. 3



Fig. 4

Fig. 3. Durrës - Tavolina liturgjike prej mermeri (Skicoi M. Dajlani)

Fig. 4. Macellum: Gjetje nga varri nr. 4 të Prokonnesit, (fillimi i shek VI). (13 perla të tipeve "millefiori" dhe "perlshtab", vathë prej bronzi, (shek. VII) (Skicoi M. Dajlani).

Ndryshe nga çfarë ndodhi në provincat e tjera bizantine të Ballkanit, territori i dikurshëm i Epirus Novas, që përvijoi, më pas në juridiksionin e Arkondisë së Dyrrahut, edhe gjatë shek. VI-VII, mbeti i paprekur nga kolonizimet sllave dhe, për rrjedhojë, vazhdoi të banohej pa ndërpreje nga pasardhësit e ilirëve, protoarbërit. Si qytet kyç, ndër më të fortifikuarit në Adriatikun lindor, ishte një faktor qëndrese ndaj sulmit të fuqishëm avaro-sllav të vitit 584. Këtë siguri dhe stabilitet e qyteti e ruajti, për disa dekada, aq sa refugjatë salonas dhe dalmatinë, në vitet 614-615, gjetën garanci për të vazhduar jetën e tyre në këtë qytet. [26]

[26] HOTI, A. 2006. Epidamnus - Dyrrhachion –Durrës, (Tirana), 108.

Gjatë kohës së Arkondisë(çereku i fundit të shek. VII-811/815), tek disa prej godinave të kultit paleokristian që mbijetuan, në interierët e tyre, u bënë përshtatje e inkastrime me elemente të plastikës arkitektonike të artit longobard, duke i dhënë atyreve ngjyrime të kishës perendimore[27]

Arhondia Dyrrahut kishte në juridiksion një territor me kufij konvencional, për aq sa ishte e mundur të ushtronte aktivitetin e vet, pavarësisht se popullsia vendase protoarbërore, shtrihej në një territor shumë më të gjerë. Në këtë krahinë lindën filizat e parë etnokulturore protoarbërore, andaj dhe, shpesh herë, territori i saj thirej me emërtesat: Dyrrakia, Dysrrakia, etj.

Deri në prag të themelimit të Themës, Arkondia ishte qendra kryesore qytetare, dhe baza e vetme ushtarake e Bizantit në bregdetin e Adriatikut lindor[28]

IL DURRACHIUM BISANTINA E IL SUO TERRITORIO (VI-VIII SEC.).

(Astratto)

Le ricerche archeologiche svolte durante gli ultimi decenni nelle città dell'Epirus Nova (Durrachium, Scampis, Apollonia Byllis, Amantia, Pulcheréopolis, Aulona, Lychnidys) e le altre svolte nell'Archondia di Durrachium, (Gjuricaj-Plistum?, Kroia, ect.) (Fig 1.) etj, ofrirono una serie di dati che danno luce dello sviluppo economico-culturale di questo territorio durante il

[27] HOTI, A., 2018, 726.

[28] HOTI, A., 20O5., L'Illirico sudoccidentale nei secoli IV-VII, Convegno Internazionale di Studi GLI ILLIRI E L'ITALIA 16 ottobre 2004 (Treviso), 57-58.

periodo a cavallo, dal periodo del tardo antichità alla prima fase del Medioevo (shek. VI-VIII).

Il nuovo piano urbanistico di Dyrrachion, come menzionato dalle fonti storiche, avviato da Anastasios I, oltre alle mura di cinta(Fig. 2), fu concepito con la creazione di un nuovo centro urbano, che coincise con Macellum, il quale serviva anche come piazza pubblica.

La scultura architettonica della prima metà del VI secolo è simile in molte forme e decorazioni con le copie di qualità dei cantieri di Proconnesus. (Fig. 3)

Gli ornamenti balcanici - bizantini (nastri, prototipi di animali, opuscoli, ciondoli, fibule, ecc.) circolavano intensamente nel mercato di Dyrrah e nel suo spazio territoriale. (Fig. 4). Si notano cambiamenti nell'uso di nuovi tipi di gioielli, come ciondoli in stile cristiano a motivi e in rilievo, prodotti sulla base di noti modelli degli atelier imperiali. A proposito, questi possono essere considerati prodotti balcanici-bizantini importati attraverso il porto di Dyrrah. La riproduzione di alcuni di essi, come le imitazioni, è un evento normale associato allo sviluppo relativamente limitato della provincia dell'Archondia (inizi VIII sec. -811/815).

Ma, riferendosi agli atti dei concili ecumenici del VII-VIII secolo, così come ai dati archeologici, è già stato dimostrato che nella regione di Archondia, oltre a Dyrrah, sopravvissero diversi centri urbani: Kroia-Κροαί, Aulona-Αυλων, Pulherio-polis-Πολιχεριουπολις, ect.

All'inizio del VII secolo, le fortificazioni bizantine del Dyrrah sud-occidentale erano ancora conservate in buone condizioni, dove le due porte del molo erano state utilizzate nel sobborgo di S-R. Mentre una cattedrale stava operando nel centro di Dyrrah nella seconda metà del VII secolo, l'area episcopale di Dyrrah e con essa il Macellumi e molti altri edifici, furono quasi abbandonati.

A differenza di quello che successe nelle altre province bizantine del Balcano, l'ex territorio di Epiro Novas, delineato nella giurisdizione di Archondia di Dyrrachium, anche durante il VI-VII secolo, rimase intatto dalla colonizzazione slava e, di conseguenza, continuò ad essere abitato senza interruzioni dai discendenti degli Illiri e protoarbëri.

Durante il periodo dell'Archondia, in alcuni edifici ecclesiastici paleocristiani sopravvissuti, i loro interni erano allineati con gli elementi della plastica architettonica dell'arte longobarda, donando i colori della chiesa occidentale.

Fino alla fondazione del Thema, Archondia era il centro principale cittadino, e l'unica base militare del Bisanzio nella costiera dell'Est Adriatico.

XIII

IL PATRIMONIO ARCHEOLOGICO DEL MUSEO E DELLA CITTÀ DI DURRËS

Il museo archeologico di Durrës

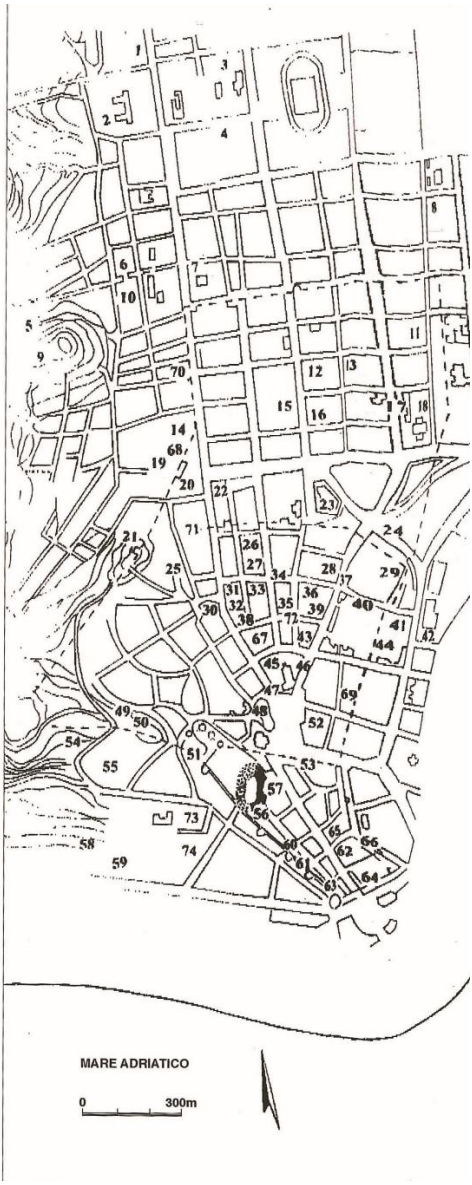
Il museo è stato inugurato il 13 aprile 2002. Il giorno dell'inaugurazione erano presenti gli studiosi dell'Accademia delle Scienze, le rappresentanze locali e il presidente della Repubblica Rexhep Mejdani.

Per costruire l'edificio fino ad ora sono stati investiti circa un milione e cinquecentomila dollari. La maggior parte di questi fondi (un milione e duecentomila dollari) è stata sostenuta dal governo albanese; la parte rimanente è stata data dagli aiuti del governo tedesco. Un cospicuo contributo è stato dato dalla Fondazione svizzera "Pro Illyria". Il nuovo edificio del museo e stato costruito dall'ex-impresa statale di costruzione e dall'impresa privata "Erzen".

Dell'edificio di tre piani progettato da un gruppo di architetti albanesi (K. Kolaneci, I. Prushi, H. Kisi) fanno parte: a) le due sale dell'esposizione (piano terra e primo piano); b) la sala dove sono esposte le opere di maggior pregio e già catalogate (secondo piano); c) il laboratorio di restauro; d) gli uffici degli archeologi; e) la sala congressi; f) il giardino (tav. II).

Il progetto espositivo del museo è stato basato sullo studio di diversi archeologi, dalla creazione del primo museo archeologico (1951), curato dal museologo e archeologo Vangjel Toçi (1920-1999) e di altri autori (A. Hoti, H. Hidri, F. Tartari, ecc.).

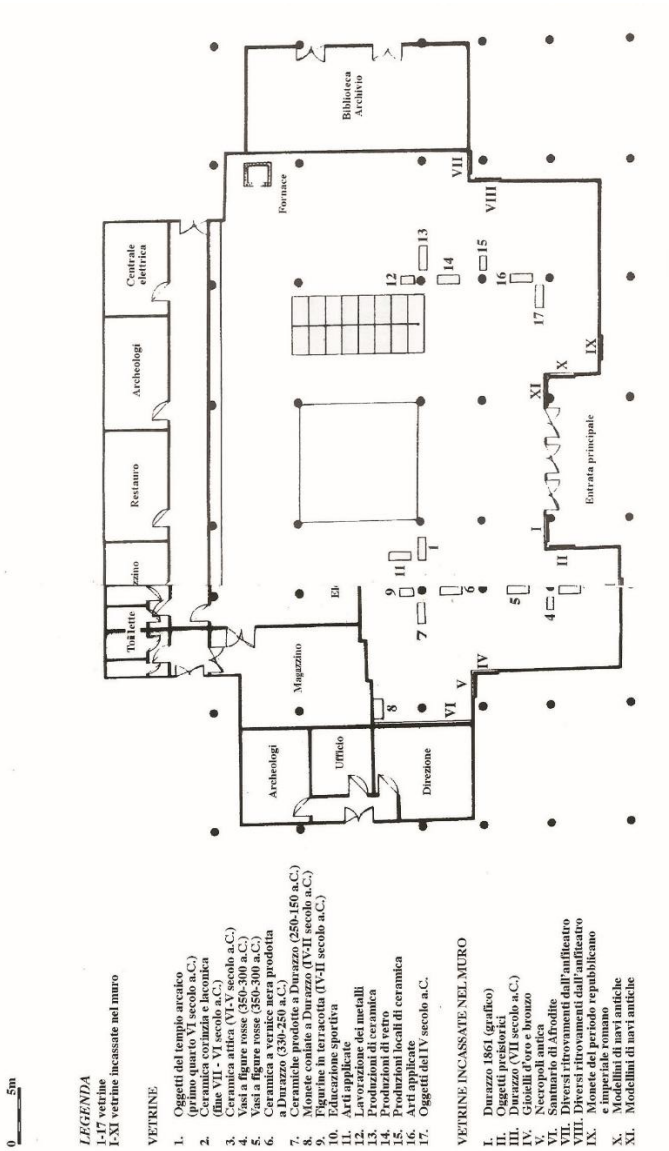
1-2. Necropoli ellenistica?
3. Necropoli di I secolo a.C.
4. Abitazioni di I-II secolo d.C.
5. Necropoli di III secolo a.C.
6. Necropoli di I secolo a.C.
7-8. Necropoli di I-III secolo d.C.
9. Abitazioni di I-II secolo d.C.
10. Laboratorio di ceramica di I-III secolo d.C.
11. Abitazione di I-II secolo d.C.
12. Abitazione con mosaico di I-II secolo d.C.
13. Canale di V-VI secolo d.C.
14. Cisterna medievale
15-16. Abitazioni di I-II secolo d.C.
17. Conduttura dell'acquedotto di I-II secolo d.C.
18. Abitazione con mosaico di II-III secolo d.C.
19. Abitazione con mosaico di I secolo d.C.
20. Muro di cinta di V-VI secolo d.C.
21. Torre di Teodoro Comneno.
22-23. Canali di V-VI secolo d.C.
24. Muro di cinta di V-VI secolo d.C.
25. Chiesa medievale
26. Abitazione di I-II secolo d.C.
27. Necropoli di VII-VIII secolo d.C.
28. Muro di cinta di IV secolo d.C.
29. Muro di cinta di V-VI secolo d.C.
30. Il pozzo di Top-Hane
31. Abitazione di I-II secolo d.C.
32. Elementi architettonici
33. Chiesa di VI-VII secolo d.C.
34. Mosaico di IV secolo a.C.
35. Canale di I-II secolo d.C.
36. Costruzioni di V-VI secolo d.C.
37. Abitazione di I-II secolo d.C.
38. Canale di I-II secolo d.C.
39. Costruzioni di V-VI secolo d.C.
40. Chiesa di V-VI secolo d.C.
41. Canale di I-II secolo d.C.
42. Elementi architettonici di II-I secolo a.C.
43. Canale di I-II secolo d.C.
44. Costruzioni di II-I secolo a.C.
45. Piazza di Hamam del XVII-XVIII secolo d.C.
46. Terme pubbliche di I-II secolo d.C.
47. Acquedotto del XVII-XVIII secolo d.C.
48. Basilica con mosaico di V-VI secolo d.C.
49. Costruzioni di II-I secolo a.C.
50. Necropoli di VII-VIII secolo d.C.
51. Castello del XIV-XV secolo d.C.
52. Costruzioni di I-II secolo d.C.
53. Muro di cinta del 1502
54-55. Necropoli di V-VI secolo d.C.
56. Anfiteatro di II secolo d.C.
57. Chiesa dell'anfiteatro di VII secolo d.C.
58. Colonne in granito di V-VI secolo d.C.
59. Muri di terrazzamento di IV-II secolo a.C.
60. Chiesa del IX-XIV secolo d.C.
61. Muro di cinta di V-VI secolo d.C.
62. Hamam del XVIII-XIX secolo d.C.
63. Torre del XIV secolo d.C.
64. Muri di cinta di IV-III secolo a.C., di I-IV secolo d.C. e di V-VI secolo d.C.
65-66. Abitazione del XIX secolo d.C.
67. *Macellum-Forum* di V-VI secolo d.C.
68. Costruzione di I-II secolo d.C.
69. Costruzioni di I-II secolo d.C. e di V-VI secolo d.C.
70. Strutture di II-I secolo a.C.
71. Muro di cinta di V-VI secolo d.C.
72-73. Edifici di V-VI secolo d.C.
74. Fornace di III-II secolo a.C.



Tav. I. Mappa archeologica della città di Durrës



Tav.II. Museo Archeologico di Durrës: sopra, l'esterno del palazzo; sotto, l'interno del Museo



Tav. III. Il Museo Archeologico di Durrës. Organizzazione dell'esposizione e funzionamento. *Pianta del piano terra.*

Nell'ideazione dell'esposizione permanente è stato rispettato l'aspetto cronologico-tematico. È stata evidenziata la cultura ellenico-romana quale elemento prevalente tra le civiltà che hanno influenzato lo sviluppo storico e culturale non solo della città di Durrës, ma di tutta l'area illirico-albanese.

Nella realizzazione, oltre agli archeologi di Durazzo - gli autori del progetto e i nuovi assistenti (E. Metalla, E. Shehi, V. Coko), hanno lavorato altri specialisti, con lunga esperienza in campo espositivo, maturata in altri musei in Albania (M. Korkuti, N. Ceka, Sh. Gjongecaj, F. Drini, I. Gjipali, ecc.). Un sostanzioso contributo è stato dato anche da altri membri del museo, restauratori e decoratori (R. Gega, F. Guralumi, Q. Kertusha, ecc.).

Per l'esposizione dei reperti archeologici greci e romani è stata usata la sala del piano terra, di circa novecento metri quadrati. Qui sono presenti diciassette vetrine, prodotte a Tirana (Modello A: 9 pezzi; modello B: 7 pezzi; modello C: 1 pezzo). In queste vetrine sono stati esposti i migliori pezzi dell'arte e dell'artigianato antichi, rappresentati da oggetti in ceramica, in metallo, in marmo, in alabastro, in vetro, in osso, ecc. (tav. III).

In particolari ambienti sono stati esposti gli oggetti di marmo e di pietra: colonne, capitelli, imposte, sarcofagi, stele di to mbe, sculture a tuttotondo, ecc.

Una posizione di rilievo hanno le mappe, le stampe, le foto e le riproduzioni. Negli scorci particolari sono citati passi di autori antichi su Durrës. Per il 2002-03, è prevista la realizzazione dell'esposizione del primo piano (circa cinquecento metri quadrati) con materiali del periodo medio-bizantino.

Da sistemare rimane il giardino, in cui si provvederà ad esporre l'altare votivo (IV secolo a. C.), altri grandi altari e sarcofagi del periodo romano e un notevole numero di colonne, capitelli, imposte del periodo paleocristiano e medievale, ecc.

LA CITTÀ DI DURRËS

Durrës è una delle città più antiche dell' Adriatico. Nell'impossibilità di elencare le ricchezze archeologiche della città antica e medievale nella loro interezza, vorrei delineare alcuni aspetti importanti che caratterizzano il fondo del museo[1] e i monumenti archeologici (tav. I)[2], basandomi sulle ricerche e sugli studi finora condotti[3].

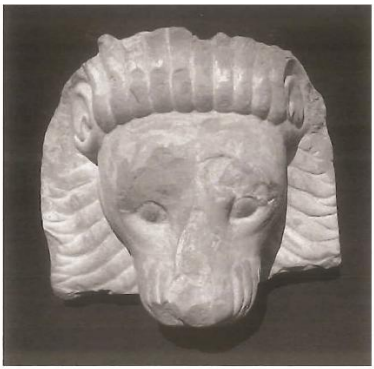
Antico centro abitato, dopo la fondazione della colonia nel 627 a. C., Epidamnos nacque e si sviluppò come una città antica di livello economico e culturale relativamente alto come le due metropoli, Corinto e Corcira (THUC., I, 24). Nel periodo della colonia ellenica, la città ebbe due nomi, Epidamnos-Dyrrachion[4].

Nel periodo arcaico (627-480 a. C.) Epidamnos, con una superficie di 110 ettari, diventò la città più sviluppata della pianura costiera dell'Illiria del sud. Di questo sviluppo danno testimonianza i ruderi di un tempio costruito con decorazioni in terracotta architettonica (tav. IV, 1-2), datato attorno all'anno 580-570 a. C., e altri oggetti d'arte (il frammento di un rilievo votivo dell'inizio del V secolo a. C., dedicato a Eracle, il rilievo di una figura femminile sul trono, il frammento di una kore con peplos, il basamento di una stele prismatica, ecc)[5].

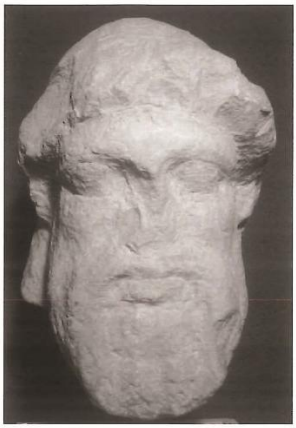
[1] GJIPALI 1998, pp. 213-218, fig. 7.
[2] BACE 1988, pp. 55-59; Bibl. 1998, p. 82.
[3] Bibl. 1972, p. 214; Bibl. 1985, p. 294; Bibl. 1997, p. 288; Bibl. 1998, pp. 76-103; nelle quattro le pubblicazioni si veda s. v. Durrësi.
[4] Bibl. 1998, pp. 78, 80.
[5] L'arte 1985, cat. 165; CABANES, DRINI 1995, n. 1; CEKA 2001, p. 68. I durazzini adorarono Eracle come fondatore della colonia. Cfr.: APP., BC II, 39.



1



2



3



4



5

Tav. IV 1-2 - Testa di sfinge e testa di leone in terracotta (580-570 a.C.)
3 - Dionisio (inizi IV sec. a.C.) 4 Busto di *Kleitia* (II sec. a.C.)
5- Erma di Esculapio (II sec. a.C.) (Foto A.Kavaja)

Un posto particolare occupano nel Museo i vasi rinvenuti nella necropoli di Dyrrachion. La presenza della ceramica di origine corinzia (pithos), già a partire dall'ultimo quarto del VII secolo a. C., conferma i rapporti stabiliti tra Epidamnos e la metropoli. Per parte loro, le importazioni della ceramica attica della prima metà del V secolo a. C. evidenziano la decadenza di Corinto e lo spostamento dei commerci verso Atene[6].

Nel periodo classico (480-355 a. C.), secondo Aristotele, riconosciuto come il compilatore della costituzione di Dyrrachion, la città era governata da istituzioni politiche e giuridiche molto simili a quelle di Atene [ARIST., Polit. V, 1, 10-11 (1301b)]. Tra i monumenti dell'epoca attirano l'attenzione i ruderi di un altare dell'inizio del IV secolo a. C. Il monumento è costituito da un basamento a forma di crepidine a tre gradini sui quali si ergevano le colonne di ordine dorico (tav. VII, 1)[7].

Nel primo quarto del IV secolo a. C., artigiani siciliani si stabilirono a Dyrrachion, dando impulso alla produzione locale della ceramica con figure rosse[8].

Facendo riferimento alle fonti scritte notiamo che nel periodo ellenico la città era abbellita da templi, come quello di Afrodite, Artemide e Eracle, da palestre e da altri edifici di lusso di carattere pubblico e privato[9].

[6] L'arte 1985, cat. 180; HIDRI 1986, pp. 187-192; Bibl. 1998, p. 99; Ceka 2001, p. 68, fig. 2.
[7] Bibl. 1998, p. 81, fig. 3; p. 101.
[8] L'arte 1985, cat. 181, 192; Albanien 1988, pp. 185, 187. Gli oggetti di ceramica non si presentano in condizioni ideali. È stata effettuata solo una pulitura meccanica, senza procedere con la stabilizzazione. L'attaccatura dei frammenti con materiale inadeguato ha comportato conseguenze nega-teve.
[9] Bibl. 1998, pp. 96-97, 101; APP., BC, II, menziona il tempio di Artemide vicino alle porte.

Il mosaico della Bella (tav. I, 34), probabilmente parte di un bagno di lusso della fine del IV secolo a. C., è l'opera più insigne dell'arte di Dyrrachion[10].

Sono espressione dei legami spirituali con la tradizione religiosa ellenica la presenza in quantità considerevole di terracotte ritrovate entro le rovine di un tempio che convenzionalmente è stato denominato "santuario di Afrodite". Del pantheon antico greco, oltre Afrodite (tav. VII, 2), erano venerate altre divinità come Dioniso (tav. IV, 3), Zeus, Atena, Eracle, ecc.[11].

Lo sviluppo economico e culturale della città è legato alla storia politica dello Regno illirico. Sotto la giurisdizione del re Glaukias e dei suoi predecessori, Monounios e Mytilis (fine IV - prima metà del III secolo a. C.), si verificò un sensibile aumento del numero degli abitanti illirici che riuscirono a rivestire alte cariche nel governo della città[12]. Nelle stele delle tombe di quell'epoca compaiono decine di nomi illirici e i più frequenti sono Epikados, Plator, Eortaios, Boiken, Teutaia, Kleitia (tav. IV, 4), Glaukias, Dasisos ecc[13].

Le importazioni elleniche continuarono ad occupare un posto importante nell'economia della città dove parallelamente stava aumentando anche la produzione locale. A partire dalla metà del IV e fino alla metà del III secolo a. C. a Durazzo si produce la ceramica del tipo "Gnathia" e nel corso dello stesso periodo inizia la produzione delle coppe di tipo Megara. Questi oggetti erano destinati sia al mercato della città che al suo

[10] ANAMALI, Adhami 1974, pp. 10-14; Bibl. 1998, pp. 98-99.
[11] Sul tempio di Minerva: PRASCHNIKER, SCHOBER 1919, p. 40; sul culto di Dioniso:
[12] ISLAMI 1974, pp. 94-96; Toçı 1986, pp. 127-129. La posizione di rilievo della com- ponente locale è rivelata dal materiale onomastico illirico nelle iscrizioni delle pietre tombali. (13) Toçi 1986, pp. 131-132; Cabanes, Drini 1995, pp. 165-173.
[13] TOÇI 1986, pp.131-132, CABANES, DRINI 1995, pp. 165-173.

entroterra, che alle regioni più interne dell'Illirico, fino alla Dardania[14].



Tav. V. 1- sarcofago (II sec. d.C.) 2 – statua di imperatore romano (I sec. d.C.) (Foto A.Kavaja)

[14] HIDRI 1986, pp. 187-192; Bibl. 1997, n. 262; Bibl. 1998, pp. 101-102; cfr. anche SHEHI 2003.



1



2



3

Tav. VI. 1- testa di donna (II sec. D.C.); 2 – parte del rilievo di un sarcofago (II sec. D.C.) 3 – stele di *Domitius Sarcinator* (I sec. d.C.) (Foto A.Kavaja)

Verso la fine del IV secolo a. C. Dyrrachion inizia a battere uno statere, creando in pochi decenni un sistema monetario basato sulla coniazioni in argento del tipo "mucca e vitello" e "quadrata" accompagnata dalla sigla ΔYPP. Furono emessi sottomultipli dello statere: la dracma e altre monete in bronzo. Monete d'argento di Dyrrachion giunsero al Danubio, nei territori della Dacia e della Tracia, in Grecia, nell'Italia Meridionale e in Mesopotamia, dove sono state rinvenute migliaia di esemplari di dracme[15].

L'epoca del protettorato e della colonizzazione romana (228 a. C. - 284 d. C.) rappresenta uno dei momenti culminanti dello sviluppo economico-culturale di questa città. Sulla grandezza di Dyrrachium di quei tempi hanno scritto con ammirazione i più insigni autori dell'antichità[16].

Dopo l'anno 30 a. C. nelle fonti storiche Dyrrachium viene menzionata come: Colonia Iulia Augusta, Colonia Iulia Veneria, Colonia Iulia Augusta Veneria Dyrrachinorum[17].

Dyrrachium, grande porto di Roma sull'Adriatico orientale, era contemporaneamente un nodo strategico, punto di partenza della via Egnatia e uno dei centri più grandi del commercio mediterraneo[18].

Gli scavi effettuati in alcune tombe della necropoli romana della città hanno fornito una ricca varietà di materiali. Sono davvero belli i sarcofagi di marmo proconnesio[19] (tavv. V, 1 e VI, 2) e le urne, una parte delle quali già esposte nella nuova

[15] CEKA 1965, pp. 15-55; GJONGECAJ 1998, pp. 160-168; Bibl. 1998, pp. 90-93.
[16] Catullo chiama Dyrrachium “taverna dell'Adriatico" (CAT., Carmina, 36, 15), Cicerone la descrive come "una città di grande popolazione" (Cic., Epist., ad Fam., I, 14), Lucano dice che "nessun tipo di ferro può abbattere la fortezza di Dyrrachium" (Luc., Pharsalia, VI, 101-102).
[17] Bibl. 1997, nn. 413, 424; Bibl. 1998, p. 89. (18) CEKA 2001, pp. 130-136.
[18] Ceka 2001, pp. 130-136.
[19] KOCH 1989, pp. 151-166.

mostra. Sono stati esposti, inoltre, nei diversi ambienti del museo un certo numero di altari e stele con iscrizioni in latino e sculture varie[20]. Tra l'altro attira l'attenzione la statua di un imperatore romano della fine del I secolo d. C. (tav. V, 2)[21]. Tra gli oggetti dei primi secoli d. C. sono anche i manufatti ceramici e un forno për la cottura della ceramica fine[22], attrezzi di lavoro (vomeri, scuri, accette, coltelli, ecc.), prodotti in vetro (urne, provette, vasi da profumiere, ecc.), lucerne, gioielli (orecchini, pendagli, anelli) ecc.[23].

Tra il I e il II secolo d. C. in città si costruirono strade, l'anfiteatro, i templi, l'acquedotto, ville di lusso, pavimenti a mosaico, ecc.[24].

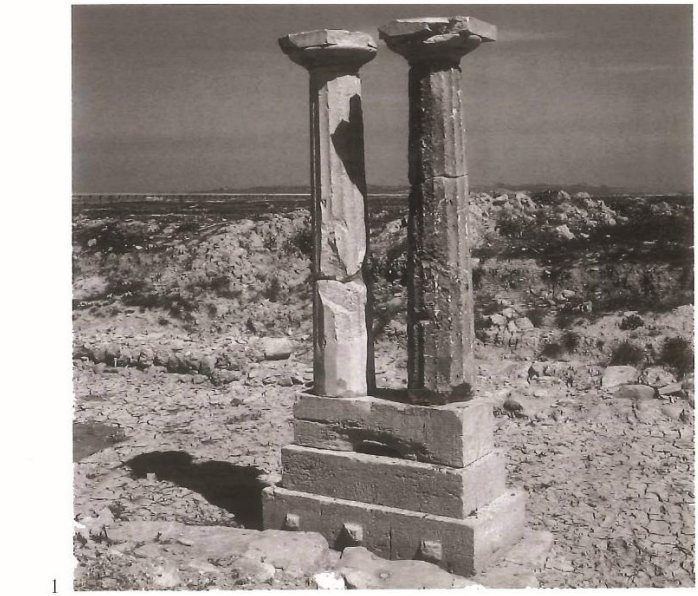
[20] TARTARI 1997, pp. 243-258. Mentre il modo dell'esposizione rispetta fino ad un certo punto i criteri odierni dei musei archeologici, la conservazione e il restauro degli oggetti lascia molto a desiderare. Ci sono oggetti, specie quelli di calcare, che, a causa dell'inquinamento atmosferico, stanno subendo un processo di corrosione. Gli oggetti di pietra e di marmo non sono stati desalinizzati e portano, inoltre, delle impurità come fango, macchie a base organica e attacchi da agenti vegetali.

[21] KOCH 1989, p. 63, fig. 30.

[22] Bibl. 1998, p. 100; cfr. anche SHEHI 2003.

[23] BUDINA, ANAMALI 1960, pp. 222-235; Bibl. 1985, n. 617; Bibl. 1998, pp. 100, 102. La stessa situazione si verifica negli oggetti di vetro, il materiale adesivo è stato inadeguato e nella maggior parte dei casi non è stata fatta interamente la ricomposizione. Ancora più grave si presenta lo stato degli oggetti di metallo che generalmente sono corrosi. Nel Museo Archeologico di Durrës mancano per ora le condizioni ottimali për la conservazione e tutti gli oggetti soffrono la mancanza dell'aria condizionata.

[24] Bibl. 1998, pp. 16-101. Anche i monumenti archeologici trovati in diversi punti della città non sono stati sottoposti a operazioni di restauro conservativo efficace, che prevedano l'eliminazione delle acque, della vegetazione e dell'umidità.



1



2

Tav. VII. 1- altare piramidale e gradini (IV sec. a.C.);
2- terrecotte (IV-II sec. a.C.) (Foto A.Kavaja)

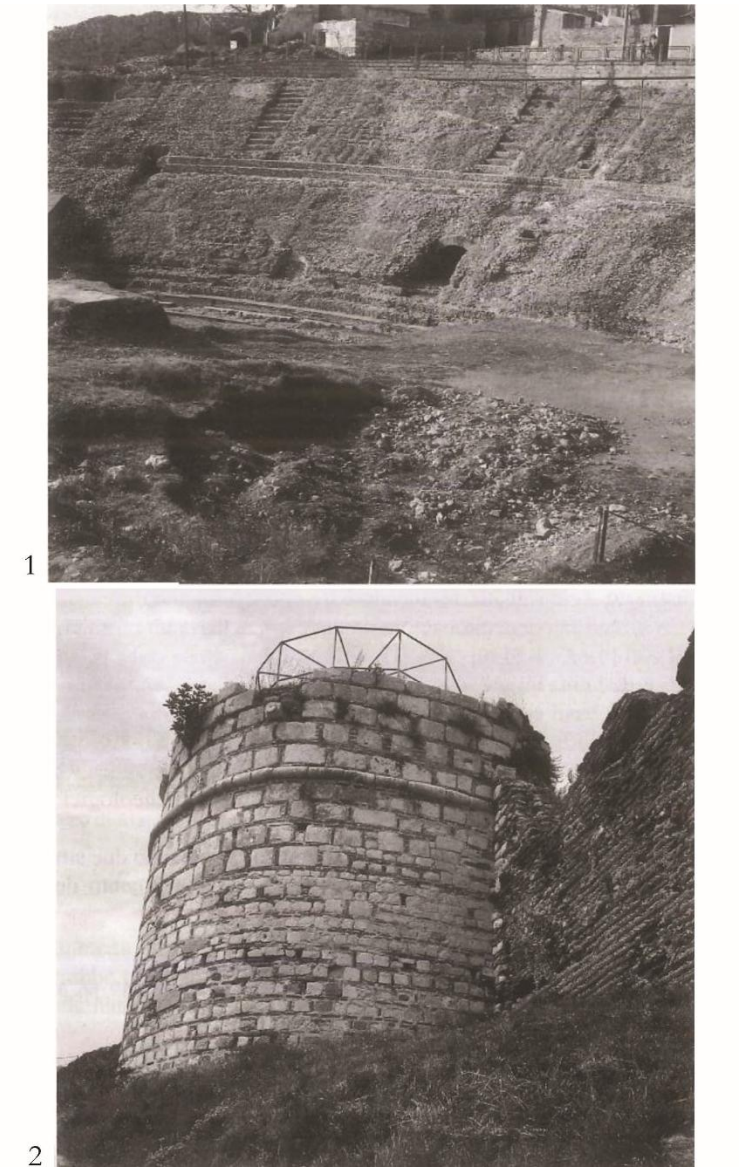
L'anfiteatro costituisce l'opera più importante dell'architettura antica in Albania[25]. A partire dall'anno 1966 e fino a oggi è stata messa in luce solo la metà della costruzione (tav. VIII, 1). Sono ben conservate la gradinata con gli ambienti sottostanti e una parte del muro di cinta dell'arena. La gradinata era munita del podio e di due maeniana. Da una ricostruzione ipotetica risulta che l'anfiteatro avesse una lunghezza di 120 m e una larghezza di 101 m, mentre për l'arena le misure sono rispettivamente 61 m e 42 m.

Contemporanea all' anfiteatro è l'edificazione di altre opere importanti quali le terme, alcuni templi, l'acquedotto, la biblioteca, ecc. Un'iscrizione rinvenuta riferisce che all'epoca di Traiano, in occasione dell'inaugurazione della biblioteca, fu offerta una competizione tra 12 coppie di gladiatori[26].

Le terme pubbliche (tav. I, 46) sono state ritrovate sotto le fondamenta dell'attuale teatro. Tra gli ambienti meglio conservati sono *il calidarium* di 13 x 8 m, *il tepidarium*, lastricato in mosaico bianco e nero, la piscina e *l'apodyterium*[27].

L'acquedotto (tav. I, 17) costituisce la più importante opera di ingegneria idraulica mai messa in luce in Albania. Prendeva l'acqua a una distanza di 15 km. In territorio collinare l'acqua fluiva attraverso tunnel; ogni 17 m c'era un'apertura verticale a forma di pozzo. Quando raggiungeva la pianura, all'entrata della città, l'acqua era distribuita in una rete di tubazioni di piombo. In alcune tubazioni si trovano scritte con il nome dell'imperatore Adriano, sotto il cui regno venne costruito l'acquedotto[28].

[25] Toçi 1971, pp. 37-40.
[26] CIL III, I, 602-611; Bibl. 1998, pp. 100-101.
[27] MIRAJ 1994, pp. 207-224.
[28] L'acquedotto fu costruito da Adriano e restaurato da Alessandro Severo, CIL III, I, 709; cfr. anche: MIRAJ, MYRTO 1982, pp. 131-156; Bibl. 1998, p. 99.



Tav. VIII. 1- l'anfiteatro (II sec. d.C.); 2- il castello tardo-antico e medievale.

I mosaici, come i monumenti dell'architettura, rappresentano un altro aspetto notevole della cultura romana. Ne sono stati scoperti alcuni in bianco e nero e policromi sotto i ruderi di edifici dei primi secoli d.C. Particolarmente interessante è un mosaico in bianco e nero con la figura dell'ippocampo, datato alla fine del I secolo d.C.[29]. Tra i ruderi di un edificio appartenente al periodo a cavallo tra il III e il IV secolo d.C. è stato ritrovato un frammento di mosaico policromo con motivi vegetali, geometrici, animali e, in mezzo, la figura di Orfeo[30].

Un gruppo a parte è costituito dalle stele, gli altari e le pietre tombali del I-II secolo d.C. La maggioranza delle iscrizioni che si trovano su di essi sono in lingua latina[31].

Nel periodo bizantino Dyrrhachion continuò ad essere la città più importante della costa occidentale della penisola balcanica. Era il capoluogo della provincia Epirus Nova. Ai tempi degli imperatori Anastasio I (491-518) e Giustiniano I (518-527) la città subì sensibili trasformazioni nella struttura urbana. In quel periodo si eressero le mura di cinta, il macellum-forum, alcune basiliche e altri edifici[32].

La fortezza, costruita interamente in mattoni legati con malta, ha una forma trapezoidale dal perimetro di 4.400 m e altezza delle mura fino a 12 m. Entro questa cinta, su 150 ettari, si estende la città. Ogni 60-65 m sono state costruite torri a forma di sperone. La fortezza è stata eretta dalle ergasterie statali nell'epoca dell'imperatore bizantino Anastasio I, originario di Dyrrhachion. Il castello rimase in piedi për tutto il medioevo (tav. VIII, 2). Dopo i danni causati dal terremoto del

[29] ANAMALI, ADHAMI 1974, p. 17; Bibl. 1998, p. 99.
[30] ZEQO 1989, pp. 285-286, fig.7; Bibl. 1998, p. 99.
[31] TARTARI 1997, pp. 243-258; Bibl. 1998, pp. 88-89.
[32] Bibl. 1998, p. 96; fra le fonti: MALALA, 347, pp. 11-13: Anastasio I fa costruire una triplice cinta di fortificazione e un ippodromo.

1273, gli Angioini e i Veneziani eseguirono lavori di riparazione e di fortificazione[33].

Il macellum-forum (tav. I, 67) occupa un posto rilevante nel centro della città antica. È progettato a forma di portico circolare con in mezzo un podio dove si pensa fosse appoggiata la statua dell'imperatore Anastasio I assieme all'imperatrice. La piazza centrale è coperta da lastre di marmo e circondata da un colonnato dal diametro 40 m, alle cui spalle si trova un gruppo di botteghe. Il monumento ha mantenuto le proprie funzioni fino all' VIII secolo. In seguito, dopo l'abbandono, è stato trasformato in cimitero[34].

La cappella dell' anfiteatro è stata realizzata in una delle strutture murarie dell' anfiteatro sfruttando due ambienti della prima galleria. Le dimensioni della cappella sono piccole. La parte meridionale e occidentale è stata decorata con mosaici parietali (tav. I, 57). La cappella è stata dedicata al protomartire Santo Stefano. Tra i nomi dei santi compaiono quelli di Santa Sofia e Santa Irene. La costruzione risale al periodo paleocristiano, mentre il mosaico dovrebbe appartenere all'inizio del VII secolo d. C.[35].

La basilica di Arapaj - scoperta nelle vicinanze della città - è un edificio costituito da tre absidi, tre navate e tre entrate. Le sue dimensioni sono di 90 x 28 m. Sul lato meridionale, in un annesso, si trova un mosaico a due emblemi. Nel primo sono rappresentate scene eucaristiche (un cratere con foglie di vite e due cervi), nel secondo una composizione con pastori, cavalli, cani e capre. La basilica risale al VI secolo d. C.[36].

[33] HEUZEY, DAUMET 1876, p. 349; PRASCHNIKER, SCHOBER 1919, pp. 32-48; REY 1925, pp. 33-48; KARAJSKAJ 1981, pp. 113-119.
[34] Bibl. 1997, nn. 271, 275.
[35] Bibl. 1998, p. 100.
[36] HIDRI 1983, pp. 233-240. Cfr. anche: Bibl. 1998, pp. 39-40.

Per l'importanza che assunse nel mondo antico, për lo sviluppo economico e culturale che raggiunse, Dyrrachium era una grande città. In rapporto alla sua grandezza, però, il numero dei monumenti archeologici ritrovati finora rimane ancora piccolo.

Negli ultimi 10 anni la città di Durazzo sta vivendo due situazioni diverse, l'espansione edilizia da una parte e il danneggiamento dei monumenti archeologici e del suo sottosuolo-museo dall'altra[37].

L'ampliamento degli scavi për l'anfiteatro, për le terme pubbliche, për il foro, ecc. avrebbe prevenuto almeno un po' il flusso delle costruzioni senza criteri nelle vicinanze o completamente a ridosso di questi monumenti.

[37] Benché il governo albanese abbia dichiarato patrimonio archeologico il sottosuolo della maggior parte del territorio della città e për legge il Dipartimento di Archeologia abbia il diritto di effettuare scavi preliminarmente nei terreni destinati all'edilizia, gli organi del governo non sono in grado di porre un freno all'espansione galoppante delle costruzioni illecite. për cambiare questa situazione venutasi a creare a Durrës studiosi albanesi e stranieri, appoggiati da istituzioni internazionali, devono mettere sotto controllo quella parte del sottosuolo-museo della città che è rimasta ancora intatta. Un progetto di carta del rischio archeologico e di programmazione urbanistica potrebbe raggiungere questo obiettivo. La valorizzazione e l'edizione dei materiali archeologici ed artistici costituiscono un altro grande progetto. I colleghi albanesi conducono studi su alcuni tipi di materiali come ad esempio i vasi dello stile apulo, le terrecotte elleniche, le anfore antiche, l'affresco romano, le monete antiche e altri argomenti che indispensabilmente richiedono la collaborazione degli specialisti stranieri.



Tav. IX. Il mosaico di Arapaj (VI secolo d.C.) (sipas Sali Hidrit)

Trashëgimia arkeologjike e muzeut dhe qytetit të Durrësit

Përmbledhje

Muzeu Arkeologjik i Durrësit u inagurua në 13 prill 2002, ku ishte i pranishëm edhe Presidenti i Republikës z. Rexhep Mejdani.

Ndërtesa ishte e projektuar nga një grup arkitektësh shqiptarë (K.Kolaneci, I. Prushi, H. Kisi.). Platforma e Muzeut bazohet në studimin e arkeologëve V. Toçi, A. Hoti, H. Hidri, F. Tartari. Për realizimin e platformës, përveç autorëve të saj, u kujdesën edhe arkeologë e specilistë shqiptarë: E. Metalla, E. Shehi, V. Çoko, M. Korkuti, N. Ceka, Sh. Gjongecaj, F. Drini, I. Gjipali, R. Gega, F. Guralumi, Q. Kertusha, N.Lukaçi, I Reçi, etj. Për ekspozimin e materialeve u përdor salla e katit të poshtëm.

Ekspozita vë në dukje kulturën helenike-romane, element i cili mbizotëron në zhvillimin historik e kulturor jo vetëm të qytetit të Durrësit, por të gjithë zonës ilire. Në katin e sipërm do të paraqiten materiale të periudhës së antikitetit të vonë dhe mesjetës. Mbetet për t'u sistemuar kopshti, në të cilin mendohet të ekspozohet altari kushtrimor i shek. IV para Kr.

Durrësi është një nga qytetet më të lashtë të Adriatikut, i krijuar nga kolonistë të Korintit dhe të Korfuzit, me emrin Epidamnos. Më pas u zhvillua (me sipërfaqe 110 hektar), duke arritur një nivel ekonomik e kulturor relativisht të lartë. Në periudhën helenistike u shndërrua një nga qytetet më të mëdha të Ilirisë së Jugut.

Në fund të shek. të IV dhe gjysmës së parë të shek.III para Kr, ishte nën juridiksionin e mbretërve ilir Monounios, Mytilis e Glaukias. Gjatë mbretërimit të tyre, u vu re një rritje e lehtë e numrit të banorëve me origjinë ilire, që arritën të kishin poste të larta në qeverinë e qytetit, çka pasqyrohet edhe në në shtyllëzat e varreve .

Aty nga fund shek. IV para Kr., Dyrrahu filloi të emetojë monedhën e tij prej argjendi, duke krijuar një sistem monetar të përhapur deri në Danub.

Epoka romake (228 para Kr.-284 mbas Kr.) paraqet një nga momentet më kulminante të zhvillimit ekonomiko-kulturor të Dyrrahut. Midis shek. të I - II mbas Kr., u ndërtuan rrugë të

shumta, amfiteatri, tempuj, ujësjellësi dhe vila luksoze, disa prej të cilëve me dysheme të shtruar me mozaikë.

BIBLIOGRAFIA

Albanien 1988 = Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren, Catalogo della Mostra (Hildesheim 1988), Mainz am Rhein.

ANAMALI, ADHAMI 1974 = S.ANAMALI, S.ADHAMI, Mosaïques de l'Albanie, Tirane. BACE 1988 = A. BAÇE, A study on the archaeological zoning of city of Durrës, "Monumentet", 2, pp. 55-59.

Bibl. 1972

B. JUBANI, Bibliographie de l'archéologie et de l'historie antique de l'Albanie (1945-1971), Tirane.

Bibl. 1985 = F. DRINI, Bibliographie de l'archéologie et l'historie ancienne d'Albanie (1972- 1983), Tirane.

Bibl. 1997 = M. KORKUTI, Z. KAMBERI, Bibliography of Archaeology and ancient History of Albania (1984-1994), Tirane.

Bibl. 1998 H. MYRTO, Albania archeologica, Bibliografia sistematica dei centri antichi I (A- D), Bari.

BUDINA, ANAMALI 1960 = DH. BUDINA, S. ANAMALI, Fouilles 1957 dans la necropole de Durrës, "Buletini Universitetit Shtetëror të Tiranës" seria shkencat shoqerore, 2, Tiranë, pp. 222-235.

CABANES, DRINI 1995 = P. CABANES, F. DRINI, Corpus des inscriptions grecques d'Illyrie méridionale et d'Epire, I. Inscriptions d'Epidamnos-Dyrrhachion, Clermond-Ferrand.

CEKA 1965 = H. CEKA, Problèmes de la numismatique illyrienne, Tirane.

CEKA 2001 N. CEKA, Iliret, Tiranë.

GJIPALI 1998 = I. GJIPALI, New Horizons, «Iliria», 1-2, pp. 209-221.

GJONGECAJ 1998

SH. GJONGECAJ, Hoards an Important Source of Information on Illyrians Numismatics, «Iliria», 1-2, pp. 159-172.

HEUZEY, DAUMET 1876 = L. HEUZEY, H. DAUMET, Mission archéologique de Macedoine, Paris. HIDRI 1983 = S. HIDRI, Fouilles archéologiques 1980-1982 dans la Basilique d'Arapaj, «Iliria», 1, pp. 233-240.

HIDRI 1986 = H. HIDRI, The production of locals pottery of Dyrrah in the 6th-2nd cent. B. C., "Iliria" 1, pp. 187-192.

ISLAMI 1974 = S. ISLAMI, L'etat illyrien, sa place et son rôle dans le monde mediterranéen, "Kuvendi I i Studimeve Ilire", pp. 85-107.

KARAJSKAJ 1981 = G. KARAJSKAJ, 5000 vjet fortifikime në Shqiperi, Tirane.

KOCH 1989 = G. KOCH, Albanien. Kunst und Kultur im Land der Skipetaren, Köln.

L'arte 1985 = L'arte albanese nei secoli, Roma.

MIRAJ 1994 = L. MIRAJ, Termat e Dyrrahut, «Iliria», 1, pp. 207-224.

MIRAJ, MYRTO 1982 = F. MIRAJ, H.MYRTO, L'aqueduc de Dyrrachium, «Iliria», 1, pp. 131-156. PRASCHNIKER, SCHOBER 1919 = C. PRASCHNIKER, A. SCHOBER, Archäologische Forschungen in-Albanien und Montenegro, Wien.

REY 1925 L. REY, Les ramparts de Durazzo, «Albania», 1, pp. 33-48.

SHEHI 2003 = E. SHEHI, I rapporti commerciali di Dyrrhachium e di altre città dell'Illyricum del sud con i centri

del Mediterraneo (III secolo a. C. - III secolo d. C.), in questo volume.

TARTARI 1997 = F. TARTARI, Monuments funéraires des I-IVe siecles a Durrës, «Iliria», 1-2, pp. 243-258.

Toçi 1971 = V. Toçi, L'amphitéatre de Dyrrah, «Monumentet», 2, pp. 37-42.

Toçi 1986 = V. Toçi, Données recents sur l'onomastiques illyrienne à Dyrrachium, «Iliria», 1, pp. 123-135.

ZEQO 1989 = M. ZEQO, The archaeological excavations of the year 1989 in the city of Durrës, “Iliria”, 2, pp. 285-286.

XIV

HARTA ARKEOLOGJIKE E QYTETIT TË DURRËSIT DHE PLANIFIKIMI URBAN[1]

Durrësi modern, i ndërtuar mbi rrënojat e Epidamnos-Dyrrahiumit të lashtë, nuk ka një ekzistencë të gjatë. Qyteti i ri ka një moshë pak më shumë se një shekull, ndërsa zhvillimi i tij historik daton pa ndërprerje që nga viti 627 para Kr. e deri në ditët e sotme[2].

Nga viti 1916, kur u zbulua një pjesë e një banje antike e zbukuruar me mozaikun e Bukuroshes, deri më sot, në Durrës janë zbuluar një numër monumentesh dhe site të periudhës antike e mesjetare[3]. Midis tyre janë Amfiteatri[4], Termat Romake[5], fortifikimet[6], Maçelumi[7], etj, të përfshira ndër objektet kryesore të trashëgimisë kulturore shqiptare. Për të ruajtur këtë trashëgimi, qeveria shqiptare e ka vendosur pjesën më të madhe të territorit të qytetit nën mbrojtjen e saj, duke e shpallur atë "Nëntokë Muze"[8].

[1]Marrë nga: Hoti A. - Harta arkeologjike e qytetit të Durresit dhe planifikimi urban (La carta archeologica della citta di Durazzo e la pianificazione urbana, Antichita Altoadriatiche, LV, 2004), f. 443-453. ISBN: 88-88018-32-8

[2] Myrto 1998, f. 76-103; Hoti 2003, f. 134-145; Santoro 2003, f. 149-208.

[3] Ibid.

[4] Toçi 1971, f.37-42; Bowes-Hoti 2003, f.380-394.

[5] Miraj 1994, f.207-224

[6] Gutteridge et al. 2001, f.390-410.

[7] Hoti 1989, f.293-294; Gutteridge et al. 2001, f.390-410.

[8] Papajani-Topi 1985, f.10-11, (nr.17).

Gërmimet arkeologjike na kanë lejuar të krijojmë një ide për zonën muze, përmasat dhe vendndodhjet e përafërta të territorit të kolonisë greko-romake dhe hapësirën e qytetit bizantin (Fig. 1).

Duke i çmuar këto vlera monumentale të qytetit, institucionet ndërkombëtare (Programi i OKB-së për 100 Vendet Historike të Mesdheut i vitit 1989) e kanë përfshirë Durrësin në panteonin e trashëgimisë kulturore botërore, duke e klasifikuar atë midis 100 qendrave të qytetërimit antik dhe mesjetar të Mesdheut[9]. Prandaj, ruajtja e tij nuk është vetëm një shprehje opinionesh dhe konsideratash të mira, por një domosdoshmëri urgjente.

Qyteti i Durrësit, i cili me historinë dhe kulturën e tij ka rrezatuar në truallin iliro-shqiptar dhe në të gjithë pellgun e Adriatikut të Poshtëm, resurset e qytetërimit Mesdhetar, sot po përjeton një tragjedi për trashëgiminë dhe thesaret e tij.

Shprehem në këto terma sepse, gjatë 10 viteve të fundit, qyteti ka përjetuar dy realitete të dallueshme: ndërtimin "mbresëlënës" të ndërtesave dhe dëmtimin e monumenteve dhe vlerave të nëntokës muze. Ky inflacion i pasurive arkeologjike është rezultat i neglizhencës qeveritare, çka ka shkaktuar një zbehje të kërkimin arkeologjik dhe ndërhyrje kufizuar në punën restauruese.

Në vitet e fundit, nëntoka muze e qytetit është dëmtuar rëndë, duke e lënë atë në mëshirën e thikave të eskavatorëve, të pronarëve të tokave dhe kompanive të ndërtimit. Jo vetëm kaq, por ndërtesat e reja kanë errësuar edhe imazhin e shumë monumenteve. Kështu, një numër i madh ndërtesash të paligjshme janë ngritur pranë e bashkëngjitur kështjellës antike dhe mesjetare, një fenomen problematik ky edhe në amfiteatër,

[9] Ceka 1989, f.72-73.

jashtë dhe brenda Pretoriumit Bizantin, në skajin verior të Maçelumit dhe në zona të tjera arkeologjike të qytetit (Fig. 2-4).

Instituti i Arkeologjisë (IA) dhe Instituti i Monumenteve të Kulturës (IMK) shqiptare me ligj përgjigjen për administrimin jo vetëm të monumenteve, por edhe për thesarët e nëntokës muze të qytetit të Durrësit[10].

Praktikat e fundit ka treguar se, nga disa dhjetra ndërtesa shumëkatëshe të reja të ndërtuara në Durrës, vetëm 25 prej tyre janë mbikqyrur ose janë bërë gërmime sipas kërkesave të ligjit.

Ky impuls i ndërtimëve ka diktuar hartimin e një plani të ri urbanistik, përgatitjen e një harte arkeologjike dhe të një rregulloreje të re për mbrojtjen e monumenteve dhe nëntokës muze.

Miratimi i projekteve për ndërtime të reja pranë monumenteve, deri më tani, ka qenë përgjegjësi e Institutit të Monumenteve të Kulturës, që ka mundësuar bashkëjetesën e ndërtesave të reja me monumentet arkeologjike, duke respektuar "ekuilibrin", në harmoni me vlerat të kulturës antike dhe mesjetare, për të mos penguar planifikimin dhe zgjidhjet e nevojshme urbane.

Aktualisht, administrimi i nëntokës së qytetit të Durrësit dhe monumenteve të tij i është besuar një rregulloreje të Institutit të Monumenteve të Kulturës, duke e ndarë zonën e mbrojtur në tre zona[11]: (Fig. 1)

[10] Regolamento 1989, articolo 1-15.
[11] Ibid.

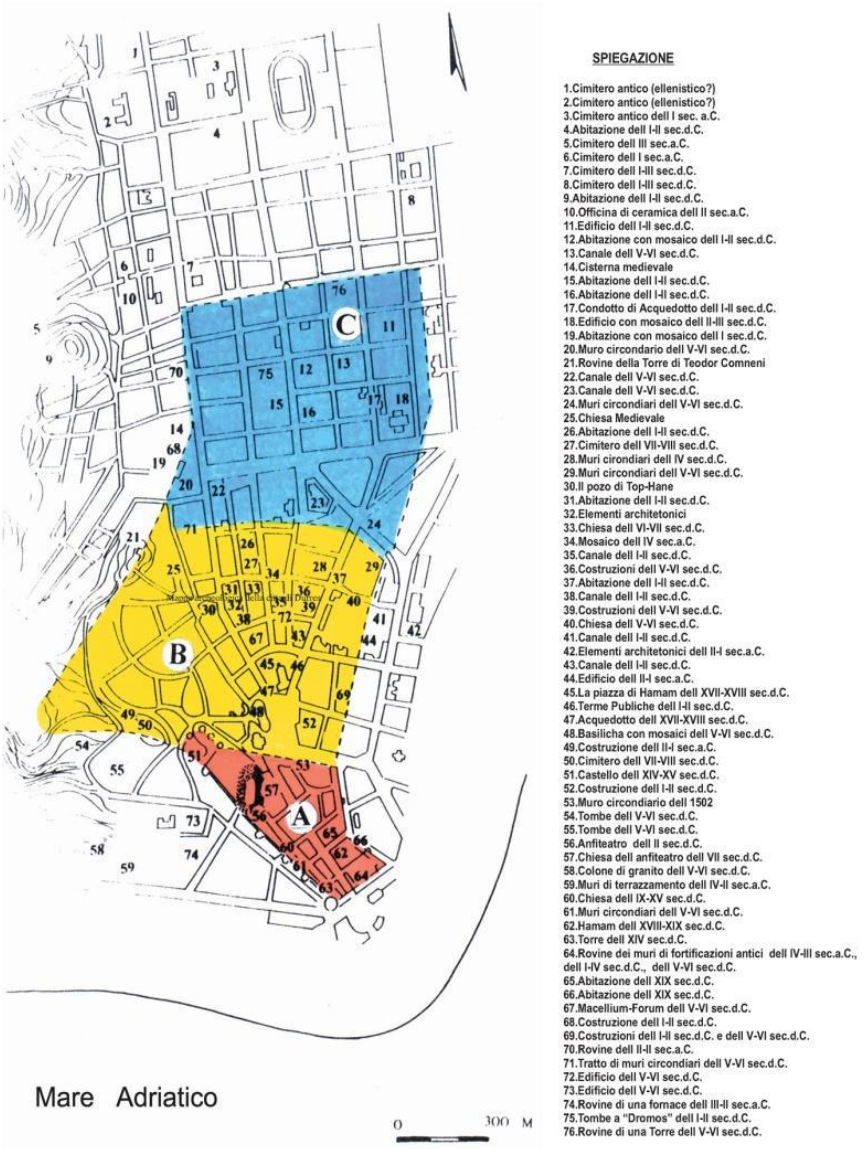


Fig 1. Hartë arkeologjike e qytetit të Durrësit (Punoi: Myrvete Dajlani)


a

b

Fig 2. Kështjella antike e vonë:
a. në vitin 1989; b. në vitin 2003. (Foto: A. Hoti)

Zona A përfshin hapësirën e zënë nga Pretoriumi dhe kështjella e poshtme bizantine. Ajo përfaqëson pjesën më të rëndësishme të Qendrës Historike, ku janë përqëndruar disa monumente: vila helene, amfiteatri, kështjella antiko-mesjetare, ndërtesat e kultit bizantin, etj. Në këtë zonë lejohet ndërtimi i ngrehinaave, të ulëta, një ose dy kate, gjithmonë, pasi të jenë përfunduar, në sheshet e tyre, gërmimet arkeologjike[12].

Zona B përkon me territorin e rrethimit të dytë të periudhës së Antikitetit të Vonë. Në nëntokën e saj janë zbuluar edhe disa struktura të tjera: rrënojat e banjës me mozaikun e Bukuroshes, banjat romake, Macellumi, etj. Në këtë sektor, lejohet ndërtimi i ngrehinave deri në gjashtë kate, pasi të kenë përfunduar gërmimet arkeologjike.

Kjo nënndarje e zonave arkeologjike përfshin pjesërisht nekropolin antik të qytetit, i vendosur në shpatet e kodrave të buta që mbulojnë një sipërfaqe prej 60 hektarësh. Ndërsa hapësira midis zinxhirit kodrinor bregdetar dhe lagunës, ku

[12] Ibid., articolo 3.

ruhen gjurmët e ndërtesave të lashta, zë një sipërfaqe prej 50 hektarësh.

Në jugperëndim të qytetit, nga kodra e vilës së Mbretit Zog deri në Porto Romano, vargu kodrinor bregdetare prej 10 kilometrash, ka qenë gjithashtu nën administrimin i polisit helen dhe kolonisë romake, territory ky, i shfrytëzuar kryesisht për qëllime bujqësore.

Në varësi të rrethanave të gërmimit, strukturat e monumenteve dhe rrënojave të tyre të periudhës bizantine janë fiksuar në shtresa kulturore midis thellësive mesatare 1.5-3.0 m, ndërsa ato nga periudha heleno-romake midis thellësive 3.0-5.0 m dhe, në raste të veçanta, deri në 6.5 m.

Sfidat me të cilat përballet Departamenti i Arkeologjisë në Durrës janë të shumta dhe specifike, por jo të pakapërcyeshme. Mosrespektimi i ligjit dhe rregullores së zonifikimit, gërmimet e parealizuara dhe ndërtimet e paligjshme e kanë dëmtuar një pjesë të konsiderueshme të nëntokës muze. Nëse ky fenomen vazhdon dhe vala e shkatërrimit nuk do të ndalet, të paktën ky proces duhet të kufizohet. Përndryshe, brenda pak vitesh, nuk do të kemi më një nëntokë muze, por një thesar kulturor të pushtuar dhe të shkatërruar.

Një problem aktual dhe urgjent është përgatitja e një projekti për studimin dhe restaurimin e monumenteve arkeologjike. Në vitet e fundit, vëllimi i punimeve të restaurimit dhe konservimit, në shumicën e monumenteve, si amfiteatri, banjat termale, forumi, Bazilika e Arapajt, etj., është zvogëluar. Ndërsa monumente të tilla si Muri në Porto Romano, Bazilika e Gjuricajt, etj., thuajse janë braktisur plotësisht. Nëse kjo situatë vazhdon, do të përballemi me një proces degradimi të tyre.

Konferenca jonë synon t'i japë një zgjidhje njërës prej situatave më sfiduese me të cilat përballet trashëgimia kulturore e qytetit të Durrësit.

Një nga objektivat aktuale të institucioneve shkencore shqiptare dhe të huaja është ruajtja dhe studimi i trashëgimisë arkeologjike të Durrësit. Për të ndryshuar këtë situatë, është e nevojshme të përgatiten projekte emergjente që, duke rivlerësuar këtë trashëgimi kulturore, të ofrohen mundësi të reja për kërkime dhe studime në të ardhmen.

Një grup studiuesish shqiptarë dhe të huaj duhet ta kthejnë këtë trashëgimi në menaxhim rigoroz duke zgjeruar zonat e gërmimit, restauruar monumentet, dhe duke i promovuar dhe transformuar në qendra turistike bashkëkohore.

Bibliografia:

Ceka 1989 – N. Ceka, Site: Apollonia, Dyrrachion (Albanie), 100 Sites historiques d'interet commun Mediterraneen, Actes Premiere Recontre internationale des responsables des sites historiques d'interet commun Mediterraneen, Tom 2, Marseille, pp. 72-73.

Davis et al. 2001 – J. Davis, I. Pojani, Sh. R. Stoker, A. Wolpert, The Durrës Regional Archaeological Project, Hesperia, vol. 72, 1, Athens, pp. 41-119.

Gutteridge et al. 2001 – A. Gutteridge, A. Hoti, H. Hurst, The walled town of Dyrrachium (Durrës): settlement and dynamics, Journal of Roman Archaeology, 14, pp. 390-410.

Hidri 1986 – H. Hidri, The ancient necropolis of Dyrrhachion, Iliria, 2, pp. 99-113.

Hoti 1989 – A. Hoti, The archaeological excavations of the year 1989 in the city of Durrës, Iliria 2, pp. 293-294.

Hoti 2003 – A. Hoti, Il patrimonio Archeologico del museo e della citta di Durazzo, Antichita Altoadriatiche, LIII, pp. 129-146.

Miraj 1994 – L. Miraj, Termat e Dyrrahut, Iliria, 1, pp. 207-224.

Myrto 1998 – H. Myrto, Albania Archeologica (Bibliografia sistematica dei centri antichi), Bari.

Papajani-Topi 1985 – L. Papajani, M. Topi, Bibliografi e monumenteve te arkitektures dhe te artit (1944-1984), Tirane.

Regolamento 1989 – Regolamento e amministrazione del sottosuolo della citta di Durazzo e dei monumenti (Regolamento dell'Istituto dei Monumenti di Cultura), articolo1-15.

Santoro 2003 – S. Santoro, Lo stato degli studi sull'urbanistica di Epidamnos-Dyrrhachium, Antichita Altoadriatiche, LIII, pp. 149-208.

Tartari 1991 – F. Tartari, Practices and types of graves from the graved and of Dyrrah in the 1st-4th cent. A. D., Iliria, 1, pp. 187-200.

Toçi 1971 – V. Toçi, L amphiteatre de Dyrrah, Monumentet, 2, pp. 37-42.

LA MAPPA ARCHEOLOGICA DELLA CITTA' DI DURAZZO E LA PIANIFICAZIONE URBANA

(Astratto)

Durazzo moderna, eretta sui ruderi di Epidammnos-Dyrrhachium antica, nella sua esistenza non conosce una vita lunga. L'eta della giovane citta non oltrepassa un secolo, mentre il suo svilupo storico risale, ininterrotto, gia dall'anno 627 a. C.

Gia dal 1916 quando venne scoperta la parte di un bagno ellenico ornata con il mosaico della Bella e fino a questi primi anni del nuovo secolo, a Durazzo sono stati scoperti alcuni monumenti e siti del periodo antico e medioevale. Menzioniamo, tra altro, l´anfiteatro, le terme romane, il castelo e il foro della tarda antichita, inseriti, ormai, tra gli oggeti principali del

fondo della cultura Albanese. për conservare questo patrimonio il governo Albanese ha messo sotto il suo patrocinio la maggior parte del territorio della citta dichiarandola "sotosuolo museo". (fig. 1)

Per i valori monumentali portati dalla citta, le istituzioni internazionali (Il programma dell´ONU sui 100 posti storici del Mediterraneo del 1989), hanno inserito Durazzo nel pantheon del patrimonio culturale mondiale classificandola tra 100 centri della civilizzazione antica e medioevale del Mediterraneo. Quindi, la sua salvaguardia non costituisce solamente un atto di buone intenzioni, ma una urgente indispensabilita.

La citta di Durazzo che con la sua storia e la sua cultura ha irradiato alla terra illirica-albanese e a tutto il bacino del Basso Adriatico l´esenza della civilizzazione antica e medioevale, sta vivendo oggi la tragedia del patrimonio dei suoi tesori.

Negli ultimi anni il sottosuolo museo della citta e stato danneggiato barbaramente riducendosi all amerce dei proprietari terrieri e dele aziende edili. Non solo questo, ma I nuovi edifice sono diventati causa dell´oscuramento dell´immagine di molti dei monumenti. Cosi, a ridosso del castello antico e medioevale sono stati eretti un grande numero di edifice abusive, fenomeno problematico anche nelle prossimita dell´anfiteatro, fuori e dentro il Pretorio bizantino, nell estremita setentrionale del Foro circolare e in alter aree archeologiche della citta (fig. 2).

Alle istituzioni di archeologia e dei monumenti della cultura Albanese, gli e stato riconononosciuto për legge l´aminstrazione non solo dei monumenti messi sotto il patrocinio governativo, ma anche tutto il sotto suolo museo della citta di Durazzo.

Dalla pratica degli ultimi anni risulta che tra centinaia di nuovi edifice costruiti a Durazzo solo in 25 casi si e stata concessa la posibilita di intervenire parzialmente o interamente a esaminare o scavare in quie terreni.

Attualmente l´amministrazione del sottosuolo della citta di Durazzo e dei monumenti e stata affidata ad un regolamento dell´Istituto dei Monumenti di cultura, sudividendo l´area protetta in tre settori: (fig. 1)

Un problema attuale ed urgente e la preparazione di un progetto di studio e restauro dei monumenti archeologici. Negli ultimi anni il volume dei restauri e delle conservazioni nella maggior parte dei monumenti, come l´anfiteatro, le terme, il foro, la basilica di Arapaj, ecc., e stato ridotto për arrivare, poi, a monumenti tali come il Muro a Porto Romano, la basilica di Gjuricaj, ecc., che sono stati totalmente abbandonati. Se questa situazione persistera ci troveremo di fronte a un processo di totale degradazione.

GËRMIME

THE EXCAVATION

DYRRACHION, GËRMIME

(Dyrrachion, the excavations) [1]

Gjatë viteve 2001-2007, nga gërmimet arkeologjike, janë zbuluar një numër me rrënoja ngrehinash të periudhës antike dhe mesjetare, si dhe janë realizuar disa fushata gërmimesh në amfiteatrin antik.

Archaeological excavations carried out between 2001 and 2007 have brought to light a number of late antique and medieval buildings. During this same period, a number of excavation campaigns have been carried out at the city's ancient amphitheatre.

Gërmimet në amfiteatër

(*Excavations at the amphitheater*).

1. Amfiteatër (Lagje nr. 1).

Gërmimet e viteve 2004-2012, financuar nga Ministria e Jashteme Italiane, falë bashkëpunimit me Universitetin e Parmës, janë përqëndruar në pjesën jugore të monumentit. Nga këto gërmime, është evidentuar hyrja jugore e amfiteatrit dhe strukturat e galerive të sipërme. Me vemendje e vecantë janë ndjekur edhe rrënojat të një ambjenti të kohës antike të vonë dhe të mesjetës, të përshtatura aty, pas braktisjes së monumentit. (Fig. 1).

[1] Marrë si tekst nga: Hoti A. ***Dyrrachion, gërmime (***Dyrracion, the excavations, "Recent Archaeological Discoveries in Albania" Edited by I Gjepali, L. Perzhita and B. Muka, Tirana 2013, pp. 127-129. ISBN: 978-992 (8-141-16-3)

Gjatë fushatës së vitit 2006 u gjet një thesar me 549 monedha raguziane prej argjendi, të datuar nga gjysma e dytë e shek. XVI deri në vitin 1621. (Fig. 2)

1. The Amphitheatre (Quarter no. 11):

The excavations during the years 2004-2012, which were financed by the Ministry of Foreign Affairs of Italy, thanks to the cooperation with the University of Parma and that of Chieti, were concentrated in the southern part of the monument. From these excavations, it was evidenced the southern entrance of the amphitheater and the structures of the upper galleries. A special attention is given to the ruins of an ancient and late medieval setting which were adjusted thereafter the desertion of the monument. (Fig. 1)

During the 2006 campaign, a hoard of 549 silver Ragusan coins was discovered, dating from the second half of the 16th century to 1621 (Fig. 2).



Fig 1.



Fig2.

Fig. 1. Hyrja jugore e amfiteatrit, zona mesjetare. (Arkivi Projekti Durrës)

Fig. 1. South entrance of the amphitheatre, medieval area.

Fig. 2. Thesar i gjetur në një enë me 549 monedha raguziane prej argjendi (fundi shek. XVI –deri më 1621) (Arkivi Projekti Durrës)

Fig. 2. Treasure found in a vessel containing 549 silver Ragusan coins (late 16th century – 1621)

II. Gërmime arkeologjike shpëtimi.

(Rescue archaeological excavations)

2. Bastioni Juglindor (Lagje nr. 3), me gjatësi 25,20 m, lartësi 6,90 m dhe gjerësi 2,20 m, i pajisur me një kullë dhe dy porta. (Fig. 3). Në këtë segment të sistemit të fortifikimit u konstatuan, pesë periudha ndërtimi, (nga periudha helenistke deri në atë otomane), dukuri kjo, që vihet re për herë të parë në muret e kështjellës. (Fig. 3)

2. South-east Bastion (Quarter no. 3): length -25.20 m, height - 6.90 m, width 2.20 m, equipped with a tower and two gates. This wall segment of the fortification system features five construction phases that range from the Hellenistic to the Ottoman period, a chronology range that is documented for the first time on the walls of the city. (Fig. 3)



Fig. 3. Segment i sistemit të fortifikimit antiko- mesjetar (Lagjia nr. 2). (Foto A.Hoti)

Fig. 3. Ancient till medieval period fortification system segment (District no. 2).

3. Ngrehinë antike (Lagje nr. 6), e zbuluar rreth 30 m largësi nga godina e mozaikut të Hipokampit. Përbëhet nga pesë kthina, njëra prej të cilave (kthina A), e shtruar me mozaik polikrom. (Fig. 4). Në këtë insul luksoze të qytetit romak, aty nga fillimi i shek. I para Kr, u ngrit kjo godinë, në brendësi të së cilës, kishte një ambjent (ndoshta një pishinë), të hijeshuar me mozaik e afreske. Strukturat e kësaj ngrehine, që patën një shfrytëzim intensiv edhe gjatë shekujve të parë mbas. Kr., u braktisën në fund të shek. IV.

Mozaiku me Rozetë. (Fig. 4). Njëra nga kthinat e saj e përdorur si banjë ishte zbukuruar me një mozaik dekorativ. Emblema e tij është kompozaur në trajtën e një rozete polikrom. Datohet në shek. I para Kr.

3. Ancient structure (Quarter no. 6) situated circa 30 m of distance from the building known as the Building with the Hippocampus Mosaic. It consists of five rooms, one of which (Room A) is decorated with a polychrome mosaic. (Fig. 4). A building complex that probably had a swimming pool area decorated with fine mosaic floors and fresco paintings was built in this luxurious insula of the Roman city, around the beginning of the 1st century BC. Some of the rooms of this complex, which highest level of use occurred in the first centuries AD, were abandoned in the late 4th century. Mosaic in Rosette. (Fig. 4). One of its corners was used as a bathroom and decorated by a mosaic. Its symbol is composed in the shape of a polychromous rosette. It dates I B. C.


a


b

Fig. 4a. Kthina romake të shek. I-rë para Kr.;
b. Mozaik polikrom me rozetë, shek. I para Kr. (Foto A.Hoti)

Fig. 4. a Roman chambers from the 1st century BC; b. Polychrome mosaic with a rosette 1st century BC

4. Termë romake (Lagje nr. 11), me gjatësi 20,50 m dhe gjerësi 7,50 m, e orientuar me drejtim veri-jug. Themele të ndërtuara me Opus Caementicium, ndërsa muret mbajtëse me Opus Latericium. Në gjendje relativisht të mirë, ruhen strukturat e disa mjediseve: Apodyteriumi, Frigidariumi, Tepidariumi, dhe. Caldarium. Gjatë gërmimeve, u mblodh një material i pasur me objekte të përdorimit të përditshëm: amfora, qeramikë terra sigillata italike, etj. Nga të dhënat e përftuara, mendojmë se pjesa e termave të zbuluara, i përket periudhës së kalimit nga fundi i shek. I deri në fillim të shek. II pas. Kr. (Fig. 5)

4. Roman bath house [Quarter no. 11): length- 20.50 m, width - 7.50 m, oriented in N-S direction. The foundations of the bath house are built in opus caementicium style, with the walls above them in opus latericium. Several ports of the complex are preserved in good condition: the apodyterium, the frigidarium, the tepidarium, and the caldarium. A rich assemblage of

archaeological material was recovered during excavation, including objects of daily use: amphorae, Italian terra sigillata ware, etc. The available evidence suggests that the uncovered part of the both house pertains to period between the late 1st and the early 2nd centuries AD. (Fig. 5)



Fig. 5. Struktura të pjesshme të një terme private (fundi i shek. I deri në fillim të shek. II pas Kr.) (Lagje nr. 11) (Foto A.Hoti).

Fig. 5. Partial structures of a private thermal bath (end of I – beginning II A. D.) (District no. 11)

5. Banesë romake (Lagja nr. 11), e ndërtuar në tri faza ndërtimi. Periudhës së parë i përkasin strukturat e dy kthinave, të punuara me Opus Latericium. Gjatë periudhës së dytë, banesa i nënshtrohet një riparimi të përgjithshëm, ndërkohë që zbu-

kurohet edhe me afreske. Gjatë periudhës së tretë, e tërë fasada lindore, e banesës ekzistuese mbyllet me një brez muri me gurë e llaç gëlqeror, i ndërtuar direkt mbi pllakat e dyshemesë, duke i nxjerrë jashtë funksionit kthinat.

5. Roman house (Quarter no. 11] built in three construction phases. Two rooms built in opus latericium pertain to the first phase. During the second phase, the building was subject of a general refurbishment, and was also decorated with fresco paintings. During phase three, the whole east facade was blocked by a stone and lime mortar wall built directly on the floor of the house, leaving its rooms in disuse.

6. Rrënoja antike (Lagja nr. 3), të zbuluar në majtë të rrugës "Dom N. Kaçorri". Periudhës romake i përkasin mbetjet e një kthineje me përmasa 3,46 x 4,98 m, ndërsa asaj bizantine të hershme (shek. V - VI), një trakt muri (6,70 x 0,60 x 1,70 m). Gjatë gërmimit, midis thellësive 1,90 - 2,40 m, u zbuluan edhe 7 varre të tipit me mbulesë tjegullash.

6. Ancient ruins (Quarter no. 3) discovered on the lefthand side of Dom Nikoll Kaçorri Street. The remains of a room that measures 3.46 m x 4.98 m date to the Roman period, while a wall segment that measures 6.70 m x 0.60 m x 1.70 m can be dated to the early Byzantine period (5th-6th century). During the excavation, seven burials of the tile cover type were discovered at a depth of 1.90 m – 2.40 m.

7. Rrënoja antike (Lagje11), të zbuluara në lulishten pranë ish kinemasë "Iliria". Periudha romake e ndërtimit përfaqësohet nga mbetjet e një ambjenti (me përmasa relative: 4,00 x 3,80 m), i shtruar me pllaka mermeri, ku ishte vendosur një skulpture monumentale.

Skulptura me madhësi paksa mbi natyrale, e punuar prej mermeri pentilik, paraqet një hyjneshë të ulur në poltron (Fig. 6, a). Ajo mban në prehër dy fëmije, dhe fruta të ndryshme: rrush, shegë etj. Me atributet që mbart, ka shumë gjasa që, kjo skulpturë, të personifikojë Tellusin. Disa imtësi stilistike (skalitja me trapan, etj.) na japin të dhëna për realizimin e saj në fund të shek. I-fillimi shek. II pas. Kr, periudhë kjo, që në vise të ndryshme të perandorisë romake, njohu një seri veprash përkushtimore për këtë hyjneshë. I kësaj periudhe është edhe një fragment i një ore diellore prej mermeri(Fig. 6, b) Në këtë shesh gërmimi u zbuluan edhe 27 varre të periudhës mesjetare

7. Ancient ruins (Quarter no. 11) discovered in the park by the former "lliria" cinema. The Roman period herë in represented by a structure that measures circa 4.00 m x 3.80 m, paved in marble slabs; a monumental sculpture was discovered in this room.

The sculpture, just over life size and made of Pentelic marble is of a goddess seated on a chair. (Fig. 6. a) Two children are seated on her lap, surrounded by a variety of fruit: grape, pomegranate, etc. Given the characteristics, it is very probable that this is the statue of Tellus. Several stylistic details (and the fact that it was sculpted using a trepan, along with other elements) provide clues as to the date of the statue which could be associated with the late 1st -early 2nd century AD, a period that saw a series of sculptural works dedicated to deities in varies areas of Roman Empire. A fragment of a marble sundial also dates from this period. (Fig. 6. b) The excavation of this sector revealed 17 burials that date to the medieval period.



Fig. 6. A (Foto A.Hoti)

Fig. 6. a- Tellus –Hyjnesha e Tokës (fundi i shek. I –"fillimi i shek. II mbas Kr.), zbuluar në sallën e një godine romake (Lagjia nr. 11, prane ish kinema “Iliria”);

Tellus – Goddess of Earth (end of I–beginning II A. D.), discovered in the hall of a roman building (District no. 11, ex cinema “ILiria”) (Foto: A Hoti).



Fig. 6. b (Foto A.Hoti)

Fig. 6. b- Fragment i një ore diellore prej mermeri
(fundi i shek. I –fillimi i shek. II mbas Kr.);
(Fragment of a marble sundial
(late 1st – early 2nd century AD). (Foto: A Hoti).

8. Rrënoja ngrehinash antike (Lagja 11) të zbuluara pranë shkollës "Sh. Mazreku"ku, midis tyre dallohen mbetjet e një kthineje romake; strukturat e një kulle bizantine dhe një segment nga kanali higjeno-sanitar i kohës së fillimit të shek. VI mbas Kr. (Fig. 7)

8. Ruins of ancient buildings (District no. 11) discovered near the "Sh. Mazreku" school, where the following can be distinguished: a room dating to the Roman period; a Byzantine tower; and a section of the drainage system from the early 6th century AD. (Fig. 7)



Fig. 7. Pamje e përgjithshme e rrënojave të kullës (shek. VI mbas Kr.) të zbuluar lagjen nr. 11 (shkolla "Shaqe Mazreku") (Foto A.Hoti)

Fig. 7. General view of towers' ruins (VI A. D.) found in district no. 11, ("Shaqe Mazreku" school).

9. Kanal antik (Lagje nr. 11) me gjatësi 4,90 m, gjerësi 1,57 m dhe lartësi 1,13 m, i ndërtuar me tulla të përmasave 29x37x4,7 cm dhe llaç gëlqeror.

9. Ancient drain (Quarter no. 11): length - 4.90 m, width-1.57 height, 1.13 m, built of bricks that measure 29 cm x 37 cm x 4. 7 cm and lime mortar.

10. Mbetje të murit rrethues së antikitetit vonë (Lagje nr. 6), zbuluar në Rr. H. Myshketa që u përkasin strukturave të një kulle trekëndore. Kulla i ka brinjët anësore me përmasa thuajse të njejta: 7.08 m x 7.20 m, me gjërësi që variojnë 2.60-2.80 m, ndërsa muret anësore të kurtinës kanë gjerësi 3.60 m. (Fig. 8)

10. Sections of the late antique fortification wall (Quarter no. 6) discovered on H. Myshketa Street. More specifically, these pertain to a triangular tower, which lateral walls measure 7.08 m x 7.20 m, and are 2.60-2.80 m thick, whereas the city circuit wall itself is 3.60 m thick. (Fig. 8)



Fig. 8. Kullë tre këndore e murit rrethues të antikitetit të vonë.
(Foto A.Hoti)
Fig. 8. Triangular tower of the Late Antique circuit wall

11. Mbetje të një ndërtese antike (Lagje nr. 11), zbuluar në Rr. A. Goga, brenda së cilës, e aneksuar një terme private të shek. I mbas kr., dekoruar me mozaik bardhë e zi me figurën e meandrit (Fig. 9).

Mozaiku me Meandër është zbuluar në banjën e një ngrehine të shek. I të erës sonë. Nga konteksi i gjetjes rezulton që kthina ku gjendet mozaiku është përdorur si terme private.

Nën dyshemenë e një banese helenistike, u gjetën 137 monedha argjendi. Prej tyre, 135 janë prerje të Dyrrahut (Tipi Herakli /Pegas) dhe dy copë janë monedha të viteve 316-295, të

prera nga Aleksandri i Madh, për nder të babait të tij të vdekur, me emrin e Filipit II. (Fig 10)

11. Remain soft an ancient building (Quarter no. 11) discovered on A. Goga Street, within an annex of which there is a private bath dated to the 1st century AD, decorated with bichrome (black and white) mosaic. (Fig. 9). The black and white Meander mosaic is discovered in the bathroom of a shelter in I A. D. Judging from the digging contexts it results that the corner where mosaic was established were used as private thermal bath.

Beneath the floor of a Hellenistic dwelling, 137 silver coins were discovered. Of these, 135 are issues from Dyrrachium (Heracles/Pegasus type), and two are coins dating to 316–295 BC, minted by Alexander the Great in honor of his deceased father and bearing the name of Philip II. (Fig. 10)



Fig. 9. Mozaik bardh e zi me dekorim në formë meandri, shek. I para Kr. (Foto A.Hoti)

Fig. 9. Black and white mosaic with meander dekoration, 1st century B.C.



Fig. 10. Thesar me 135 monedha argjendi të Dyrrahut dhe 2 copë të Filipit II, prerë nga Aleksandri i Madh, më 316–295 p.e.s, për nder të të atit. (Foto Frederik Stamati)

Fig. 10 A hoard of 135 silver coins from Dyrrachium and two coins of Philip II, minted by Alexander the Great between 316 and 295 BCE in honor of his father.

12. Mbetje rrënojash antike (Lagje nr. 3), zbuluar në Rr. "H. Troplini", të përbëra nga disa ambjente magazinash antike dhe bazamenti e një fari të mundëshëm të periudhës helenistiko-romake. Bazamenti ka strukturë rrethore me diametër të jashtëm prej 8.00 m, dhe lartësi prej rreth 2.60 m. Muratura e tij, e ndërtuar me 5 rreshta blloqesh guri trapezoidale, dëshmon për një teknike tipike të periudhës helenistike, e njohur që nga shek. IV para Kr. (Fig. 11).

12. Ancient ruins (Quarter no. 3] discovered on H. Troplini Street, pertaining to a storage room, and the lower wall of a possible lighthouse dated to the Hellenistic or Roman period.

The latter is a circular structure surviving at a height of 2.60 m. which outer diameter measures 8.00 m. The surviving masonry consists of five courses of trapezoidal shaped blocks, employed in a building technique that is characteristic of the Hellenistic period, and was employed as early as the 4th century BC. (Fig. 11).



Fig. 11. Ngrehinë antike (fundi i shek. III para Kr. – fillimi. II mbas Kr.) ku gjendeshin Fari detar dhe magazinat e portit të lashtë. (Lagjia nr. 11, ish URT). (Foto A.Hoti)

Fig. 11. Antique edifice (end of III B. C. - beginning II A. D.) wherë lighthouse and antique port warehouses were situated (District no. 11, ex URT)

13. Struktura ndërtimesh helenistike (Lagje nr. 1), zbuluar në Rr. "A. Durrsaku ", rrëzë shpatit lindor të "Akropolit". Nga këto struktura veçohet një trakt muri me blloqe izodomike që, me shumë gjasa, ka shërbyer si hyrje e një zonë funerale helenistke, ku përvijonte një rrugë procesuale, traseja e së cilës, ishte e shtruar me pllaka prej balteje të pjekur. Përveç tyre, nën

shtresën kulturore të këtij horizonti, u gjetën disa fragmente arkitektonike prej qeramike korintase që, duhet t'i përkasin periferisë së një ndërtimi arkaik. Në këtë shesh gërmimi u zbuluan edhe dhe 10 varre të periudhës romake.

13. Hellenistic structures (Quarter no. 1) located on A. Durrsaku Street, by the east slope of the ancient acropolis. Among these structures, most distinct is a wall segment of isodomic masonry style. It is probable that it was part of a gate that led into a funerary area of the Hellenistic period, which in turn was part of a ceremonial passageway paved with fired mud tiles. Furthermore, below this cultural horizon, several architectural fragments made of Corinthian ceramics that pertain to a possible archaic structure were found. The excavation of this sector revealed ten tombs dated to the Roman period



Monedha argjendi të Dyrrahut dhe Filipit II, (prerë nga Aleksandri i Madh, më, 316–295 para Kr. për nder të të atit),
(Silver coins of Dyrrachium and Philip II, (minted by Alexander the Great, 316–295 BC in honor of his father).
Foto: Frederik Stamati.



Fragment i një ore diellore prej mermeri (fundi i shek.I –fillimi i shek.II mbas Kr.); *(Fragment of a marble sundial (late 1st – early 2nd century AD)*. (Foto: A Hoti).



Thesar me 549 monedha raguziane prej argjendi (fundi shek.XVI – deri më 1621); *(A Treasury of 549 Ragusan silver coins, dating from the late 16th century to 1621)*
(Foto: Arkivi: Projekti Durrës, 2003-2015).

CIP Katalogimi në botim BK Tiranë

Hoti, Afrim
Kërkime arkeologjike = Archaeological Research
Afrim Hoti. - Durrës: Jozef, 2026.
3 v. ; 14.5 x 20.5 cm.
ISBN 978-9928-942-63-0 (Set)
V. 2, Përmbledhje me artikuj shkencorë : (2001-2021) =
Collection of scientific articles: (2001–2021). - 268 f.
ISBN 978-9928-942-64-7

1.Arkeologjia 2.Antikitete ilire 3.Studime
4.Durrës

903/904(496.536) (081)